

श्रीमद् भगवद्गीता

મહાત્મા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાનુસાર

સરલાનુવાદ સહિત

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालयने माटे

संपादक अने प्रकाशकः–भिक्षु–अखंडानंद

અમદાવાદ અને કાલબાદેવી–મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૪૮૦, પ્રત ૪૫૦૦, સં૦ ૧૯૮૫

અમદાવાદમાં–પાકું પૂઠું ૦।~, શણીયું ૦।=

બહારના વેચનાર ૦)ાા વધુ લેશે.

"સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય" અમદાવાદમાં
ભિક્ષુ–અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

नारायणायेति समर्पयामि

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्र-पादाक्षिशिरोरुबाहवे। सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः॥

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धु-पात्रे सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी। लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं तदपि तव गुणानामीश पारं न याति॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव। त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्या-त्मना वा प्रकृतेः स्वभावात्। करोमि यद्य-त्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि॥

શ્રીનારાયણને સમર્પણ

હજારો સ્વરૂપવાળા, હજારો ચરણવાળા, હજારો નેત્રવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, હજારો સાથળવાળા, હજારો બાહુવાળા, અંતરહિત, હજારો નામવાળા તથા સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા અને શાશ્વત એવા પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો.

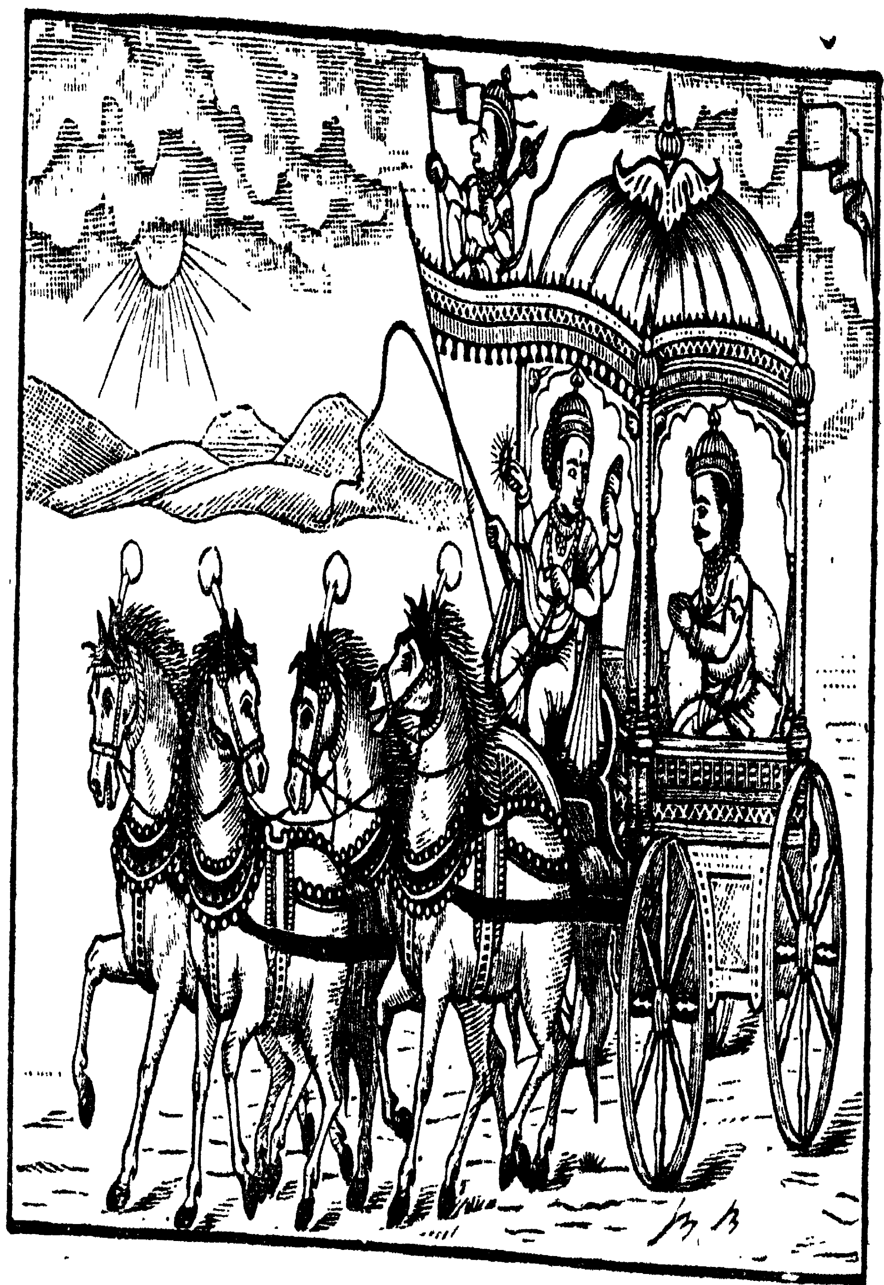
જો નીલપર્વત જેટલું કાજળ હોય; મહાસાગર જેવડો ખડીઓ હોય; કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય; પૃથ્વી જેવડો કાગળ હોય અને તે લઈને સાક્ષાત્ સરસ્વતી પોતે સદાકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ ! આપના દિવ્ય ગુણોનો પાર આવે નહિ.

હે દેવોના દેવ ! મારે માતા પણ આપ છો અને પિતા પણ આપ છો; બંધુ પણ આપ છો અને મિત્ર પણ આપ છો; વિદ્યા પણ આપ છો અને દ્રવ્ય પણ આપ છો; ટુંકમાં હે દીનાનાથ ! મારૂં તો સર્વ કાંઇ માત્ર એક આપજ છો.

માટે કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇંદ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, ચિત્તથી, અહંકારથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી જે જે કંઇ કરૂં છું; તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ! આપના ચરણકમળમાં સમર્પું છું.

जयसच्चिदानंद

જે ભવ્યાત્માને
ગીતાજ્ઞાનને સમજવા–પાળવામાં
કાંઇ પણ પ્રીતિ પ્રકટી હોય
તેમને સવિનય સાધુવાદ;
અને જેઓ હરહમેશ
ગીતા–જ્ઞાનનો પ્રકાશ
હૃદયમાં પાડ્યા કરી
મોહરૂપીઅંધકારને
પરિવાર સહિત
હાંકી કહાડવા
મથતા હોય
તેવા સાધક
બંધુઓને
સપ્રેમ વંદનપૂર્વક
જયસચ્ચિદાનંદ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

अनुक्रमणिका

ભગવદ્‌ગીતાની ઉપકારકતા

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડનારો ગ્રંથ આજસુધી બીજો નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના–પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજસુધી બીજા કોઇ પણ ગ્રંથની થઇ નથી અને થવાનો સંભવ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય ગ્રંથ ભરાઈ જાય.

ગીતાના **કાવ્યમાધુર્ય** ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે; ગીતાના **સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર** ઉપર નીતિજ્ઞ ગળગળો થઇ જાય છે; ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આફરીન થાય છે અને ગીતાની વીરત્વભરી **વીર વાણી** ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઇ ગીતાને **જ્ઞાનનો સાગર** કહે છે, તો કોઇ તેને **ઉપનિષદોનું હૃદય** કહે છે. કોઇ એને **કર્મયોગશાસ્ત્ર** કહે છે, તો કોઇ **ભક્તિસૂત્ર** કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર **શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની** એવી **અલૌકિક ઝોળી** અને એવું **સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ** છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઇ જોઇએ તે મેળવી શકે છે. જો એમ ન હોત તો ગીતામાંથી

લોકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિ-યોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ફળો ક્યાંથી નીકળી શકત?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યૂરોપ-ની જાતિઓ બીંજાયલી બિલ્લીની પેઠે ધ્રૂજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યૂરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યૂરોપમાં ફેલાઇ ગઇ હતી. પરંતુ એ જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુ-દ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઇ ગઇ; અને હિંદુજાતિ–કે જે કાસ્પિયન, ઝીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)-માંની આગલી જાતિઓથી ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સુરસ શ્રુતિમંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે–આજપર્યંત ટકી રહી છે એનું શું કારણ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું જબરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સા-હિત્ય (અને એવા સર્વોત્તમ સાહિત્યના પાલન તથા કથા-કીર્તનાદિ વડે તેનો પ્રચાર કરનારાઓ) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં તેનું હૃદય એવી તો અજબ રીતે અને એવાં તો સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી આપણી આ આર્ય–હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા

અને મહિમાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો એના જેવો બીજો એક પણ ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરીદ્ર છે, છિન્નભિન્ન છે અને ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને " કપિલા ગાય " જેવી ભલી અને ભોળી માને છે. પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય–એ હિંદુજાતિ ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે; ત્યારે તો તેઓ એને ભૂખ્યા વાઘ જેવી જબરદસ્ત જુએ છે અને તેમનાં એકેએક ગાત્ર ઢીલાં ઢબ થઇ જાય છે ! જ્યારે એ જાતિઓ જુએ છે કે, એ ગરવી ગીતાના અનુવાદ ફૈઝીએ ફારસીમાં, અબુ સુલેહે અરબીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બર્નુફે ફ્રેંચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસ લસ ગેટીએ ઇટાલીમાં અને ટૉમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં સદાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી એ હિંદુજાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિગુરુ, આદિસભ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક માને છે.

ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખેલી, તેમાં તેણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે "કોઇ પણ **જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં** ગીતાનો **ઉપદેશ**

અદ્વિતીય છે." અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દૃષ્ટિ સામેજ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રીરૂપે તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિતરીકે માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના "**सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि**" એ શ્લોકને વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો ! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ સમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજીસુધી ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચન મનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો ! ચીનાઓએ તો એનું પોતાનુંજ નામ 'કિષનજી' (કૃષ્ણજી) પાડી દીધું હતું ! હજી પણ આખા ચીન દેશમાં તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ તદ્દન લુપ્ત થઇ ગયું છે ! બાલી અને જાવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ્ય અનુવાદ હજી કાયમ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દૃશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ એ **ગીતા-**

માતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ જૂદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઇ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજ ગણાતો નથી; કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઇ વાંચવા માગે; તો તેની પાછળ તે માણસને બે–ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે! એ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતવર્ષમાં કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના

જેટલો પ્રચાર થયો હોય અને થતો હોય. પ્રત્યેક ધર્મ-પ્રેમી હિંદુ એનો નિત્ય-પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડચેતન સર્વમાં ગીતાઉપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડયા છે. અલબત્ત, તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી. સુપ્ત (સૂઇ રહેલા) છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) અને સુપ્ત (સૂઈ રહેલા) ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સજાવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે "**निर्वैरः सर्व भूतेषु**"નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ઘરમાંજ વેરઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે "**युध्यस्व विगतज्वरः**" નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં કૂદી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે "**क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ**"નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બહેનોની આબરૂ લૂંટાતી જોવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ. આપણે "**सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम्**"નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર

નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે "**क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप**"ની બુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે બીજાઓના માર ખાયા કરીએ છીએ! આપણે "**नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः**"ની બડાઇ હાંકયા કરીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મબળ ખીલવીને તેના પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગાવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, અભય વાણીનો એક એક એવો અજબ નમુનો છે, કે જે અભય વાણીનો ભક્ત આદરી બેસે તો કૃતાંત કાળને પણ ધૂળભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઇએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું–આ ગીતોપનિષદ્‌નું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં

ગીતા સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે, અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઇ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને (અથવા કરવામાટે) હિંદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજાવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઇ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉંચી કરી શકે! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સસારમાં એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ઘુંટણીએ પડીને શિર ના નમાવે? ગીતા–સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઇશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને ભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે!!

(કલકત્તાના "હિંદૂપંચ" ઉપરથી)

ગીતાજી વિષે નિવેદન

આ ગીતામાંનો અનુવાદ પ્રાયઃ શ્રીધરી ટીકાનુસાર છે. યોજનારને એમાં સંસ્કૃત શ્રીધરી ટીકા ઉપરાંત અગાઉ વેદધર્મસભાએ અને તે પછી સદ્‌ગત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલી શ્રીધરી અનુસાર ટીકાવાળી તથા બીજી જે જે ગીતાઓ ઉપયોગી થઇ છે, તે સર્વના લેખક અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની ઇચ્છવાનું કે હજી વિશેષ ઉપયોગી અને સહજે સમજાય તેવી ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ નીકળે.

આ અનુવાદમાં જે સજ્જનોને દોષાદિ જણાય તેઓ તે સુધારી મોકલવા શ્રમ લઇ પુનરાવૃત્તિમાં તેનો યથામતિ સદુપયોગ કરવા સગવડ આપે એવી વિનતિ છે.

"**ગીતાગ્રંથની** ઉપકારકતા"વાળો લેખ આ નિવેદનથી પહેલો આપવાનું કારણ તેનું ઉપયોગીપણું છે.

આ નિવેદન પછી **શ્રીગીતામાહાત્મ્ય** તથા ગીતામંત્રના **ન્યાસ, ધ્યાન** ઇત્યાદિ અપાયું છે; તથા આ ગ્રંથની છેવટે **ગીતાજીનાં** ગુણગાન, **ગીતામાં** રંબોધાયલાં **નામોના અર્થ**, ઇત્યાદિ વિષયો અપાયા છે; તે પણ કમમાં કમ એક વાર વાંચવા દરેકને વિનતિ છે. એ માત્ર એકાદ વાર નહિ પણ અનેક વાર અને વાંવાર

વાંચવા-વિચારવા જેવા તથા ફેલાવવા જેવા છે તેથીજ તે આ ગ્રંથસાથે અપાયા છે. ॐ तत्सत्

ગૌરવવંતુ ગીતાજ્ઞાન, જેના ગાયક શ્રીભગવાન;
સાધે પંથ સધાવે શ્રેય, વ્યવહારે પણ મોક્ષજ ધ્યેય.
તે ભૂલી ભારતસંતાન, ભૂલ્યાં ભવ્ય ધર્મનું ભાન;
ધર્મ કર્મથી થઇને ભ્રષ્ટ, સર્વ પ્રકારે પામે કષ્ટ.
તેહતણી સેવાને કાજ, સુલભ કરવા ગ્રંથસમાજ;
ગુણપ્રભાવ થકી સૌ થાય, અધિષ્ઠાન સઘળે હરિરાય.

ભાદ્રપદ માસ-સંવત ૧૯૮૫

આ સંસ્થાની સરલાર્થવાળી ગીતાઓના નિવેદનમાં જે વિચારો તેની (સં. ૧૯૭૦વાળી) પાંચમી આવૃત્તિથી રજુ થતા આવ્યા છે; તે આ નીચે પણ (થોડા સંશોધન સાથે) આપ્યા છે.

"બાઇબલ સોસાઇટી અને ખ્રિસ્તી મિશનોદ્વારા ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તીઓ બનાવવા વગેરે માટે દરવર્ષે જે કરોડોનાં ફંડ ક્રિશ્ચિયન ધનિકો વહેવરાવતા આવ્યા છે; એવા બુદ્ધિમાન દાતાઓ અને સ્વાર્થત્યાગી કાર્ય કરનારાઓ આ દેશમાંથી નીકળી આવે અને દેશમાંના અગ્રેસરો, ધનિકો, ધર્મગુરુઓ વગેરે એવી તેવી અનેકવિધ સાદી સીધી ઉપકારક બાબતો સમજતા થાય, ત્યારની વાત ત્યારે."

"અસામાન્ય પૂર્વજોની જયંતીઓ સ્થળે સ્થળે જગ-

વીને સૂતેલા સુસંસ્કારો જગાડનારા, કર્મયોગમય જીવન-કથનદ્વારા પ્રતાપી પ્રવાહ ફુંકનારા, અનેકાનેક દીન અનથ બાળકોને દેશની દુર્દશા વધારતાં રોકીને એવાઓમાંથી (ખ્રિસ્તીઓની પેઠે) પોતાના દેશ અને ધર્મ માટે શોકબંધ સ્વયંસેવકો–બ્રહ્મચારીઓ–પંડિતો–કથાકારો–ઉપદેશકો–દેશભકતો–સાક્ષરો–શિક્ષકો–પ્રચારકો–વૈદ્યો અને સૈનિકો ઇત્યાદિ પ્રકટાવવાની ધગશ ધરાવનારા, તથા એવી બાબતો પાછળ સર્વભાવે એકનિષ્ઠ અને સમર્પણ થઇ જઇને બહુ બાબતોના બડેખાં બનવાના કીર્તિલોભથી બચી જાણનારા, એવા સાવ સાચા કર્મવીર અને ધર્મવીર ભારતવર્ષમાં કયાં? અને કેટલા? એકાદ ઝાડના પાંદડાજોગી વાતને મૂળભૂત માનવા–મનાવવા જેટલીજ બુદ્ધિવાળા અને વિદેશીઓનેજ સર્વ દુઃખની જડ સમજી લઇ ભ્રમ્યા–ભ્રમાવ્યા કરનારા બડેખાંઓ ભલે લોકો પાસે તાળીઓ ને થેલીઓ મેળવ્યા કરે; અને ભલે ધનિકોનાં છોકરાંને સરકારનું કે સરકારને મળતું શિક્ષણ આપીને અથવા તેમાં મદદ કરનારી શાળાઓ અને બોર્ડિંગો કાઢીને દેશનું ઘર ઘાલવા છતાં તેમાં દેશોદ્ધાર દેખ્યા કરે. આવી રીતે જયાં અનેકવિધ સુયશ અને આર્થિક સગવડો સહેલાઇથી ખાટી શકાતાં હોય, ત્યાં પછી માત્ર અમુક તમુક બાબતમાંજ એકનિષ્ઠ થઈ ઉંડા ઉતરવા જેટલી ગરજ–ફરજ પણ કયાંથી જાગે! આવા

સયોગોમાં એવી પાયાભૂત ગતિમતિ અને ગરજ–ફરજ જાગવી, એ તો કોઇ અહોભાગ્યવાળા વિરલ આત્માનાજ નશીબમાં હોય. બીજાઓને સ્નાનસૂતકજ નહિ ત્યાં લેવા દેવા પણ કેવી! ભલેને પરધર્મીઓના વિઘાતક, વિશાળ અને ગુપચૂપ હુમલા ગમે તેટલા ચાલ્યા કરે! ભલેને લાખો વિધવાઓના આંતરિક આર્તનાદો હિંદુ-જાતિને રસાતળમાં પહોંચાડી દે! ભલેને બધાય અંત્યજો અને કાળી પરજને વિધર્મીઓ અપનાવી લે! ભલેને ધર્મઠગો ધર્મને નામે ગમે તેટલી લૂંટ અને દુરાચાર ચલાવ્યા કરે! ભલેને બધા હિંદુઓ આર્યપ્રજા મટી જઇ કુરકુરિયાંની પ્રજા બની જાય કે ભલેને તેનાં નામ-નિશાન પણ ઉખડી જાય! એવું તેવું વિચારવા–સંભાળ-વાની પડી છેજ કોને? જાણે કે એવી તેવી બાબતોમાં પણ વિદેશી સરકાર ને વિદેશીજ વસ્તુઓ આડી આવતી હોયને! આર્યસમાજી કે બીજા કોઇ એવું તેવું કાંઇ કરતા હોય તેમને ઉત્સાહ આપવા જેટલી પણ જ્યાં અક્કલ કે ઉદારતા ન હોય ત્યાં સહાયતા કે સહાનુભૂતિની તો વાતજ શી!"

"ધનિકવર્ગ પણ જયાંસુધી આવી તેવી દેશકાળને અનુસરતી અનેક બાબતો નહિ સમજતાં માત્ર ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે દાનના ચાલ્યા આવતા પ્રકારો–કે જેમાંના કેટલાક તો અત્યારે ચોખ્ખા નુકસાનકારક જણાય છે–તેમાંજ તણાયા કરશે; જયાંસુધી વિદેશી વિધર્મી સરકાર

માબાપ રાજી થઇ જઇને એકાદ ઈલ્કાબનું પૂંછડું વળગાડી દે, એવાંજ કામો કરવા જેટલી અક્કલ ને આવડત ધરાવશે; જ્યાંસુધી ધર્મગુરુઓ પોતાની રાજસિક વૃત્તિઓને પોષવા માટે શિષ્યવર્ગના દ્રવ્યને પોતાનાજ ઉદરમાં અને શ્રી-ચરણમાં સમર્પાવ્યા કરશે; જ્યાંસુધી તેઓ પોતેજ ખરી નિષ્કામતા ધારણ કરીને સાત્ત્વિક દાનના દેશકાળને અનુ-સરતા પ્રકારો અમલમાં મૂકી બતાવવાની અક્કલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી એ ગુરુ બાપલિયાઓના બાહ્ય ઠાઠમાઠોથી અંજાઇને "**वृथा वृष्टिस्समुद्रेषु**" કર્યા કરનારા અંધ-શ્રદ્ધાળુ શિષ્યોમાં એવા ગુરુઘંટાલોની સ્વાર્થલોલુપતા સમજવા જેટલી અક્કલ આવશે નહિ; જ્યાંસુધી અગ્રેસરો દેશની અનેકવિધ દુર્દશાને માટે બહારનાઓને દોષ આપ્યા કરશે અને ખુદ પોતામાં, ઘરમાં, જ્ઞાતિમાં ને સમાજમાં અવગુણોરૂપે વ્યાપી રહેલા અવળા આચાર-વિચારોને, વિઘાતક શાળા–શિક્ષણોને અને રૂઢિ–રિવા-જોને ખરા કારણરૂપે સમજી શકશે નહિ; જ્યાં સુધી એવી તેવી બાબતોને ટાળવા–સુધારવાનો પ્રયત્ન સર્વભાવે કરી શકશે નહિ; જ્યાંસુધી તાત્કાલિક કીર્તિવિનાનું અને અધિક શ્રમસાધ્ય એવું સ્વાર્પણનું અમોઘ સત્ત્વ ધરાવ-નારા અનેકાનેક ધનિકો, ધર્મગુરુઓ અને અગ્રેસરો પાકશે નહિ; જ્યાંસુધી દયાના, તત્ત્વજ્ઞાનના, ભક્તિ-ભાવના, સમભાવના, સત્યાગ્રહના, દેશાભિમાનના,

નિડરતાના, વિદ્વત્તાના, દુરાચારવિરોધના, સત્યોપદેશના, સાદા જીવનના, સર્વાર્પણના અને સહનશીલતા વગેરે દૈવી સંપત્તિના ભંડારરૂપ શતાવધિ વીરા માઓ ભારતની ગરીબ ઝુંપડીઓમાંથી ઉદ્દ્ભવીને દેશના ખૂણેખૂણાને દૈવી સંપત્તિના પ્રખર પ્રકાશથીભરી કાઢશેનહિ;ત્યાંસુધી તો દેશમાં ઉંડી જડ ઘાલી બેઠેલો અજ્ઞાનાંધકાર તથા તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ અનેકવિધ બાહ્યનિમિત્તો તથા આંતરિક દુઃખદુર્ગુણો વગેરે દૂર થવાં મુસ્કેલજ છે."

"યુનિવર્સિટિની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પદવીની સાથે પરોપકારી (!) ક્રિશ્ચિયનો તરફથી બક્ષીસ અપાતી બાઇબલની ભપકાદાર બુકો કયા ધનવાને પોતાનાં સંતાનોને મળેલી નહિ જોઈ હોય ? અને તે છતાં પણ અફસોસ! ઓ ધર્મપ્રેમી હિંદુ સંતાનો ! તમારા અતિ ઉત્તમ ગીતા ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથોવિષે એવા તેવા કોઇ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા ? એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે એવી, અને પરોપકારના પુણ્ય સાથે કીર્તિ પણ મળે એવી બાબતો સમજી અને સાધી શકો, એટલાં પણ તમારાં હૃદયકપાટ હજીસુધી કેમ ખુલી શકતાં નથી ? શું હજી પણ તે બંધજ રહેશે ?"

"બંધુઓ ! હવે તો લોકની ખરી સ્થિતિ અને હાજતોને બંધબેસતા પરોપકારના સન્માર્ગોએ તમારે વળવું ઘટે છે. તમારા, તમારી સંતતિના અને સર્વના

સાચા હિતમાટે પ્રભુ તમને તેમ કરવાની બુદ્ધિ આપો."

"મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઉતરી આવેલા સનાતન આર્યધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો અને ધર્માજ્ઞાઓ પ્રબોધીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂડે પ્રકારે સાધવાનો સાચો માર્ગ દર્શાવનારો જે ગીતાગ્રંથ; તેને નિત્યપાઠમાટે ગ્રહણ કરીને તથા અન્યોને આપીને સર્વ હિંદુ-આર્ય સંતાનો પોતાનો હાથ પવિત્ર કરે; પાઠ કરીને વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ અને રહસ્ય સમજી લઇ હૃદય પવિત્ર કરે; અને પરિપાલનવડે કર્મયોગ (નિષ્કામ પરોપકાર) સાધીને તથા આંતરિક સાધનાવડે પરમાત્મ-દેવનો પ્રસાદ પામીને લૌકિક પદાર્થ અને સ્વરાજ્ય ઉપરાંત "શાશ્વત સ્વારાજ્ય"-સચ્ચિદાનંદમય પરમ-પદ-પણ પ્રાપ્ત કરે; એવી ભલામણ અને ભાવના-પૂર્વક ॐ **તત્સત્**"

કહે તેવું કરવાને બદલે પરોપદેશે પાંડિત્ય જેવું
લખવા બેસે, તેથી ગાળોના દાવનો

ખરાબ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

गीतामां संबोधायलां नामोना अर्थ

श्रीकृष्ण भगवाननां नामोना अर्थ

अनंतरूपः=જેનાં રૂપો અનંત છે તે. અનંત રૂપોવાળા.

अच्युतः=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

अरिसूदनः=દુશ્મનનો નાશ કરનારા.

कृष्णः=કૃષ–એ સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને ણ–એ આનંદ-વાચક શબ્દ છે. એ સત્તા અને આનંદ બંનેની એકતાસૂચક પરબ્રહ્મ પણ કૃષ્ણ કહેવાય છે.

केशवः=ક–એટલે બ્રહ્માને અને ઈશ એટલે શિવ એમને વશ રાખનારા.

केशिनिषूदनः=અશ્વાકારના કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા.

कमलपत्राक्षः=કમળપત્ર જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

गोविंदः=ગો–એટલે વેદાંતવાક્યો. તેનાદ્વારા જે પર-માત્માને જાણી શકાય છે તે.

जगत्पतिः=જગતના પતિ.

जगन्निवासः=જગતનું નિવાસસ્થાન જેની અંદર છે તે, અથવા જે જગતમાં સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે.

जनार्दनः=દુષ્ટોને અને ભક્તજનોના શત્રુને પીડનારા.

देवदेवः=દેવતાઓના પૂજ્ય. દેવોના દેવ.

देववरः=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

पुरुषोत्तमः=ક્ષર અને અક્ષર, એ બંને પ્રકારના પુરુષોથી અથવા પદાર્થોથી જે ઉત્તમ છે તે. અથવા તો શરીરરૂપી પુરમાં રહેનારા પુરુષોથી-જીવોથી જે અતિ ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.

भगवान्=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ, એ છએ પદાર્થના અખૂટ સાગરરૂપ, અને જે માગી જાણે તેને સદા સર્વદા આપ્યા કરનાર. અથવા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણનાર.

भूतभावनः=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

भूतेशः=સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર-માલિક.

मधुसूदनः=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

महाबाहुः=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હાથવાળા.

माधवः=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

यादवः=યદુકુળમાં જન્મેલા.

योगवित्तमः=યોગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

वासुदेवः=વસુદેવના પુત્ર.

वार्ष्णेयः=વૃષ્ણિગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

विष्णुः=સર્વવ્યાપક.

हृषीकेशः=ઇંદ્રિયોના ઈશ-સ્વામી-માલિક-અધિપતિ.

हरिः=સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ અને પાપને હરનાર.

अर्जुननां नामोना अर्थ

अनघः=પાપરહિત–નિષ્પાપ.
कापिध्वजः=જેની ધ્વજા ઉપર કપિ–હનુમાન છે તે.
कुरुश्रेष्ठः=કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.
कुरुनंदनः=કુરુવંશના રાજાનો પુત્ર.
कुरुप्रवीरः=કુરુકુળમાં જન્મેલાઓમાં વિશેષ તેજસ્વી.
कौंतेयः=કુંતીનો પુત્ર.
गुडाकेशः=નિદ્રાને જીતનારા. નિદ્રાના સ્વામી. અથવા ગુડાંક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.
धनंजयः=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને જીતનારો.
धनुर्धरः=ધનુષ્યને ધારણ કરનારો.
परंतपः=પરમ તપસ્વી, અથવા શત્રુઓને બહુ તપાવનારો.
पार्थः=પૃથાનો–એટલે કુંતીનો પુત્ર.
पुरुषव्याघ्रः=પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવો.
पुरुषर्षभः=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.
पांडवः=પાંડુનો પુત્ર.
भरतश्रेष्ठः=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.
भरतसत्तमः=ભરતવંશીઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ.
भरतर्षभः=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.
भारतः=ભા–બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રેમવાળો. ભરતનો વંશજ.
महाबाहुः=મોટા હાથવાળો.
संव्यसाचिन्=ડાબા હાથે પણ ધનુષ્ય સંધાન કરનારો.

श्लोकवार अनुक्रमणिका

પહેલો અધ્યાય—અર્જુનવિષાદયોગ—પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૭

બીજો અધ્યાય—સાંખ્યયોગ—પૃષ્ઠ ૧૮ થી ૬૦

ત્રીજો અધ્યાય—કર્મયોગ—પૃષ્ઠ ૬૧ થી ૮૫

श्रीगीतामाहात्म्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीधरोवाच । શ્રીપૃથ્વીદેવી પૂછે છે:-

भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥१॥

હે ભગવન્! હે પરમેશ્વર! હે પ્રભો! પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય ભક્તિ કયા ઉપાયથી ઉત્પન્ન થાય? ૧

श्रीविष्णुरुवाच । શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते॥२॥

પ્રારબ્ધને ભોગવનારો જે મનુષ્ય સદા ગીતાના અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તે આ લોકમાં ને પરલોકમાં મુક્ત અને સુખી થઇ કર્મથી લેપાતો નથી.

महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्स्पर्शं न कुर्वंति नलिनीदलमंबुवत् ॥३॥

જેમ કમળપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી; તેમ જે ગીતા–જ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે તેને મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥४॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેનો પાઠ પ્રવર્તતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪

सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ॥५॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, પાર્ષદો, ગોવાળો, ગોપીઓ, નારદ તથા ઉદ્ધવ પણ છે અને સહાયતા શીઘ્ર આવી મળે છે.

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
तत्राहं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ॥६॥

જ્યાં ગીતાસંબંધી વિચાર ચાલે છે તથા જ્યાં ભણવું-ભણાવવું અને શ્રવણ ચાલે છે; ત્યાં હે પૃથ્વિ ! હું નક્કીપણે અને સદૈવ નિવાસ કરું છું. ૬

गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ॥७

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું ; ગીતા મારું ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય

*

લઈને હું ત્રણે લોકનું પાલનપોષણ કરું છું. ૭

गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥८

ગીતા એ મારી પરમશ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્મરૂપિણી વિદ્યા છે; અવિનાશી અર્ધમાત્રારૂપ છે; નિત્ય છે ને અવર્ણનીય પદોવાળી છે; એમાં સંશય નથી. ૮

चिदानंदेन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
वेदत्रयी परानंदा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥९॥

વળી તે સચ્ચિદાનંદઘન શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અર્જુનને કહેલી છે; ત્રણે વેદરૂપ છે; પરમાનંદ આપનારી છે તથા જ્ઞાનના તત્ત્વાર્થથી ભરપૂર છે. ૯

योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥१०॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના અઢારે અધ્યાયનો જપ કરે છે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પામે છે અને તેથી પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥११॥
त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् ।

षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥१२॥
સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધો પાઠ કરે તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. (૧૧) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥१३॥
જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઇને ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥१४॥
જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક ચરણનો પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે; તે પણ હે પૃથ્વિ ! મન્વંતરસુધી મનુષ્યદેહ પામે છે. ૧૪
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः॥१५॥
चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।

गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥१६॥
गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युच्चार संयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत्॥१७

ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ જે મનુષ્ય નિત્ય પાઠ કરે છે; તે દશહજાર વર્ષસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે; ગીતાના પાઠસંયુક્ત મરનારો પાછો મનુષ્યદેહને પામે છે; અને ત્યાં ફરીથી ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે; તથા "ગીતા" એવા ઉચ્ચાર-સહિત મરનારો ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૧૫–૧૭

गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुंठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥१८॥

મહાપાપવાળો પણ ગીતાર્થશ્રવણમાં આસક્ત થાય તો વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુ સાથે આનંદે છે. ૧૮

गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहांते परमं पदम् ॥१९॥

અનેક કર્મો કરતો છતો જે મનુષ્ય નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન કરે છે; તે વિશેષ જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત થઇને દેહાન્તે પરમ પદ પામે છે. ૧૯

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥२०

ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનકાદિ ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થયા છે અને લોકમાં ગવાતા થકા પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥२१॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી; તેનો પાઠ વૃથા થાય છે અને શ્રમ પણ વૃથા કહ્યો છે. ૨૧

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२

આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે; તે પૂર્વોક્ત ફળને પ્રાપ્ત થઇ દુર્લભ ગતિ પામે છે.

सूत उवाच । સૂત કહે છે:-

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા આ ગીતાના સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે;

તેજ ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૨૩

इति श्री वाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं* संपूर्णम् ॥

गीतामाहात्म्यनुं अनुसंधान

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

शौनक उवाच। શૌનક ઋષિ કહે છે:-

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं व्यासेन श्रुतिनोदितम् ॥१॥

હે સૂત પૌરાણિક! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવ્યાસજીએ શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્ કહેવા કૃપા કરો. ૧

सूत उवाच। સૂતજી બોલ્યા:-

पृष्टं वै भवता यत्तन्महद्गोप्यं पुरातनम् ।
न केन शक्यते वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥२॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય પૂછ્યું તે મોટે ભાગે ગુપ્ત હોવાથી યથાવત્ તો કોઇથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ૨

* ગીતાનો રહસ્યાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાથીજ એવું મહાન ફળ મળે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

कृष्णो जानाति वै सम्यक् क्वचित्कौंतेय एव च।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः

વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરૂં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે; સહેજસાજ અર્જુન જાણે છે; તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજા જાણે છે. ૩

अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लोके संकीर्तयंति च ।
तस्मात्किंचिद्वदाम्यद्य व्यासस्यास्यान्मयाश्रुतं ॥

બીજાઓએ તે કર્ણપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં વર્ણવેલું છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું.૪

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥५॥

જે ગીતા સાક્ષાત્ પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતાનું રૂડે પ્રકારે ગાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે? ૫

यस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।
सर्वशास्त्रमयी गीता तस्माद्गीता विशिष्यते ॥६

ગીતાગ્રંથ એટલામાટે શ્રેષ્ઠ છે કે તે સર્વોત્તમ ધર્મ-કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે, અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઇ શકે છે. ૬

संसारसागरं घोरं तर्त्तुमिच्छति यो जनः ।
गीतानावं समारुह्य परं यातु सुखेन सः ॥७॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણુ-પર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।
विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः॥८॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભય-શોકાદિકથી મુક્ત થઇ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ९

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે. ૯

ये शृण्वंति पठंत्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥१०॥

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે, અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ* જાણવો. ૧૦

* આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ ફળ દર્શાવાયું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. "ચેલા તેરા, પણ કહ્યા કરૂં નહિ" ની પેઠે માત્ર ઉપલક અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે અને અંદરથી તો "એરણની ચોરી ને સોયનું દાન" કરવાવાળો કિંવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ અને ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા કરનારો હોય; અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવનારો હોય; એવા બગભક્તો અથવા શુષ્ક વેદાંતી ધર્મઠગો માટે તો નરકદ્વારજ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજાતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ નિયંતા તો નહિજ ઠગાય. હા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જેને ન સમજાયું પણ હોય અને ચાર્વાકની પેઠે "કોઇ પણ રીતે મેળવવું અને ભોગવવું" અથવા "**सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयंते**" એજ જેને સ્વધર્મરૂપ કે સર્વસ્વરૂપ લાગતું હોય તે તો એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે ! **લિ૦ ખરાબ ભિક્ષુ**

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।
सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम्॥११॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળનું સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે. ૧૧

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ॥१२॥
स एव मानुषे लोके पुरुषो विड्वराहकः ।
यस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः॥१३

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન કરવું કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાયે નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભૂંડ જેવો હોઇને તેનાથી નીચ બીજો કોઇ નથી.૧૨,૧૩

धिक् तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं चेष्टां तपो यशः ।
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ॥१४॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, એના એવા (પોપ-

ટીયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (કીર્તિને) ધિક્કાર છે. એનાથી અધમ બીજો કોઇ નથી. ૧૪

गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्ध्यासुरसंज्ञकम् ।
तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदांतगर्हितम् ॥१५॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઇ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

योऽधीते सततं गीतां दिवारात्रौ यथार्थतः ।
स्वपन्गच्छन्वदंस्तिष्ठच्छाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् ॥

જે મનુષ્ય રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, ફરતાં અને ઉભો રહેતાં પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

योगिस्थाने सिद्धपीठे शिष्टाग्रे सत्सभासु च ।
यज्ञे च विष्णुभक्ताग्रे पठन्याति परां गतिम् ॥१७

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભકતો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

गीतापाठं च श्रवणं च यः करोति दिनेदिने।
क्रतवो वाजिमेधाद्या कृतास्तेन सदक्षिणाः१८

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વમેધાદિક (યજ્ઞો) કર્યાં છે એમ સમજવું. ૧૮

गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा।
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः॥१९॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

यः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयेच्च स्वयं पुमान्।
श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ॥२०॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરોપકારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે.

नोपसर्पंति तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे।
तापत्रयोद्भवापीडा नैव व्याधिभयं तथा॥२१॥

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન–અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી.

न शापं नैव पापं च दुर्गतिं न च किंचन ।
देहेऽरयः षडेते वै न बाधंते कदाचन ॥२२॥

વળી તેને કોઇનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના ષડ્રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઈર્ષ્યા)પણ કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ।
जायते सततं तत्र यत्र गीताभिनंदनम् ॥२३॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી–અનન્ય–એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

स्नातो वा यदि वाऽस्नातःशुचिर्वा यदिवाऽशुचिः
विभूतिं विश्वरूपञ्च संस्मरन्सर्वदा शुचिः॥२४॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

सर्वत्र प्रतिभोक्ता च प्रतिग्राही च सर्वशः ।
गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्यते कदाचन ॥२५॥

સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો

પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી. ૨૫

यस्यांतःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ।
सर्वाग्निकः सदाजापी क्रियावान्स च पंडितः २६
दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ।
स एव याज्ञिको ध्यानी सर्ववेदार्थदर्शकः ॥२७॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાંજ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવાયોગ્ય સમજવો.

गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यं पाठे प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ॥२८॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થો આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

निवसंति सदा गेहे देहदेशे सदैव हि ।
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ॥२९

વળી તે ઘરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં, સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પન્નગો સદા સર્વદા નિવાસ કરે છે. ૨૯

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती।
ब्रह्मविद्या ब्रह्मवल्ली त्रिसंध्या मुक्तगेहिनी ॥३०
अर्धमात्रा चिदानंदा भवघ्नी भयनाशिनी।
वेदत्रयी पराऽनंता तत्त्वार्थज्ञानमञ्जरी ॥३१॥
इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः।
ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथांते परमं पदम् ॥३२॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવલ્લી, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધ-માત્રા, ચિદાનંદા, ભવઘ્ની, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમપદ-રૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦–૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत्।
तत्तत्कर्म च निर्दोषं कृत्वा पूर्णमवाप्नुयात् ॥३३

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મ નિર્દોષ રીતે કરાય છે અને વિના-વિઘ્ને પૂરું થાય છે. ૩૩

पितॄनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ।
संतुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यांति सद्गतिम् ॥३४
गीतापाठेन संतुष्टाः पितरः श्राद्धतर्पिताः ।
पितृलोकं प्रयांत्येव पुत्राशीर्वादतत्पराः ॥३५॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪,૩૫

लिखित्वा धारयेत्कंठे बाहुदंडे च मस्तके ।
नश्यंत्युपद्रवाः सर्वे विघ्नरूपाश्च दारुणाः ॥३६॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वर्ण्येषु भारते ।
न शृणोति पठत्येव गीताममृतरूपिणीम् ॥३७॥
हस्तात्त्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कष्टात्क्ष्वेडं समश्नुते ।
पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ॥

ભારતભૂમિમાં કોઇ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તજીને દુઃખથી વિષનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઇને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭,૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।
संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥३९॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણવું.

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥४०॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નથી; કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઇને માટે સમાન છે. ૪૦

यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमादरात् ।
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमम् ॥४१

(આવા અતિ ઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમ આદર

અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્ત પરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો-સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) તેનો એ સર્વ (ઉપરચોટીયો) શ્રમ કાંઇ પણ ફળ નહિ આપતાં વૃથા જાય છે. ૪૧

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव हि केवलम् ॥४२

ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેને પાઠનું ફળ મળતું નથી અને તેનો પાઠનો શ્રમ કેવળ વૃથાજ જાય છે. ૪૨

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।
श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥४३

આ ગીતાનો પાઠ જે માહાત્મ્યસહિત કરશે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે (અને ગીતાના જ્ઞાન મુજબ વર્તશે) તે દેવદુર્લભ મોક્ષગતિને પામશે.૪૩

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥४४॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૪૪

गीतामंत्रना न्यास, ध्यान इत्यादि

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः॥ अनुष्टुप् छंदः॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥ ×अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् ॥ *सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ *अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम्

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી માળામાં મણકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે; તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ્ અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમપદદાયક હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ † ભગવાન વેદવ્યાસ છે,

---

×જુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૧૧. *જુઓ અ૦ ૧૮ શ્લોક ૬૬

†મંત્રના ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવનમુક્ત થયેલા એવા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ

છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. "જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે"* એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ—એટલે કે આરંભનું કારણ છે; "સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે(પરમાત્માને)જ શરણે આવ"× (અર્થાત્ બીજું—ત્રીજું જવા દઇને સર્વભાવથી એક મારૂં પરમાત્માનુંજ શરણ લે—મારા ઉપદેશને અનુસર) આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને "હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર" × એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે કે આધાર, ખીલો અથવા સ્તંભ છે—અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા આધાર આ કીલક ઉપર છે.

મહાજ્ઞાનીએ આ પ્રવચનોથી અથવા અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં તથા અનુભવ્યાં હોય; અને પછી જેણે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને તેને પરમપદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્રરૂપે કે મંત્રરૂપે યોજ્યાં હોય તે.

*જુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૧૧. × જુઓ અ૦ ૧૮ શ્લોક ૬૬.

ન્યાસવિષે સમજણ

હરકોઇ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઈત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તેતે મંત્રોમાં સમાયલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિડરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવા માટે નિત્યપ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતા રહેવું-જગાડતા રહેવું-મજબૂત કરતા રહેવું) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને 'ન્યાસ' કર્યો એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે ચારિત્રબળ પણ કેવું ખીલી

ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિ-મુનિઓએ યોજેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ અને વિદ્યાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઇને જોનારને અભાવ ઉપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઇ પાસે બરાબર શીખી લેવી જોઇએ તથા વિધિપૂર્વક અને એક-ચિત્તે દર વખતે કરવી જોઇએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છેઃ–કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

÷नैनं छिन्दंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને

÷ જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

તથા બંને હાથના અંગુઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને **अंगुष्ठाभ्यां नमः** એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः ॥**

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને **तर्जनीभ्यां नमः** કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

×अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની મધ્યમા(વચલી આંગળીઓ)નો અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને **मध्यमाभ्यां नमः** એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

×नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन

---

* જુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૨૩. ×જુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૨૪.

इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજ્યું ત્યારથી) છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ(ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને अनामिकाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

÷पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને कनिष्ठिकाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

÷नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા

÷ જુઓ અ૦ ૧૧, શ્લોક ૫.

ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

[1]नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः ॥

અર્થાત "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને हृदयाय नमः એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

[2]न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત્ "એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને शिरसे स्वाहा (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

[3]अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव

૧, ૨–જુઓ અ૦ ૨–૨૩. ૩ જુઓ અ૦ ૨–૨૪.

चेति शिखायै वषट् ॥

અર્થાત્ "આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને शिखायै वषट् (શિખાને વષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડા-વડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

[1]**नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् ॥**

અર્થાત્ "આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે" એ મંત્ર ભણીને તથા कवचाय हुम् એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદબ વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

[2]**पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।**

અર્થાત્ "હે પાર્થ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" આ મંત્ર ભણીને તથા नेत्रत्रयाय वौषट् (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની

---

૧ જુઓ અ૦ ૨, શ્લો૦ ૨૪. ૨ જુઓ અ૦ ૧૧-૫

આંગળીઓના અગ્રભાગવડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

*नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે" આ મંત્ર ભણીને अस्त्राय फट् એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

ઇતિ અંગન્યાસ સમાપ્ત

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोग इति संकल्पः ।

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં (અર્થાત્ મારૂં કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં) મારો વિનિયોગ કરૂં છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કર-

---

*જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

વો;* અને તે પછી ગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું. અને તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं । व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥ अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीमंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥१॥

ॐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપ-

---

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લઇને ભાવભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો (જેમ પંખો હલાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામાં જવારૂપે મનુષ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે-અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું કારણ કાંઇ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી, પણ 'મનુષ્યયત્ન' છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા સર્વત્ર અને સર્વ માટે રહેલી છે.

દેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ-મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતી ભગવદ્ગીતે! હે અંબે! (હે માતા!) હું આપનું ધ્યાન ધરૂં છું.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્લારવિંદાયતપત્રનેત્ર । યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન! આપને નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સારૂ) પ્રગટાવ્યો છે. (૨)

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ।
જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૩॥

શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનારા,

જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો. (૩)

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ४

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. (૪)

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥५॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણ! હે જગદ્ગુરો! હું આપને વંદન કરું છું. (૫)

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोपला ।
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ॥
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ६

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી,

જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોજાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ઘુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી નદી, તેને આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ પાંડવો તરી ગયા છે.

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम्॥
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥७

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રફુલ્લ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું, કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનારૂં અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી વિશાળ કમળ અમારૂં કલ્યાણ કરનારૂં થાઓ. (૭)

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥८॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઉલ્લંઘાવે છે; તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરૂં છું. (૮)

यं ब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः॥
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो।
यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોવડે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ્સહિત વેદોવડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો. (૯)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થ સહિત

અધ્યાય ૧ લો—અર્જુનવિષાદયોગ

धृतराष्ट्र उवाच । ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

હે સંજય! ધર્મભૂમિ એવા કુરુક્ષેત્રમાં મારા પુત્રોએ તથા પાંડુના પુત્રોએ યુદ્ધની ઇચ્છાથી ભેગા થઇને પછી શું કર્યું? તે કહે. ૧

संजय उवाच । સંજય કહે છેઃ—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

પાંડવોની સેનાને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવાયલી જોઇ તે વેળા રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને આવું વચન બોલ્યો. ૨

દુર્યોધનની એ વાત હવેના નવ શ્લોકમાં આવે છે.

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

હે આચાર્ય ! પાંડુપુત્રોની આ મોટી સેના જુઓ કે જે આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય અને દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવેલી છે. ૩

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

આ સેનામાં મોટા ધનુર્ધારી તથા યુદ્ધ કરવામાં બહુ પ્રખ્યાત એવા ભીમ, અર્જુન અને તેમના જેવા બીજા પણ અનેક શૂરવીરો છે. જેમકે સાત્યકિ, વિરાટ રાજા અને મહારથી* દ્રુપદરાજા. ૪

*જે એકલો દશહજાર ધનુર્ધારીઓ સાથે યુદ્ધ કરે તથા શસ્ત્રમાં અને શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય તે 'મહારથી' છે. ઘણા યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'અતિરથી', એકની સાથે લડી શકે તે 'રથી' અને એથી ન્યૂન હોય તે 'અર્ધરથી' કહેવાય છે.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

વળી ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, ઘણાને જીતનારો કુંતિભોજ રાજા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શૈબ્યરાજા, પરાક્રમી યુધામન્યુ રાજા, વીર્યવાન ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, એ બધાજ મહારથીઓ છે. ૫,૬

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! હવે આપણામાં બળપરાક્રમાદિને લીધે પ્રસિદ્ધ એવા જે મારા સૈન્યના નાયકો છે, તે સારી રીતે આપની જાણમાં આવે તે સારૂ તેમનાં નામ કહું છું, તે સાંભળો. ૭

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

આપ (દ્રોણાચાર્ય), ભીષ્મપિતામહ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા તેમજ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે, કે જે સર્વ મારે માટે જીવ આપવા તૈયાર થયા છે, મારવાનાં નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરે છે તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે.૮,૯

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

આપણું સૈન્ય ઉપર કહેલા વીર પુરુષોથી યુક્ત છે અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ અપૂર્ણ છે; તથા એ પાંડવોનું સૈન્ય તો ભીમથી રક્ષાયલું હોવાથી આપણી સાથે લડવાને સમર્થ છે. ૧૦

ભાવાર્થ કેઃ-ભીમ કરતાં પણ ભીષ્મ વધારે બળવાન છે, પણ તે કૌરવો અને પાંડવોને સમાન ગણે છે તેથી પોતાનું સૈન્ય તેમનાથી રક્ષાયલું છતાં પણ જીતવામાં અસમર્થ છે; અને પાંડવોનું સૈન્ય ભીમથી રક્ષાયલું છે તોપણ તે પાંડવપક્ષનો હોવાથી તેના જેટલી લાગણીથી ભીષ્મ યુદ્ધ નહિ કરે; એવા હેતુથી દુર્યોધને ઉપલી શંકા દર્શાવી છે.

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

આપ સર્વે વ્યૂહમાં પેસવાના સઘળા માર્ગો ઉપર પોતપોતાને ઠેકાણે ઉભા રહીને સર્વ તરફથી ભીષ્મપિતામહનીજ રક્ષા કરો. કારણ કે આપણું જીવિત ભીષ્મનાજ બળ ઉપર આધાર રાખે છે.૧૧

એવી રીતે દુર્યોધનનું માનપૂર્વક બોલવું સાંભળીને પછી ભીષ્મપિતાએ શું કર્યું તે વાત સંજય કહે છે.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान्॥१२॥

પછી તે પ્રતાપી અને કુરુકુળમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં મોટો સિંહનાદ કરીને શંખ વગાડયો. ૧૨

એવી રીતે સેનાપતિ ભીષ્મનો યુદ્ધોત્સાહ જોઈ બધાને યુદ્ધનો ઉત્સાહ થયો એ વાત હવે સંજય કહે છે.

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

ત્યારપછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ અને રણશિંગાં આદિ રણનાં વાજીંત્ર એકસાથે વાગવા

લાગ્યાં અને એ સર્વનો ઘણો મોટો શબ્દ થયો.૧૩

તે પછી પાંડવોના સૈન્યનો યુદ્ધોત્સાહ વર્ણવે છે.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

કૌરવ સૈન્યનો વાજીંત્રોનો કોલાહલ થયા પછી, ધોળા ઘોડાવાળા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને પણ દિવ્ય શંખો વગાડયા.૧૪

पांचजन्यं हृशीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચજન્ય શંખ વગાડયો; અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડયો તથા ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો મોટો શંખ વગાડયો. ૧૫

अनंतविजयं राजा कुंतिपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડયો તથા નકુલ અને સહદેવે સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડયા.૧૬

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥

હે મહારાજ! ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા કાશીરાજા, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકી, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા સુભદ્રાનો મોટા હાથવાળો પુત્ર અભિમન્યુ, એ બધાએ પોતપોતાના જૂદા જૂદા શંખો વગાડયા. ૧૭,૧૮

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

આકાશ અને પૃથ્વીને ગજાવી દેતા એવા એ તુમુલ અવાજે કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. સારાંશકે, એ શંખનાદથી તેમનાં હૃદય કંપી ઉઠયાં.

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

હે રાજા! પછી લડવાને તૈયાર થઇ ઉભેલા તમારા પુત્રોને જોઇને, જે સમયે એકબીજા ઉપર શસ્ત્રોના ઘા કરવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે તે સમયે

જેની ધ્વજામાં કપિવર હનુમાન છે એવા અર્જુને પોતાનું ધનુષ્ય ઉગામીને ભગવાનને કહ્યું કે:–૨૦

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:-

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥२१॥
यावदेतान्निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३ ॥

હે અચ્યુત! આ રણના સમારંભમાં જેઓ લડવાની ઇચ્છાથી આવીને ઉભા છે, તેઓમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવેલા લડનારા કોણ કોણ છે તેઓને હું જોઇ લઉં, ત્યાંસુધી મારો રથ બંને સેનાની વચ્ચે લઈ જઇ ઉભો રાખો. ૨૧–૨૩

संजय उवाच । સંજય કહે છે:–

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥

હે રાજા ! નિદ્રાને જીતનારા અર્જુને એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે ભગવાને બેઉ સેનાની વચમાં ભીષ્મ, દ્રોણ તથા બધા રાજાઓની સન્મુખ રથ ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું કે, હે અર્જુન ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪,૨૫

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन् पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥२६॥

પછી અર્જુને પોતાના કાકા વગેરેને, પિતામહોને, આચાર્યોને, મામાઓને, દુર્યોધન આદિ ભાઇઓને, પુત્રો તથા પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને તથા પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનારા સુહૃદ પુરુષોને બન્ને સેનાઓમાં આવી ઉભેલા જોયા.૨૬

तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥

આ પ્રમાણે તે સર્વ બંધુ ઈત્યાદિને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા જોઈને, જેના મનમાં અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા અર્જુને મનમાં ગ્લાનિ

પામીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૨૭

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:-

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
गांडीवं स्त्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

હે કૃષ્ણ ! આ મારા બંધુઓને યુદ્ધની ઇચ્છાથી સન્મુખ ઉભેલા જોઈને મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઇ જાય છે; મુખ સૂકાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે; રૂવાડાં ઉભાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે અને ચામડીમાં દાહ થાય છે. ૨૮,૨૯

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥३०

અહીં સ્થિરતાથી હું ઉભો રહી શકતો નથી; મારૂં મન જાણે ભમે છે અને હે કેશવ ! હું અનિષ્ટ સૂચવનારા અપશુકનો પણ જોઉં છું. ૩૦

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

વળી યુદ્ધમાં સ્વજનને હણવામાં હું કલ્યાણ

પણ જોતો નથી, એટલે કદી આપ વિજયાદિક ફળ ધારતા હો તોપણ હે કૃષ્ણ ! હું એ વિજય, રાજ્ય તથા સુખોને ઇચ્છતો નથી. ૩૧

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा।
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च॥
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च।
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः॥३३॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा।
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन॥३४॥

કારણ કે હે ગોવિંદ ! જેઓને માટે અમે રાજ્ય, ભોગ તથા સુખો ઈચ્છીએ, એવા આ અમારા આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, પિતામહો, મામાઓ, સસરાઓ, સાળાઓ તથા સંબંધીઓ ઇત્યાદિ તો પ્રાણ તથા ધનનો મોહ ત્યજીને આ યુદ્ધભૂમિમાં આવી ઉભા છે. માટે અમે તેમની સાથે લડીને મેળવેલા રાજ્યને, ભોગને તથા જીવિતને શું કરીએ ? હે મધુસૂદન ! આપ કદી એમ કહેશો કે, જો તું દયા લાવીને તેમને નહિ મારે, તો દુર્યોધનાદિ તો રાજ્યલોભને લીધે તને માર્યા વિના

રહેવાના નથી, માટે તું જ તેમને મારીને રાજ્ય ભોગવ; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, કદી તેઓ મને મારે તોપણ તેમને મારવા હું ઇચ્છતો નથી. ૩૨-૩૪

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते।
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥

હે જનાર્દન ! ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ તેમને મારૂં નહિ, તો પછી માત્ર આ પૃથ્વીને માટે તો કેમજ મારૂં ? એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવાથી મને શો આનંદ થવાનો છે ? ૩૫

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ।
तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३६॥

એ દુર્યોધન આદિ આતતાયીઓ* છે, તો-

---

* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनः ॥

અર્થાત્ અગ્નિ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઇ સામો થનાર, ધનનો નાશ કરનાર અને જમીન તથા સ્ત્રી લઇ લેનાર, એ ૭ આતતાયી કહેવાય છે. દુર્યોધનાદિએ તો એ છએ પ્રકારનાં કર્મ કરેલાં હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે આતતાયી છે એટલે તેમને

પણ તેમને મારવાથી તો અમને પાપજ લાગે; માટે અમારા બાંધવો જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને મારવા અમારે યોગ્ય નથી. વળી હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે સુખી પણ કયાંથી થઇએ ? ૩૬

કુટુંબ આદિના વધનો દોષ તો તમારે ને દુર્યોધનાદિને પણ સરખોજ છે; છતાં તેઓ પણ બંધુવધનો મહાન દોષ વહોરીને યુદ્ધમાં ઉતર્યા છે તોપછી તમે પણ યુદ્ધ કરો; ખેદ શામાટે કરો છો ? એમ ભગવાન કહેવા ધારતા હશે, એમ ધારીને અર્જુન આ પછીના બે શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર આપે છે.

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥

તો મારવા ઉચિતજ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ॥

અર્થાત્ જો આતતાયી મારવા આવે, તો કશા પણ વિચાર વિના તેને હણવો. એથી જરા પણ દોષ લાગતો નથી; માટે તું આ દુર્યોધનાદિને હણ એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ધારીને અર્જુને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

* હે જનાર્દન ! એ દુર્યોધન આદિકનું ચિત્ત રાજ્યલોભથી ભ્રષ્ટ થયેલું છે તેથી તેઓ કુલક્ષય કરવાથી તથા મિત્રદ્રોહ કરવાથી થતું પાતક જોઇ શકતા નથી; પણ અમે તો કુળનાશથી તથા મિત્રદ્રોહ-થી લાગતા પાતકને જાણીએ છીએ એટલે અમારે આ પાપથી અટકવાનો વિચાર શા માટે ન કરવો ?

અર્જુન હવે કુલક્ષયથી થતા દોષો દેખાડે છે.

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

---

* આતતાયીને મારવાની છૂટ છતાં અર્જુને જે કહ્યું કે "તેઓ આતતાયી છતાં તેમને મારવાથી અમને પાપજ લાગે" તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ઋષિઓનાં અર્થશાસ્ત્રરૂપે અને ધર્મશાસ્ત્રરૂપે બે પ્રકારનાં વચન છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અર્થશાસ્ત્રનાં વચન પ્રબળ ગણાય છે; માટે આચાર્યાદિ આતતાયીઓને મારવા એ તો અધર્મજ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ કહ્યું છે કેઃ—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।
अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥

અર્થાત્ બે સ્મૃતિઓ વચ્ચે વિરોધ જણાતાં વ્યાવ-હારિક રીતે જે ન્યાય જણાય તેને બળવાન જાણવો અને અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રને વધારે બળવાન જાણવું, આવી મર્યાદા છે.

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥३९॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥

કુળનો નાશ થવાથી પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કુળધર્મો નાશ પામે છે; કુળધર્મોનો નાશ થવાથી આખા કુળમાં અધર્મ પ્રસરી જાય છે; કુળમાં અધર્મ પ્રસરવાથી કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી થાય છે; અને હે શ્રીકૃષ્ણ ! સ્ત્રીઓ દુરાચારી થવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે–અર્થાત્ ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રીમાં નીચ જાતિના પુરુષથી અથવા નીચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણસંકર કહેવાય છે. ૩૯,૪૦

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४१॥

એવી વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરનારાઓને તથા કુળને નરકમાંજ નાખે છે–અર્થાત્ કુળનો નાશ કરનારાઓ અને સંકરદોષવાળાઓ નરકમાં પડે છે, અને તેમના સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પિંડદાન તથા જલાંજલિ આપવાની ક્રિયાનો લોપ થવા-

થી તેઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૧

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥४२॥

વળી એ કુળઘાતક મનુષ્યોના એવા વર્ણસંકર કરનારા દોષોને લીધે સનાતન જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો નાશ પામે છે. ૪૨

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥

અને હે જનાર્દન ! જે મનુષ્યોનો જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નાશ પામે છે, તેઓનો નિયત કાળ-સુધી નરકવાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે.*૪૩

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥

છતાં પણ અહો ! ખેદની વાત છે કે, અમે

---

* **प्रायश्चित्तमकुर्वाणा पापेषु निरताः नराः ।**
अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान् यांति दारुणान् ॥

અર્થાત્ જે પાપમાં પ્રીતિવાળા છે, જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી અને જેમને પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ થતો નથી તેઓ મહાદુઃખદાયી દારુણ નરકમાં જાય છે.

એવું મહાન પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ ! કેમકે રાજ્યસુખના લોભથી અમે સ્વકુટુંબીઓને હણવા તૈયાર થયા છીએ. ૪૪

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

એ કરતાં તો હાથમાં હથિયારવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો મને પ્રતીકાર (બચાવ) નહિ કરનારને તથા શસ્ત્રવગરનાને રણમાં હણી નાખે, તો તેથીજ મારૂં વધારે હિત થાય. ૪૫

संजय उवाच । સંજય કહે છેઃ—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

જેનું મન શોકમાં બૂડેલું છે, એવો અર્જુન આ યુદ્ધને પ્રસંગે એ પ્રમાણે કહીને તથા બાણસહિત ધનુષ્ય મૂકી દઇને રથ ઉપર બેસી ગયો.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવિષે અર્જુનવિષાદયોગ નામનો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय २ जो--सांख्ययोग

संजय उवाच। સંજય કહે છે:-

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः॥ १॥

એ પ્રમાણે આંસુવડે ભરેલાં તથા ગભરાયલાં નેત્રવાળા અને શોક કરતા દયાયુક્ત અર્જુનને મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ વાકય કહ્યું. ૧

श्रीभगवानुवाच। શ્રીભગવાન કહે છે:-

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन॥ २॥

હે અર્જુન! આવા સંકટને સમયે, આર્યજનોએ નહિ સેવેલો, ધર્મરહિત તથા અપયશ કરનારો આ મોહ તને કયાંથી થયો? ૨

क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप॥ ३॥

હે અર્જુન! તું એમ બીકણ થા નહિ. તારા જેવાને એ બીકણપણું છાજતું નથી, માટે હે શત્રુ-

ને તપાવનારા! હૃદયનું તુચ્છ દુર્બળપણું ત્યજી દઈને તું યુદ્ધને માટે ઉભો થા. ૩

હું કંઈ બીકથી યુદ્ધ ત્યજી દેતો નથી પણ ન્યાયથી ઉલટું છે માટે ત્યજી દઉં છું, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છેઃ–

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

હે મધુસૂદન! પૂજા કરવા યોગ્ય એવા ભીષ્મ અને દ્રોણ સામે હું બાણોવડે લઢું જ કેમ? સારાંશ કે, એમની સાથે "હું લઢીશ" એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી તો પછી લઢી તો કેમજ શકું? ૪

લઢીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ નહિ થાય એમ જો કૃષ્ણ કહે તો અર્જુન કહે છે.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं
भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरू-
निहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

ગુરુનો વધ એ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; માટે મહાન પ્રભાવવાળા દ્રોણ અને ભીષ્મ આદિ ગુરુ-જનોની હિંસા કરવા કરતાં તો આ લોકમાં ભિક્ષાનું અન્ન ખાવું ઠીક છે. કેમકે ધનની તૃષ્ણા-

વાળા* ગુરુઓને મારીને પરલોકના દુઃખ ઉપરાંત આ લોકમાં પણ લોહીથીજ ખરડાયલા વૈભવ ભોગવવા પડે એ બહુ દુઃખદાયક છે. ૫

વળી અમે કદાચ અધર્મને સ્વીકારીએ તોપણ અમારો જય થશે કે પરાજય થશે એ નક્કી નથી, એટલે પણ લડવું વૃથા છે, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

વળી અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે?

---

* આ ઠેકાણે અર્જુને ગુરુજનોને 'ધનની તૃષ્ણાવાળા' કહ્યા તે એવા અભિપ્રાયથી કે ધનની તૃષ્ણાને લીધે ભીષ્મ વગેરે તો યુદ્ધથી નહિજ અટકે; તેથી તેમને મારવાનો પ્રસંગ આવવાનોજ. વળી ભીષ્મ ધનના લોભી હતા એ તો તેમણેજ યુધિષ્ઠિરને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું:-

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

અર્થાત્ માણસ ધનનો દાસ છે, ધન કોઇનો દાસ નથી, એજ વાત ખરી છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર! ધનને લીધે (એટલે કે કૌરવોએ ભીષ્મ તરફ ધનની ખૂબ છૂટ રાખેલી તેને લીધે) હું કૌરવો સામે બંધાઇ ગયો છું.

એ પણ અમે જાણતા નથી. છતાં કદી અમે જીત્યા, તો તે જય પણ અમારો પરાજય થવા બરાબર છે. કારણકે જેમને મારીને અમે જીવવા ઇચ્છીએ નહિ, તે આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો સામેજ ઉભેલા છે ! ૬

ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રખેને એમ કહે કે "એમ છે તો તુંજ વિચાર કરીને ઠીક લાગે તેમ કર" તેથી અર્જુન સરળભાવે કહી દે છે કેઃ-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म-
संमूढचेताः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७॥

"બંધુઓને મારીને પછી અમે પણ કેમ જીવી શકીએ ?" એ જાતની દીનતા તથા કુળનો નાશ કરવાથી થતો દોષ, એ બે કારણોથી મારો શૌર્યાદિ ક્ષાત્રસ્વભાવ અત્યારે જતો રહ્યો છે; તથા યુદ્ધ કરવાનું ત્યજીને ભિક્ષાન્નથી જીવવું એ અમારા ગુણકર્મ-સ્વભાવ જોતાં અમારો સ્વધર્મ છે કે પરધર્મ અથવા અધર્મ છે, એ વિષે પણ મારા મનમાં સંદેહ થયો છે; તેથી હું આપને પૂછું છું. માટે મારા ગુણસ્વભાવાદિનો વિચાર કરીને જે કાંઇ મારો સ્વધર્મ હોય-વાસ્તવિક રીતે મારે જે કરવું ઘટિત

હોય–તે આપજ મને કહો. હું આપના શિક્ષણને યોગ્ય છું અને આપને શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને શિક્ષા આપો. ૭

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमु-
च्छोषणमिंद्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसप-
त्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

શત્રુવિનાનું અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હોય એવું આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય, તથા દેવોનું આધિપત્ય એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મેળવવાથી મારો આ ઇંદ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર થાય એવો કશોજ ઉપાય હું દેખતો નથી.૮

संजय उवाच । સંજય કહે છેઃ–

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

હે શત્રુઓને તપાવનારા ધૃતરાષ્ટ્ર! અર્જુન એ પ્રમાણે કહીને તથા 'હે ગોવિંદ! હું યુદ્ધ નહિ કરૂં' એમ કહીને ચૂપ રહ્યો. ૯

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર! એ પ્રમાણે બન્ને સેનાની વચ્ચે અર્જુનને ખેદ કરતો જોઈને ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હસતા હોય એવા પ્રસન્ન મુખથી આવું વચન કહ્યું. ૧૦

દેહથી આત્મા જૂદો છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અર્જુનને એ પ્રમાણે નાશવંત શરીરોનો શોક થાય છે માટે શ્રીભગવાન હવે તે વાત સમજાવે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તેં "મારા સંબંધીઓને સામા ઉભેલા જોઇને મારાં અંગો ઢીલાં થાય છે" ઇત્યાદિ વચનોવડે શોક કર્યો છે; અને મેં તને કહ્યું છે કે "આ સંકટના સમયમાં આર્ય પુરુષોએ નહિ સેવેલો એવો આ ધર્મરહિત મોહ તને ક્યાંથી ઉપજ્યો ?" છતાં પણ "ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ગુરુજનોને હું કેમ મારૂં ?" ઇત્યાદિ પંડિતોના જેવા શબ્દો તું બોલે છે; માટે તું પંડિત નથી. કારણ કે પંડિતો કાંઇ મુએલા બંધુઓનો તથા જીવતાઓનો શોક કરતા નથી.૧૧

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

જો કે લીલાવડે ધારણ કરાતાં મારાં શરીરોનો પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ તો થાય છેજ; પરંતુ તે ઉપરથી કાંઇ હું પોતે (પરમાત્મારૂપે સદાય સર્વત્ર રહેલો છું તે) પણ કોઇ દિવસ નહોતો એવું ન હતું પણ અનાદિ ને અનંત હોવાથી હતોજ; અને એજ પ્રમાણે તું પોતે પણ આગળ દેહ છૂટવાને લીધે નહિ હતો (એટલે કે મટી ગયો હતો) એવું ન હતું. એજ પ્રમાણે વાસ્તવ દૃષ્ટિથી જોતાં આ બધા રાજાઓ પણ આત્મભાવે કોઇ સમયે ન હતા કે મટી ગયા હતા એવું ન હતું; અને હવે પછી પણ કોઇ સમયે તેઓ તથા આપણે બધા નહિ હોઇએ એમ પણ બનવાનું નથી. અર્થાત્ આત્મભાવે તો આપણે બધા સદા-સર્વદા હતા અને હોઇશુંજ; અને એ પ્રમાણે આત્મારૂપે સર્વ કોઇ જન્મમરણરહિત હોવાથી કોઇનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઈશ્વરરૂપે આપને જન્મમરણ ન હોય, પરંતુ જીવોનાં જન્મમરણ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ નથી એમ

શી રીતે મનાય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થા ગયા પછી જ્યારે તેને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ "જે હું બાળક હતો તેજ હું જુવાન થયો છું" એવી રીતે બેય અવસ્થાઓમાં પોતાનું અસ્તિત્વ અને એકપણું તેને જણાઈ રહે છે. માટે દેહાભિમાની જીવની બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ફેર જણાય છે તે તો માત્ર શરીરની અવસ્થા બદલાવાથી જણાય છે, આત્મા બદલાવાથી નહિ. એજ પ્રમાણે બીજું શરીર પ્રાપ્ત થવું એ પણ આગલા દેહના નાશને લીધે છે; પૂર્વશરીરમાં રહેલા આત્માનો નાશ થવાથી નહિ. વળી તુરતના જન્મેલા બાળકની સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ માનતો નથી, તેમ અજ્ઞાનીની પેઠે શોક પણ કરતો નથી. ૧૩

હું કાંઇ મરનારાં કે જીવતાંનો શોક કરતો નથી, પણ તેમના વિયોગાદિથી મને થનારાં દુઃખો વિચારીને મારો

પોતાનોજ શોક કરૂં છું; એમ અર્જુન કદી કહે તો હવે તેનો ઉત્તર ભગવાન પ્રથમથી કહી દે છે.

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४

હે કુંતાપુત્ર ! ઇંદ્રિયોનો તેમના વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે; તેથીજ મનુષ્યને ટાઢ, તડકો, સુખ તથા દુઃખ લાગે છે. પરંતુ એ વિષયો અને એ સંબંધો તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવાથી અસ્થિર છે; માટે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર.

ભાવાર્થ કે–જેમ દેશકાળને લીધે વરસાદ અથવા તડકાનો સંબંધ થવાથી માણસને સ્વાભાવિક રીતેજ ટાઢ અથવા ગરમી લાગે છે; તેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ કે વિયોગ થવાથી સુખદુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ એ લૌકિક પદાર્થ અને સુખદુઃખાદિ અસ્થાયી હોવાથી તારે તેમને સહન કરી લેવાં જોઇએ; અને એવા ઉત્પત્તિનાશવાળા દેહાદિ પદાર્થોમાટે તથા તેનાથી થતાં સુખદુઃખાદિ માટે હર્ષ કે શોક કરવો જોઇએ નહિ.

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે જેને વિષયોના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ કે શોક થતા નથી તથા સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે તેજ ધીરજવાન છે, અને એવો ધીર પુરુષજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.

તોપણ અત્યંત દુઃસહ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ કેમ સહન કરવાં? કેમકે અત્યંત સહેતાં તો શરીર છૂટી જાય; એવી શંકા અર્જુનને થાય તો, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારવડે બધું સહન થઇ શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ આત્માનો ધર્મ નહિ હોવાથી તે અસત્ છે અને તેમની આત્મા ઉપર કશી સત્તા નથી. તેમ આત્મા સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનો કોઇ કાળે નાશ પણ થતો નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા મહાપુરુષોએ સત્ તથા અસત્ પદાર્થોવિષે નિર્ણય કર્યો છે; માટે તું એ સુખદુઃખાદિ સહન કર. ૧૬

અવિનાશી વસ્તુને સત્ય સ્વભાવવાળી સામાન્ય રીતે દર્શાવીને હવે તે વિસ્તારથી દર્શાવે છે.

अविनाशी तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

આ સઘળા ઉત્પત્તિનાશના સ્વભાવવાળા દેહાદિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર જે આત્મા સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નાશરહિત છે એમ જાણવું; કારણ કે ક્ષય તથા વૃદ્ધિ આદિ છએ વિકારથી રહિત હોવાથી આ આત્માનો નાશ કરવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

હવે અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોવિષે કહે છે.

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

સદાય એકરૂપ રહેનાર, નાશરહિત તથા અમાપ અને સર્વવ્યાપક એવા શરીરધારી આત્માનાં આ જે સુખદુઃખાદિક ધર્મવાળાં શરીરો છે તેજ માત્ર નાશવાન છે; અને એ આત્માનો તો કોઇ કાળે નાશ પણ થતો નથી અને તેનો સુખદુઃખાદિ સાથે સંબંધ પણ કોઇ કાળે થતો નથી; એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યું છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ એ પ્રમાણે સમજીને મોહથી થયેલો શોક ત્યજી દે; યુદ્ધ કર

અને સ્વધર્મને છોડી દે નહિ. ૧૮

ઉપર પ્રમાણે ભીષ્મ આદિના મૃત્યુથી થનારા શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે "ભીષ્મ આદિને મારવા હું ઇચ્છતો નથી" ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુને હણનારતરીકેના મિથ્યાભિમાનને લીધે જે શોક કર્યો, તે પણ નિરર્થક છે એમ કહે છે.

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९

આ આત્માને જે મારનારો માને છે તથા જે આ આત્માને બીજાથી મરાયલો માને છે, તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઇથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

પ્રત્યેક પદાર્થ જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, ક્ષીણતા અને નાશ, એ છ વિકારને પામે છે; પણ એ વિકારો આત્મામાં નથી તેથી તે અવિનાશી છે; એમ દૃઢ કરવાને હવે કહે છે.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा
भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

આ આત્મા કોઇ કાળે જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી; માટે તે "જન્મ" તથા "નાશ"ના વિકારોથી રહિત છે. વળી તે કાંઈ

ઉત્પન્ન થઇને કે જન્મીને અસ્તિત્વ (હયાતી) ભોગવતો નથી, પણ પ્રથમથીજ પોતે સત્‌રૂપ છે, કારણ કે તે અજન્મા છે. જે અજન્મા છે તે કાંઇ જન્મીને હયાતીમાં આવતો નથી, પણ જે જન્મે છે તેજ જન્મીને હયાતી પામે છે. માટે એ આત્મા બીજા કશાથી સત્તા (હોવાપણું–અસ્તિત્વ–હયાતી) નથી પામતો, પણ પોતે સત્તારૂપ છે તેથી તે 'સત્તા' ના વિકારથી રહિત છે. વળી એ આત્મા જે કંઇ છે ને જેવો છે, તેવેજ રૂપે સદા એકરસ રહે છે તથા જરા પણ વધતો કે ઘટતો નથી; તેથી તે "વૃદ્ધિ"ના તથા "ક્ષીણતા"ના વિકારથી રહિત છે. વળી તે અનાદિકાળથી નવીન છે; અર્થાત્ તે પ્રથમ જે રૂપે હતો, તેમાંથી બીજારૂપે પરિણામ પામીને (એટલે કે બીજા રૂપમાં ફેરવાઇ જઇને) નવા સ્વરૂપે થયો નથી; તેથી "પરિણામ"ના વિકારથી પણ રહિત છે. આ પ્રમાણે એ છએ વિકાર આત્મામાં નથી તેથી શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. ૨૦

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥

હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે જે કોઇ આ આત્માને

છએ વિકારથી રહિત (અજન્મા, અવિનાશી ઈ૦) જાણે છે તે પુરુષ કોને મારે છે, કેવી રીતે મારે છે તથા બીજા પાસે કોનો નાશ કરાવે છે? અર્થાત્ તે એમાંનું કાંઈ પણ કરતો કે કરાવતો નથી. ૨૧

ભાવાર્થ:–ઉપલા છેલ્લા વચનથી કૃષ્ણ ભગવાને એમ સૂચવ્યું કે, હું આ બધાઓને મારવા પ્રેરૂં છું અને મરાવું છું, એવી દોષદૃષ્ટિ હે અર્જુન! તારે મારા ઉપર કરવી નહિ.

આત્મા ભલે અવિનાશી છે, પણ તેનાં શરીરોનો નાશ થાય છે, તેથી તે શરીરોનો શોક કરૂં છું; એમ જો અર્જુન કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

માણસ જેમ જૂનાં વસ્ત્ર તજી દઇને બીજાં નવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે; તેમ જીવાત્મા પણ કર્મા-ધીન એવાં જૂનાં શરીરોને તજી દઇને બીજા નામ-રૂપવાળાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. ૨૨

ભાવાર્થ કે, પ્રારબ્ધ પૂરૂં થતાં કર્માનુસાર બીજું શરીર તો મળવાનુંજ. માટે એવા કર્માધીન

જીર્ણ શરીરના નાશનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

હવેના શ્લોકમાં, એ આત્માનો વધ કશાથી થાય તેમ નથી, એમ દર્શાવતાં તેનું અવિનાશીપણું સ્પષ્ટ કરે છે.

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી; આ આત્માને અગ્નિ બાળી શકતો નથી; આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને આ આત્માને વાયુ સૂકવી શકતો નથી.૨૩

આત્માનું છેદનાદિ નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतःस्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥
अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

આ આત્માને સદાકાળ રહેનારો, સર્વત્ર રહેનારો, સ્થિર રહેનારો–અર્થાત્ રૂપાંતર નહિ પામનારો, અચળ–અર્થાત્ કશાથી ચલિત નહિ થતાં મૂળસ્વરૂપમાંજ રહેનારો, સનાતન (અનાદિ,) ઇંદ્રિયોવડે દેખાય નહિ એવો, મનથી એકસાથે પૂરે-

પૂરો ચિંતવી શકાય નહિ એવો તથા વિકારોથી રહિત કહે છે; તેથી એને અછેદ્ય, અદાહ્ય, અક્લેદ્ય અને અશોષ્ય કહ્યો તે પણ યોગ્યજ છે. તે માટે એ આત્માને એવા પ્રકારનો જાણીને એનો પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૪,૨૫

એમ છતાં કદાચ તું શરીરની સાથે એ આત્માને પણ જન્મ તથા મરણાદિ પામતો માને, તો તે દૃષ્ટિથી પણ તારે શોક કરવો ઘટતો નથી, એ વાત હવે કહે છે.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

વળી શરીરના જન્મ સાથે એ આત્મા પણ સદા જન્મ્યા કરે છે, ને મરણસાથે મર્યા કરે છે, એમ તું માનતો હોય; તોપણ હે મહાબાહો! તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જન્મનારનાં પ્રારબ્ધકર્મોનો નાશ થતાં તેનું મરણ અવશ્ય થવાનું છે; અને મરનારાનો જન્મ પણ આગલા શરીરવડે કરેલાં સંચિત કર્મોને લીધે અવશ્ય થવા-

નો છે; તેથી એ ટાળ્યાં ટળે નહિ એવાં જન્મમરણ-નો તારા જેવા વિદ્વાને શોક કરવો યોગ્ય નથી.૨૬,૨૭

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

વળી હે અર્જુન ! શરીરનું પૂર્વરૂપ તો અવ્યક્ત–એટલે અદૃશ્ય અથવા માયારૂપજ હોય છે; અને વચમાં એ શરીર સ્પષ્ટ દેખાય છે તે પણ મરણ થતાં પાછું અદૃશ્ય થઈ માયામાં લય પામે છે. માટે એવાં અનિત્ય શરીરોનો શોક શામાટે કરવો ? ૨૮

ભાવાર્થ:–સ્વપ્નમાં મળેલા પદાર્થ જાગ્રતમાં ન જોવાથી જાગેલો મનુષ્ય તેનો શોક કરતો નથી; તેમ તારે પણ દેહાદિકનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

તો પછી વિદ્વાનો પણ શાથી તેનો શોક કરે છે ? તેનું કારણ 'આત્માનું અજ્ઞાન' છે, એ વાત હવે કહે છે.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति
तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ કોઈ પુરુષ તો એ આત્માને આશ્ચર્યની

પેઠે જુએ છે–એટલે કે તેનામાં અસંભાવનાદોષ હોવાથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા સર્વવ્યાપક, તથા સત્ય જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ એવા અલૌકિક આત્મસ્વરૂપને તે ઇંદ્રજાળની પેઠે અસંભવિત માને છે. બીજો કોઇ વાચાળ વક્તા, તેણે કોઇ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળી હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માવિષે બોલે છે; તો બીજો સાંભળનાર પણ કોઇ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળતો હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માની વાત સાંભળે છે; અને બીજો કોઇ ડૉળી મનુષ્ય તો ચિત્ત પરોવ્યાસિવાય માત્ર દેખાવ માટેજ સાંભળે છે, તેથી સાંભળવા છતાં પણ એ આત્માને જરાપણ જાણી શકતો નથી; તથા વક્તા પોતે પણ (માત્ર પોથાંપંડિત–સ્વાર્થસાધક વક્તા–હોય છે તો) એ આત્માનું કથન કરવા છતાં તે આત્માના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજતો નથી. ૨૯

આ રીતે દુર્બોધ એવા પરમાત્મતત્ત્વને સંક્ષેપમાં ઉપદેશીને હવે એનો શોક નહિ કરવા કહે છે.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥३०

હે ભારત ! સર્વ શરીરોનો વધ થવા છતાં આ

આત્માનો તો કદી નાશજ થઈ શકતો નથી; માટે તારે આ સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

'મારૂં શરીર કંપે છે, રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે' એમ અર્જુને કહેલું તેમ પણ થવું યોગ્ય નથી, તે હવે કહે છે.

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१

આત્માને એવો અમર સમજીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી; તેમ તારા સ્વધર્મનો પણ વિચાર કરીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી. જો તું એમ કહે કે, સ્વજનોને મારવામાં હું શ્રેય જોતો નથી; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, તારે ક્ષત્રિયને માટે તો અત્યારે આ ધર્મયુદ્ધવિના બીજું કશું કલ્યાણકારી નથી.૩૧

આવું તારી પ્રકૃતિને અનુસરતું-સ્વધર્મના પાલનરૂપ જે મહાકલ્યાણકારી સાધન તે તને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે વખતે તું ઉલટો કંપે છે શાથી? એ વાત હવે કહે છે.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥३२

કારણ કે માગ્યા વિના દૈવેચ્છાથી મળેલું અને સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર જેવું આવું ધર્મયુદ્ધ, હે

અર્જુન! ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોનેજ મળે છે. ૩૨

ભાવાર્થ:–સ્વજનોને હણીને કેમ સુખી થઈએ એવી શંકા તેં દર્શાવેલી તે પણ વૃથા છે.

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે, તો તું ક્ષત્રિયનો ધર્મ તથા મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દઇને કેવળ પાપનોજ ભાગી થઇશ. ૩૩

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

વળી એથી જગતમાં સર્વ લોકો તારી સદા અપકીર્તિ ગાશે; તે તારા જેવા પ્રતિષ્ઠા પામેલાને તો મરવા કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક છે.૩૪

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

વળી જે મહારથીઓએ તને બહુ ગુણવાન માનેલો છે તેઓ તને ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; અને જેઓમાં તું ઘણું માન પામ્યો છે, તેઓમાં પણ તું હલકાઇને પામીશ.

સારાંશ કે, સર્વ કોઈ તને હલકો ગણશે. ૩૫

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६

વળી તારા સામર્થ્યને નિંદનારા તારા શત્રુઓ તો તારે માટે ન બોલવા જેવાં અનેક વેણ બોલશે અને તેનાથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ? ૩૬

"અમારૂં હિત જયમાં રહેલું છે કે પરાજયમાં" એમ અર્જુને કહેલું તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

યુદ્ધમાં જો તું મરાઈશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ અને જય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. માટે હે કૌંતેય ! તું જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકયો છે, તે યુદ્ધ કરવાને હવે ઉભો થા. ૩૭

ગુરુજનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી અમને પાપજ લાગે, એવું જે અર્જુને કહેલું તેનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

સુખદુઃખને સરખાં ગણીને, તથા તેના કારણ-

૩૫ લાભહાનિને સરખાં ગણીને, અને તેનાં કારણભૂત જયપરાજયને પણ સમાન ગણીને હવે તું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા. કારણ કે લૌકિક સુખવૈભવાદિકની કામના છોડીને "પોતાનો સ્વધર્મ છે–પોતાનું કર્તવ્ય છે" એવી બુદ્ધિથી પ્રભુપ્રીત્યર્થે યુદ્ધ કરવાથી તને પાતક લાગશે નહિ.૩૮

ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનયોગનો એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરીને હવે તેમાં સાધનભૂત એવો કર્મયોગ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३९

ઉપલી બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કહી છે. (અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિવિષે કેવી બુદ્ધિ કરવી એ વાત તને કહી છે) પરંતુ તને એ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયેલો નથી; એટલે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તને કર્મયોગવિષેની બુદ્ધિ કહું તે હવે સાંભળ. એ બુદ્ધિને જાણવાથી હે અર્જુન! તું તારાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરતો ચાલી કર્મબંધનનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકીશ; વધારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઇ પરમાત્મકૃપા વિશેષ પામીશ; તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન–

પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને આ અસાર સંસારથી સર્વથા છૂટી શકીશ.૩૯

જેમ ખેડ વગેરેમાં વધારે વિઘ્ન આવે તો અન્નરૂપી ફળ થતું નથી; તેમ યજ્ઞયાગાદિક કર્મોમાં વધારે વિઘ્ન આવવાથી અથવા મંત્રાદિ અંગ અપૂર્ણ રહેવાથી ફળ નહિ થતાં યજમાન દોષભાગી થાય છે. માટે કેવાં કર્મોથી અને શા કારણથી કર્મબંધન છૂટે છે એ વાત હજી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥४०

સકામ યજ્ઞયાગાદિકની પેઠે આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરેલો કર્મનો આરંભ નિષ્ફળ જતો નથી; તેમ તેમાં વિઘ્ન આવવાથી કે અપૂર્ણતા રહેવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. વળી ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલાં કર્મોમાં વિઘ્નનો કે અપૂર્ણતાનો સંભવ એટલા માટે નથી કે, પ્રભુ પોતે એને નિર્વિઘ્ન ને સંપૂર્ણ કરે છે. માટે આ નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી ધર્મ થોડો પણ આચર્યો હોય છે, તો તે (તેના પ્રમાણમાં) ઘણા મોટા ભયથી તારે છે.૪૦

ભાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

થોડાં બને તો થોડાં પણ દરેકે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કેમકે એથી નિઃસ્વાર્થપણું, હૃદયબળ, સાચી પવિત્રતા, અનુભવ અને નિરભિમાનપણું ઈત્યાદિ ખીલતાં ચાલે છે અને પરિણામે જન્મમરણરૂપી અતિ મહાન ભયથી પણ તારે છે.

સકામ તથા નિષ્કામ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ તથા કર્મ વચ્ચે બીજો જે મોટો ભેદ રહેલો છે, તે હવે સમજાવે છે.

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१

હે કુરુવંશી રાજપુત્ર ! આ ઇશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મયોગમાં કર્મો કરનારાની બુદ્ધિ (સમજણ) 'હું કર્મયોગરૂપી પ્રભુભક્તિવડે અવશ્ય સંસારને તરીશ' એવી એકજ નિશ્ચયવાળી હોય છે; (તેથી તે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યમાં અને પ્રભુમાં એકનિષ્ઠ રહી શકીને પ્રાપ્તવ્ય સત્વર પામી શકે છે;) ત્યારે એવા એકનિશ્ચયવગરના જે અજ્ઞાની અને સકામ પુરુષો, તેમની બુદ્ધિઓ તો (પ્રત્યેક કર્મના ગુણભેદને લીધે તે તે કર્મનાં ફળ પણ અનેક પ્રકારનાં મળે છે તેથી) ઘણાજ ફાંટાવાળી તથા જેનો છેડો આવે નહિ એવી લોકપરલોકની અનંત

ઈચ્છાઓવાળી હોય છે અને થતી ચાલે છે.૪૧

ત્યારે એ સકામ પુરુષો પણ અનેક પ્રકારની કામનાઓ તજી દઈને એકનિશ્ચયવાળી નિષ્કામ બુદ્ધિ કેમ નહિ કરતા હોય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

હે અર્જુન ! "ચાતુર્માસ્યયજ્ઞ કરનારને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અમે સોમરસ પીને અમર થયા છીએ" ઇત્યાદિ વેદના અર્થવાદો સાંભળીને સકામ કર્મ કરવાને લલચાયલા; તથા "કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત કરવા જેવું તો માત્ર એક સ્વર્ગ છે તે સિવાય બીજું (પરમધામ કે સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ જેવું) કશું નથી" એવું બોલનારા; લૌકિક કામનાઓને લીધે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા; તથા સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માનનારા એવા જે અજ્ઞાની અને વિષયલોલુપ મનુષ્યો; તેઓ તો માત્ર એવીજ વાણીઓ બોલ્યા કરે છે કે જે લૌકિક સુખવૈભવાદિ અસાર અનિત્ય કર્મફળને દર્શાવનારી હોય છે તથા

જેમાં ભોગ અને ઐશ્વર્યના સાધનરૂપ અનેક ક્રિયાઓ કહેલી હોય છે. પણ એવી વાણી સુશોભિત પુષ્પોવાળી વિષવેલીની પેઠે ઉપરથીજ રમણીય હોઈને અંદરથી તો સ્વર્ગ આદિનાં વિષ જેવાં વિષયસુખોનેજ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે તથા પરમપ્રાપ્તવ્યરૂપે સમજાવનારી અને તેનાજ તરફ પ્રેરનારી હોય છે.

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४

એવી આકર્ષક વાણીથી જેમનું ચિત્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય તરફ ખેંચાઇને આસક્ત થયેલું હોય છે; તેમના અંતઃકરણમાં (ઉપર કહી તેવી) પરમ કલ્યાણના એકજ નિશ્ચયવાળી અને એકનિષ્ઠ "યોગબુદ્ધિ" ઉપજી શકતી નથી. (અથવા પરમાત્મસમાધિમાં એકાગ્ર થઇ શકતી નથી.)૪૪

વેદોનું પરમ પ્રયોજન સ્વર્ગ આદિ ન હોય તો તે સ્વર્ગ આદિના સાધનભૂત સકામ કર્મોનું વિધાન શામાટે કરે છે ? એ શંકાનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

સકામ કર્મ કરનારાઓનોજ કર્મનાં ત્રિગુણા-

ત્મક ફળો સાથે સંબંધ છે, એમ વેદો કહે છે; માટે હે અર્જુન! તું એ ત્રિગુણાત્મક ફળોની ઇચ્છાવગરનો થા; જયપરાજય તથા સુખદુ:ખાદિ જોડકાંઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષવિનાનો થા; સદાય સાત્ત્વિક આહાર, વિહાર, કર્મ અને સહવાસાદિક કરનારો થા; તથા લૌકિક પદાર્થોના યોગ અને ક્ષેમને માટે–એટલે કે અપ્રાપ્ત લૌકિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તથા પ્રાપ્ત વસ્તુના સંરક્ષણ માટે–ઇચ્છા, ચિંતા કે પ્રયત્નવગરનો થઇને માત્ર એક તે સર્વેશ્વર અને પરમ ઉદાર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ, કામના અને પ્રયત્ન કરનારો થા. કારણ કે જે મનુષ્ય સુખદુ:ખ આદિક દ્વંદ્વો પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી વ્યાકુળ રહેતો હોય; જે પોતાના યોગક્ષેમ માટે ચિંતા ને ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હોય; અથવા જે પ્રમાદી અને ધીરજરહિત હોય; તે મનુષ્ય નિષ્કામ યોગી થઇ શકતો નથી. ૪૫

વેદે કહેલાં અનેક પ્રકારનાં લૌકિક ફળોથી ઉપરામ કરીને જે બુદ્ધિ કેવળ ઇશ્વરનીજ આરાધનામાં જોડે; તેનેજ કુબુદ્ધિ કેમ ન ગણવી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

જેમ વાવ, કૂવા આદિક નાનાં જળાશયોમાં જવાથી સ્નાનપાન આદિનો જેટલો અર્થ સરે છે, તે બધોજ અર્થ ચોતરફ પાણીથી ભરેલા એક મોટા જળાશયમાં જવાથી પણ સરે છે; તેમ સઘળા વેદોમાં સકામ કર્મોનાં જે જે ફળ કહ્યાં છે, તે બધાં ફળ પૂર્વે કહેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને પણ અવશ્ય મળે છે. ૪૬

ભાવાર્થ:–**एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति** અર્થાત્ "અન્ય પ્રાણીઓ તો માત્ર આ મહાન આનંદની એકજ માત્રાવડે જીવે છે" એવું શ્રુતિ કહે છે, તેમાં પણ એજ હેતુ છે કે, સર્વ લૌકિક આનંદનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં થઈ જાય છે; તથા બધાં લૌકિક સુખો કરતાં બ્રહ્માનંદ અનંતગણો, અમાપ ને અચળ છે. માટે નિષ્કામ કર્મરૂપી ઈશ્વરારાધનમાં તત્પર રહેનારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિજ સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જો એમ હોય તો "ઈશ્વરારાધનાથી સર્વ કર્મનાં ફળ મળશે" એમ સમજીને ઈશ્વરની માત્ર આંતરિકજ આરાધના કરવી જોઈએ. બાહ્ય કર્મોની શી જરૂર? તે વિષે હવે કહે છે.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

તું એ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પણ તારે મેળવવી જોઇએ; અને તે યોગ્યતામેળવવા માટે હવે તારો અધિકાર પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મ કરવા જેટલો થયેલો છે. તું હવે જન્મમરણમાં બાંધી રાખનારાં લૌકિક કર્મફળ ઇચ્છે એવો અધિકારહીન (મંદ બુદ્ધિવાળો) કોઈ રીતે રહ્યો નથી; તેમ નિષ્કામ બાહ્યકર્મ છોડી દઇ માત્ર આંતરિક સાધનામાં જોડાઇ રહે એટલો વધારે યોગ્ય પણ થયો નથી. માટે હવે તો તારે લૌકિક ફળના હેતુથી કર્મ કરવાં જોઇએ નહિ; તેમ "કર્મ બંધન કરશે તો ?" એવા ભયથી સ્વધર્મને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મ નહિ કરવાનો પણ તારે નિશ્ચય કરવો જોઇએ નહિ.

એ નિષ્કામ કર્મો કેવી રીતે કરવાં તે હવે કહે છે.

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥

પણ હે ધનંજય ! કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું અભિમાન ત્યજીને તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિ-

દ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું એકમાત્ર પ્રભુપરાયણ (ઈશ્વરનેજ પરમશ્રેષ્ઠ ને પરમપ્રાપ્તવ્ય માનનારો) થઇને પ્રભુપ્રીત્યર્થેંજ કર્મો કર. કારણકે એમ સમાન બુદ્ધિથી તથા ફળેચ્છા ત્યજીને સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્ય કર્મ કરવાં; તેનેજ સતપુરુષો "નિષ્કામ કર્મ" અથવા "કર્મયોગ" કહે છે.૪૮

કામ્ય કર્મ તો અત્યંત હલકાં છે એ વાત હવે કહે છે.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

હે અર્જુન ! વિજ્ઞાનના સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મો કરતાં અન્ય કામ્ય કર્મો તો પરમહિત સાધવાથી દૂરજ રહેનારાં–અર્થાત્ નકામાંજ છે; માટે એ પરમ શ્રેય પામવા માટે તો તું નિષ્કામ બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે ઇશ્વરાર્પણ કર્મો કર. કારણ કે (નિષ્કામ કર્મને પરિણામે પ્રભુકૃપા ને ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જે અનુપમ પરમપદ પામી શકાય છે; તે મેળવવાનો વિચાર નહિ કરતાં જેઓ તુચ્છ લૌકિક ફળોજ મેળવવા ઇચ્છે છે એવા) લૌકિક ફળના સકામ હેતુથી કર્મ કરનારા તો (પોતાનું જ્ઞાન–સમજણ–બુદ્ધિ–એને સુધારવા વધારવામાં અત્યંત

કૃપણ-કંજુસ-મૂર્ખ-હોવાથી પોતાનું મહાન હિત પણ સમજવામાં તથા સાધવામાં) અત્યંત કૃપણ (કંજુસ-મૂર્ખ) હોય છે.* ૪૯

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५०

એ મોક્ષના સાધનભૂત નિષ્કામબુદ્ધિવાળો યોગી કુકર્મ તો પ્રથમથીજ છોડી ચૂકેલો હોઇ શુભ કર્મમાં જોડાયલો હોય છે; પરંતુ પછી તે (કર્મ-યોગદ્વારા તેનું અંતઃકરણ આંતારેક સાધનામાટે વધારે યોગ્ય થતાં-જેમ રમતમાં પડેલો બાળક ભૂખ લાગતાં રમવાનું છોડી દઈ જમવા માંડે તેમ-શુભ કર્મ પણ આપોઆપ છોડી દે છે અને એવી

---

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે **यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ।** અર્થાત્ હે ગાર્ગિ! (પોતાની જે શક્તિવડે લોકો લૌકિક પદાર્થ પાછળ મથ્યા કરે છે, તેજ શક્તિવડે તેઓ પરમ કલ્યાણ સાધી શકે તેમ છે; છતાં) જે મનુષ્ય આ અવિનાશી પર-માત્માને જાણ્યાવિના-સાક્ષાત્કાર પામ્યા વિના આ લોકમાંથી મરણ પામે છે, તેને (પોતાનું શકય અને સદાનું પરમ કલ્યાણ સાધવામાં) કૃપણ જાણવો.

રીતે તે) સુકૃત તથા દુષ્કૃત એ બેઉ પ્રકારનાં બાહ્ય-કર્મ આ ને આ જન્મમાંજ તજી દે છે. (તથા અંતરંગ સાધનામાં સર્વભાવે એકનિષ્ઠ થઈને પરમ-પદને પામે છે.) માટે હે અર્જુન ! તું "કર્મયોગ" એટલે કે "નિષ્કામ કર્મ" કરવાને પ્રવૃત્ત થા. કેમકે તુચ્છ ફળવાળાં તથા બંધનકારક એવાં સકામ કર્મોમાં આયુષ્ય અને શક્તિ ગુમાવવાનું જવા દઇ મોક્ષદાયક એવા નિષ્કામ કર્મરૂપ ઇશ્વરારાધનામાં વાપરવાની કુશળતા (આવડત–ચતુરાઈ) મેળવવી એનેજ યોગ જાણવો. ૫૦

હવે નિષ્કામ કર્મ મોક્ષનું સાધન શાથી છે, તે વાત કહે છે.

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥५१॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્યો કર્મજન્ય ફળની ઇચ્છા તજી દઇને નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરે છે; તેજ પૂરી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિજ્ઞાન (પરમાત્મસાક્ષાત્કાર) પામીને સર્વ વિકારરહિત એવા પરમ સચ્ચિદાનંદ-મય મોક્ષપદને પામે છે; તથા જન્મમરણરૂપી મહાન બંધનથી સદાને માટે છૂટે છે. ૫૧

એ પરમ પદ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? તે હવે સમજાવે છે.

यदा ते मोहकालिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

એવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપે ઈશ્વરારાધન કરીને જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવ–કચરો તજી દેશે; ત્યારેજ તું સાંભળેલી તથા સાંભળવાયોગ્ય ભાસતી એવી સર્વ લૌકિક વસ્તુઓની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા પૂરેપૂરી સમજી શકીને તેના ઉપર પ્રબળ વૈરાગ્ય પામીશ–અર્થાત્ એ બધું છેક અગ્રાહ્ય લાગવાથી લૌકિક પદાર્થ આવી મળશે તોપણ લેવા ઈચ્છીશ નહિ. ૫૨

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥५३॥

નાના પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક અર્થોજ વધારે સાંભળવાથી તારી બુદ્ધિ વિક્ષેપ પામેલી છે તે જ્યારે (ઉપર કહ્યું તેમ બીજા પદાર્થો તરફ નહિ જતાં) કેવળ પરમેશ્વરપ્રત્યેજ સ્થિર થઈને રહેશે; ત્યારેજ તું એ યોગના ફળરૂપે વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ અને પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામીશ. ૫૩

એવા પરમાત્મામાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય, તે હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છે:-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ५४

હે કેશવ! એવા પરમાત્મસમાધિમાં સ્થિતિ પામેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર બુદ્ધિવાળા) પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે ? કેવી રીતે બેસે ? તથા કેવી રીતે ચાલે ? ૫૪

કલ્યાણપ્રાપ્તિને માટે સાધકને જે જે સાધનો સાધ્ય કરવાનાં, તે સાધનો સિદ્ધ પુરુષમાં સ્વાભાવિક બની રહ્યાં હોય છે; માટે સિદ્ધાત્માનાં લક્ષણો સાથે સાધકમાટે જરૂરી જે અંતરંગ સાધનો તે પણ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી કહે છે. તેમાં પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છે:-

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી અન્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોની કામનાઓ તજી દે છે અને

સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

વળી દુઃખને વખતે જે ઉદ્વેગરહિત રહે છે; જે લૌકિક સુખોમાં ને પદાર્થોમાં સ્પૃહારહિત રહે છે; તથા જેના રાગ, દ્વેષ, ભય ને ક્રોધ જતા રહ્યા છે તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

હવે એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે રહે છે તે ૪૦ કહે છે.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥

જેને સ્ત્રીપુત્રાદિ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્નેહ નથી; જે અનુકૂળ વસ્તુ મળતાં ખુશી થતો નથી ને પ્રતિકૂળ વસ્તુ મળતાં દ્વેષ કરતો નથી પણ ત્રાહિતની પેઠે સ્થિર રહે છે; તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૭

यदा संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

જેમ કાચબો પોતાનાં હાથપગાદિ સર્વ અંગોને સ્વભાવથી સંકોચી લે છે; તેમ જે સર્વ ઇંદ્રિયોને

વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે.૫૮

રોગી તથા ઉપવાસી પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; માટે વિષયોમાં ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ન થવી એ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

જો કે વિષયોને નહિ સેવનારા સાધકને તથા રોગીને પણ વિષયોનો અનુભવ થતો અટકે છે; પણ તેથી કંઇ તેના મનમાં રહેલી વિષયાસક્તિ જતી નથી. અને સ્થિતપ્રજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષને તો સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેના અંતઃકરણમાંની વિષયાસક્તિ જતી રહે છે. ૫૯

આ શ્લોકનો એવો પણ અર્થ થાય કે, ઉપવાસી પુરુષ ભૂખે તપવાથી તેની ઇંદ્રિયો શાંત પડી જાય છે; પરંતુ મનમાં તો ખાનપાનાદિકના રસાસ્વાદની ઈચ્છા રહે છેજ. પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રસાસ્વાદની ઈચ્છા પણ આપોઆપ ટળી જાય છે. ૫૯

ઇંદ્રિયો વશ કર્યા વિના એ સ્થિતપ્રજ્ઞપણું સંભવે

નહિ; માટે સાધકે તો ઇંદ્રિયો જીતવા મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ તે વાત હવે કહે છે.

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥

હે કુંતીના પુત્ર ! મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરનારા એવા જ્ઞાની સાધકના પણ મનને એ ક્ષોભ પમાડનારી ઇંદ્રિયો પરાણે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

માટે સાધક યોગીએ તો એ સઘળી ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખવા ઉપરાંત મનવડે પણ (પરમાત્મ-વિષયક ધ્યાન–ચિંતન, કથા–કીર્તન, શ્રવણ–મનન, ભજન–પૂજન ઇત્યાદિમાંની અનુકૂળ પડે તે તે સાધનામાં મનને જોડતા રહીને) સદા મારે પરાયણ રહેવું. કારણ કે એવી રીતે જેની ઇંદ્રિયો મનસહિત પોતાને વશ હોય છે તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

બાહ્ય ઇંદ્રિયોને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહ્યા. હવે મનને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહે છે.

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२

જે મનુષ્ય માત્ર ઇંદ્રિયોનેજ રોકે છે અને મનને છૂટું રાખે છે; તેને તો સ્વાભાવિક રીતેજ વિષયોના વિચાર અને ચિંતન થયા કરે; ચિંતનથી વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે; આસક્તિને પરિણામે કામના–ઇચ્છા–થાય છે અને કામનામાં વિઘ્ન આવવાથી ક્રોધ થાય છે. ૬૨

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

ક્રોધમાંથી મોહ ઉપજે છે; (અર્થાત્ કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક નાશ પામે છે) સંમોહથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશની સ્મૃતિમાં ભ્રમ થાય છે; સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી જ્ઞાની સાધક અધોગતિને પામે છે.૬૩

વિષયો તરફ વળવાનો ઇંદ્રિયોનો સ્વભાવ હોવાથી તેને રોકાને એ દોષ ટાળી શકાય તેમ નથી; તો પછી સ્થિતપ્રજ્ઞપણું ક્યાંથીજ થાય? એનું હવે સમાધાન કરે છે.

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

સ્વાધીન મનવાળો સાધક પોતાની રાગદ્વેષ-રહિત તથા મનને આધીન એવી ઇંદ્રિયોવડે વિષયોમાં વિચરે તોપણ પરમાત્માનો પ્રસાદ પામે છે; પરમાત્મકૃપાથી એનાં સર્વ વિઘ્નો અને દુઃખો નાશ પામે છે તથા તે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થઇ તેની બુદ્ધિ પણ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે. ૬૪,૬૫

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम्॥६६

જેણે મનસહિત ઇંદ્રિયોને વશ કરી નથી એવા અયોગી મનુષ્યને કર્મયોગની નિષ્કામબુદ્ધિ પણ થતી નથી; કર્મયોગરૂપી ઈશ્વરારાધન વિના પરમાત્મધ્યાનની પણ ભાવના થતી નથી; ભાવનાવગરનાને શાંતિ પણ મળતી નથી અને અશાંત મનુષ્યને બ્રહ્માનંદનું સુખ તો કયાંથીજ મળે? ૬૬

હવે ઇંદ્રિયાધીન મનુષ્યને જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

વશ નહિ થયેલું મન વિષયોમાં ભટકતી ઇં-

દ્રિયોમાંની એક પણ ઇંદ્રિય સાથે જોડાઇને વિષય તરફ જાય છે; તો તે એક ઇંદ્રિય પણ, જેમ અસાવધ નાવિકના વહાણને સમુદ્રમાં પવન જ્યાં ત્યાં ભમાવે તેમ પુરુષની બુદ્ધિને વિક્ષેપવાળી કરીને વિષયોમાં ભમાવે છે; તો પછી વિષયાધીન બધી ઇંદ્રિયો બુદ્ધિને વિક્ષેપ કરીને વિષયોમાં ભમાવે એમાં તો કહેવુંજ શું! ૬૭

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

માટે હે મહાબાહો! મન ઉપરાંત જેની સર્વ ઇંદ્રિયો પણ પોતપોતાના વિષયોથી રોકેલી હોય છે, તેનીજ બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) થઇ શકે છે. ૬૮

નિદ્રાવશ મનુષ્યની પેઠે ઇંદ્રિયોના દર્શનાદિક વ્યાપારથી રહિત હોય એવો મનુષ્ય આ જગતમાં જણાતો નથી, માટે ઉપર કહેલું સ્થિતપ્રજ્ઞપણાનું લક્ષણ અસંભવિત છે; એવી શંકાનું હવે ભગવાન સમાધાન કરે છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

જેમની બુદ્ધિ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાઇ

ગઇ છે, એવાં સર્વ પ્રાણીઓને તો એવી યોગબુદ્ધિ અને આત્મનિષ્ઠા રાત્રિ જેવી (એટલે કે નહિ જાણ-વા જેવી–નહિ જાગવા જેવી–નહિ પાળવા જેવી)-જ ભાસે છે; પરંતુ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર યોગી પુરુષ તો એ યોગબુદ્ધિમાં અને આત્મનિષ્ઠામાંજ જાગ્રત રહે છે. તથા સામાન્ય મનુષ્યો લૌકિક વિ-ષયોના જ્ઞાનમાં અને પ્રયત્નમાં જાગ્રત રહે છે; તે પ્રકારના જ્ઞાન અને પ્રયત્નને તે સાધક મુનિ રાત્રિ જેવાં (નહિ જાગવા-જાણવા-જેવાં) જાણે છે. ૬૯

ભાવાર્થ:–છતા દિવસે આંખો મીંચી રાખી ઘુવડ પક્ષી અંધારૂંજ જુએ છે; તેમ સંયમી મુનિ વિષયોમાં વિચરે તોપણ તેના તરફ વૃત્તિ નહિ રાખતાં પરમાત્મા તરફ રાખે છે. માટે ઉપર કહેલું સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ અસંભવિત નથી.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांति-माप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

ગંગા, યમુના, સિંધુ આદિ અનેક નદીઓના પ્રવાહોથી સદાકાળ પૂરાવા છતાં જેણે મર્યાદા

મૂકી નથી એવા સમુદ્રમાં બીજાં-વરસાદનાં પણ પુષ્કળ પાણી આવી ભળે છે ત્યારે પણ તે પોતાની નિર્ણિત મર્યાદા છોડતો નથી; તેની પેઠે જે સંયમી મુનિ, તેને કેવા પણ અને કેટલા પણ ભોગ્ય પદાર્થ આવી મળે તોપણ તેનાથી ચલિત થતો નથી; તેજ પરમ શાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે, ભોગની ઈચ્છાવાળો નહિજ.૭૦

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥७१॥

એટલુંજ નહિ પણ જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ ભોગ્ય પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને નિઃસ્પૃહ, મમતારહિત તથા નિરભિમાની થઇને વિચરે છે, તેજ સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वा स्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२

હે પાર્થ ! આ (કંઇ સામાન્ય સુખશાંતિની વાત નથી પણ અપાર સચ્ચિદાનંદમય એવા પરમપદને પામી ચૂકેલા બ્રહ્મદર્શીની) બ્રાહ્મી સ્થિતિની વાત છે. કર્મયોગરૂપ ઈશ્વરારાધનથી શુદ્ધ

થયેલા અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય એ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પામ્યા પછી આ સંસારમાં પણ મોહ પામતો નથી તથા અંતકાળે પણ એજ નિષ્ઠામાં રહીને (ફરી જન્મમરણાદિ દુઃખોમાં કોઇ કાળે આવવું પડે નહિ એવા) બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સાંખ્યયોગ નામનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ३ जो-कर्मयोग

ગયા અધ્યાયમાં "**अशोच्यानन्वशोचस्त्वं**" ઇત્યાદિ વાક્યોવડે દેહથી આત્માના ભિન્નપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એ વાત કહી; અને તે પછી **एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु** ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું-પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારનું-સાધન કહ્યું; પરંતુ તે પછી એ બેમાંથી મુખ્ય સાધન કયું તથા ગૌણ સાધન કયું એ વાત નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, નિષ્કામપણું, નિરભિમાનપણું તથા જિતેંદ્રિયપણું ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા. તથા ઉપસંહારમાં **एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ** એ શ્લોકવડે બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી. એ ઉપરથી ભગવાન કર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતા હશે એમ ધારીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच। અર્જુન કહે છે:-

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

હે જનાર્દન ! અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું અંતરંગ સાધન હોવાથી કર્મયોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જો આપે માન્યું હોય તો હે કેશવ ! આપ મને લડવાનું કહીને હિંસાત્મક કર્મમાં શામાટે પ્રેરો છો ? ૧

ક્ષત્રિયને 'ધર્મયુદ્ધ કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર બીજું નથી' ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્મને પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, એમ જો ભગવાન કહે તો અર્જુન હવે એનો ઉત્તર આપે છે.

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२

કોઇ વચનમાં આપ જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા કરો છો તો કોઇ વચનમાં કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો. એમ સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારાં બે પ્રકારનાં વ્યામિશ્ર વચનોવડે મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હો એમ ભાસે છે. અર્થાત્ આપ દયાળુ મોહ તો નજ ઉપજાવો, છતાં મને ભ્રાંતિથી એવું ભાસે છે; માટે એ બંનેમાં મને જેથી મોક્ષનો લાભ થાય તથા જે અત્યારે પણ મારે માટે હિતકારી હોય, તે એકજ સાધન નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૨

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३

હે નિર્દોષ અર્જુન ! કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બન્ને સાધનને જો મેં એકબીજાની અપેક્ષારહિત સ્વતંત્ર કહ્યાં હોય, તોજ તારો એ પ્રશ્ન ઠીક ગણાય. પણ મેં તો એ બંનેથી એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કહી છે. એમાં જ્ઞાનયોગ મુખ્ય છે અને કર્મયોગ ગૌણ છે; પણ તેથી કંઈ એ બંને સાધનને જૂદાં જૂદાં સ્વતંત્ર સમજવાનાં નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને મલિન અંતઃકરણવાળા, એવા બે પ્રકારના અધિકારી માટે એ એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાના બે પ્રકારના પેટાભેદ પૂર્વાધ્યાયમાં કહ્યા છે. જેઓ શુદ્ધ અંતઃ-કરણવાળા અને જ્ઞાનભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલા હોય, તેમને જ્ઞાનની પરિપકવતા માટે "तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः અર્થાત્ યોગીએ તે સર્વ ઇંદ્રિયોને આધીન રાખીને મારે પરાયણ રહેવું" ઇત્યાદિ વચનોથી ધ્યાનાદિક જ્ઞાનયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે; અને જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ

થવાની ઇચ્છાવાળા કર્મયોગના અધિકારીઓ માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે "धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते અર્થાત્ ધર્મયુદ્ધ વિના અન્ય કશાથી ક્ષત્રિયોનું શ્રેય નથી" ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે. સારાંશ કે, ચિત્તની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ, એવા જિજ્ઞાસુની અવસ્થાના બે ભેદને લીધેજ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु ઇત્યાદિ વચનોવડે તને બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે.૩

માટે ચિત્તની સારી પેઠે શુદ્ધિ થઇ બ્રહ્માભ્યાસની યોગ્યતા (વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા–મોક્ષેચ્છા)સારી પેઠે જાગે, ત્યાંસુધી પોતાની પ્રકૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમ પૈકી જે વર્ણ અને જે આશ્રમના ગુણકર્મસ્વભાવવાળી હોય તે વર્ણ અને તે આશ્રમનાં કર્મ કરવાં જોઇએ. કારણકે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી; તેથી ભગવાન કહે છે કેઃ–

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

પણ કંઇ કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્ય ચિત્તશુદ્ધિ પામતો નથી અને ચિત્તશુદ્ધિવિના અપરોક્ષ જ્ઞાન

થતું નથી; માટે ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના કરેલા કર્મ-ત્યાગથી મોક્ષ પણ મળતો નથી. ૪

કર્મસંન્યાસનો અર્થ કર્મફળમાં આસક્તિ ન રાખવી એવો છે; એ સમજાવવાને કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે. એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇ પણ અવસ્થામાં એક કે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કર્યા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. કારણ કે સર્વ કોઈ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ, અજ્ઞાન ઈ૦ને આધીન હોવાથી સ્વભાવથીજ રાગ-દ્વેષાદિવડે તેઓ કોઈ ને કોઇ કર્મમાં પ્રવર્તે છે. ૫

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥६॥

આમ છતાં જે મનુષ્ય વાણી, હાથ, પગ ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોને રોકીને પરમાત્મધ્યાનને બહાને મનથી વિષયોનુંજ સ્મરણ કર્યા કરે છે; તે તો જૂઠા આચરણવાળો અર્થાત્ ઢોંગી કહેવાય છે. ૬

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

અને હે અર્જુન! એવા ઢોંગી કર્મત્યાગી કરતાં તો જે મનુષ્ય મનવડે વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને તથા જ્ઞાનેંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેંદ્રિયોને ઈશ્વરારાધનરૂપ કર્મયોગમાં જોડે છે તથા કર્મફળની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ અપરોક્ષ જ્ઞાન મળે છે. ૭

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

માટે કર્મો તજી દેવા કરતાં કર્મો કરવાં એજ તારે માટે શ્રેષ્ઠ છે; જેથી તું તો તારાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત તારે માટે નિર્માણ થયેલું યુદ્ધ-કાર્ય પણ કર. કર્મ છોડી દેવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ નહિ થાય. ૮

સાંખ્યશાસ્ત્રના મતે સર્વ કર્મો બંધનકારક છે છતાં તે ન તજવાં જોઇએ? એ શંકાનું હવે નિરાકરણ કરે છે.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥

યજ્ઞાર્થે-એટલે કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામભાવે

કર્મો નહિ કરતાં આ બધા લોકો સકામ કર્મો કર્યા કરે છે તેથીજ તેઓ કર્મબંધનમાં પડે છે. માટે હે અર્જુન! તું તો ફળની આસક્તિ છોડી દઈને માત્ર યજ્ઞાર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ કર્મોજ કર. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ અર્થાત્ યજ્ઞ પણ વિષ્ણુરૂપ છે.

બ્રહ્માજી પણ કર્મ કરનારને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે હવે કહે છે

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

પૂર્વે પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ પણ યજ્ઞની અધિકારી બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજાને સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃજીને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞ કરતા રહીને ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ મેળવો; અને આ યજ્ઞ તમને તમારા ઈષ્ટ પદાર્થ આપનાર થાઓ. ૧૦

ભાવાર્થ:-અહીં 'યજ્ઞ' શબ્દ કહ્યો છે, તે ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણ સમજવાં. વળી આ પ્રકરણમાં કરેલી કામ્ય કર્મની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્ય કર્મ પણ કરવાં સારાં છે એમ દર્શાવવા માટે એ પ્રશંસા કરી છે.

યજ્ઞો ઇષ્ટકામના કેવી રીતે પૂરે છે તે વાત હવે કહે છે.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

આ યજ્ઞોવડે તમે દેવોને પ્રભાવિત કરો, અને દેવો વૃષ્ટિ ઇત્યાદિ પ્રકારે તમારી ચઢતી કળા કરો. એ રીતે અન્યોન્ય પ્રભાવિત કરતા રહીને તમે તથા દેવો પરમ કલ્યાણ પણ પામશો. ૧૧

સ્પષ્ટતા માટે હવે કર્મ નહિ કરવાના દોષ તથા યજ્ઞ કરનારાની શ્રેષ્ઠતા કહે છે.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

એમ યજ્ઞોવડે પ્રભાવિત થયેલા દેવતાઓ તમને ઇષ્ટવૈભવો અવશ્ય આપશે; પણ તેમણે આપેલા અન્નધનાદિક પદાર્થો પંચયજ્ઞદ્વારા તથા દેશકાળાનુસાર દાનસેવાદિકરૂપે આપ્યાવિના જે ભોગવે છે તેને ચોરજ જાણવો.૧૨

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥१३॥

જેઓ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું

અન્ન ખાય છે, તેઓ પાંચ પ્રકારની હિંસાના* સર્વ દોષોથી મુક્ત થાય છે; અને જેઓ કેવળ પોતાનેજ માટે પાક તૈયાર કરે છે, તે પાપી મનુષ્યો તો પાપનુંજ ભોજન કરે છે. ૧૩

સંચારચક્ર કર્મને આધીન ચાલે છે તે માટે પણ કર્મો કરવાં જોઇએ, તે હવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

વીર્ય તથા રક્તના આકારમાં બદલાયેલા અન્નમાંથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે; યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને કર્મોવડે યજ્ઞ થાય છે. ૧૪

---

* **कंडणी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ।**
पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति ॥

અર્થાત્ ખાંડવામાં, દળવામાં, ચૂલો બાળવામાં, પાણી ભરવા વગેરેમાં અને વાશીદું વાળવા વગેરેમાં ગૃહસ્થોને પાંચ પ્રકારની હિંસા લાગે છે તેથી તેમને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી; માટે એ હિંસાથી મુક્ત થવા સારૂ તેમણે પાંચ મહાયજ્ઞો અવશ્ય કરવા જોઇએ. તેમનાં નામો બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ તથા ભૂતયજ્ઞ.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

યજમાન આદિની ક્રિયારૂપી જે કર્મ તે વેદના જ્ઞાનમાંથી થયેલું છે; અને વેદ અવિનાશી પરબ્રહ્મથી થયા છે× એમ જાણ. ઉત્પત્તિની આવી પરંપરા હોવાથી પરબ્રહ્મપરમાત્મા સામાન્યરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે; તોપણ યજ્ઞને વિષે વિશેષરૂપે રહે છે તેથી યજ્ઞદ્વારા તેમની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થાય છે. જેમ લક્ષ્મી ઉદ્યમમાં વિશેષરૂપે રહેલી હોવાથી તે ઉદ્યમવડે સહજે મળે છે; તેમ પરમાત્મા યજ્ઞમાં વિશેષરૂપે રહેલા હોવાથી યજ્ઞ કરવાથી સહજે મળે છે. ૧૫

આવી રીતે મનુષ્યોના પુરુષાર્થો સિદ્ધ થવા માટે પરમેશ્વરેજ આ કર્મચક્ર ચલાવેલું છે; છતાં જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તેનું જીવન વૃથા છે, એ વાત હવે કહે છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

× શ્રુતિ કહે છે કે **अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ।** અર્થાત્ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ મહાન પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.

अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

પરમેશ્વરનાં વચનરૂપ જે વેદબ્રહ્મ, તે વેદબ્રહ્મથીજ પ્રેરણા પામીને મનુષ્યોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; પ્રવૃત્તિથી કર્મની સિદ્ધિ થાય છે; કર્મસિદ્ધિથી વરસાદ થાય છે; વરસાદથી અન્ન થાય છે; અન્નથી પ્રાણીઓ ઉપજે છે અને તે પ્રાણીઓ પાછાં કર્મ કરે છે. એ પ્રમાણે ઈશ્વરે પ્રવર્તાવેલા ચક્રને જે મનુષ્ય અનુસરતો નથી તે ઇંદ્રિયલંપટ મનુષ્ય તો હે અર્જુન! પાપી જીવનવાળો હોઇને આ સંસારમાં વૃથાજ જીવે છે.૧૬

એમ મલિન અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મયોગની જરૂર કહી. હવે બે શ્લોકથી જ્ઞાનીને કર્મનો ઉપયોગ નથી તે કહે છે.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

પરંતુ જે મનુષ્ય પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળો, પરમાત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલો, લોક–પરલોકની કશી ઇચ્છાવગરનો તથા નિર્વાહ માટે પણ ઈશ્વરેચ્છાપર સંતુષ્ટ રહેનારો થયો હોય છે; તેને આ સંસારમાં કાંઇ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्यसर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

કેમકે એવો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય તથા દેહાદિકને વિષે અહંતામમતાવગરનો હોવાથી શાસ્ત્રની સામાન્ય આજ્ઞાઓ તેને માટે સાધક-બાધક થઇ શકતી નથી. કેમકે કરેલાં કર્મથી તેને પુણ્યપાપ થતું નથી તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તેને દોષ લાગતો નથી તથા મોક્ષમાટે પણ તેને બ્રહ્માથી તે સ્થાવરસુધીમાં કશાનો આશ્રય લેવાનો રહેતો નથી.૧૮

શંકાઃ-શ્રુતિ કહે છે કે तस्मात्तदेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः અર્થાત્ મનુષ્યો પરમાત્માને જાણે, એ વાત દેવોને ગમતી નથી; તેથી તેઓ એમાં વિઘ્ન કરે નહિ અને પ્રસન્ન રહે, એટલા સારૂ તેમને પણ સેવવા જોઇએ ને? તેના સમાધાનમાં શ્રુતિ કહે છે કે "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति" અર્થાત્ સાક્ષાત્કારવડે મળતા બ્રહ્મપણાને દેવતાઓ પણ અટકાવી શકતા નથી. કારણ કે એવો પુરુષ દેવોનો પણ આત્મા થઇ રહે છે.

સારાંશ કે, પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયા પહેલાંજ

દેવતાઓ વિઘ્ન કરી શકે છે. તે થયા પછી તેમનું કંઈજ ચાલતું નથી; તથા બીજી રીતે પણ એવા બ્રહ્મવેત્તાને કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી.

એવા પરમાત્મદર્શન પામેલા પૂરા જ્ઞાનીનેજ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. બાકીના સર્વ કોઇને કર્મ કરવાની જરૂર હોવાથી તું પણ કર્મો કર; એ વાત હવે કહે છે.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

માટે હે અર્જુન! (તારે પણ એવો જીવનમુક્ત થવું હોય તો) તું પણ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કર્મો સતતપણે અને રૂડે પ્રકારે કર; કારણકે ફલેચ્છાવિના કર્મ કરનારજ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષને પામે છે.૧૯

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

આગળ જનકાદિ અનેક રાજાઓ કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને સાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષસિદ્ધિને પામ્યા છે. પણ હે અર્જુન! તું કદાચ એમ માને કે મને જીવનમુક્તપણું પ્રાપ્ત થયું છે; હું શામાટે કર્મ કરૂં? તો લોકોને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તાવવા માટે

પણ તારે કર્મ કરવાં ઘટે છે.૨૦

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

કારણ કે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે છે તે જોઈને સાધારણ અણુસમજુ લોકો પણ તેવાં આચરણ કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અથવા નિવૃત્તિશાસ્ત્ર એ બેમાંથી જેને પ્રમાણભૂત ગણે છે, તેનેજ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે. ૨૧

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

હે અર્જુન! મારે ત્રણે લોકમાં કોઇ પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી; એટલે મારે કાંઇ પણ કર્તવ્ય નથી છતાં પણ હું કર્મ કરૂં છું. ૨૨

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

કારણ કે હું જો કર્મ કરવામાં સાવધ ન રહું તો હે અર્જુન ! સર્વ લોકો સર્વથા મારાજ માર્ગને અનુસરે—અર્થાત્ લોકો પણ કર્મ કરે નહિ.૨૩

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः॥२४॥

જો હું કર્મ ન કરૂં તો આ બધા સાધારણ લોકોમાંથી કર્તવ્ય કર્મોનો લોપ થઇ પરિણામે તેઓ નાશ પામે; લોકોનો નાશ થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા થાય; અને તેથી હુંજ આ સર્વ પ્રજાને ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારો, વર્ણસંકર પ્રજા કરનારો ને એ બધી પ્રજાને મહાન હાનિ કરનારો થાઉં.૨૪

માટે જીવનમુકતે લોકો ઉપર દયા લાવીને લોકહિત માટે પણ કર્મ કરવાં જોઇએ તે વાત હવે કહે છે.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

માટે હે ભારત! ફળાસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેવી કાળજીથી કર્મો કરે છે, તેવીજ કાળજીથી લોકસંગ્રહને (લોકહિતને) ઇચ્છનારા અનાસક્ત જીવનમુકતે પણ નિષ્કામ કર્મ કરવાં જોઇએ. ૨૫

કર્મફળાસક્ત લોકો ઉપર દયાજ કરવી હોય તો તેમને તત્ત્વજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કેમ ન કરવો ? તેનો હવે ઉત્તર કહે છે.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६

લૌકિક કર્મફળમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાની મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તેમની બુદ્ધિ ફેરવવી ઘટે નહિ; પણ જ્ઞાનીએ તો ઉલટું લોકહિત માટે વધુ સાવધાનતાથી કર્મ કરતા રહીને અજ્ઞાનીઓને પણ શુભ કર્મોમાં પ્રેરવા—જોડવા જોઇએ. કેમકે મલિન ચિત્તવાળાને કર્મ તજાવવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનને યથાવત્ સમજી તથા પાળી શકતો નથી તેથી બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેને કર્મ કરવાની જરૂર હોય તો પછી તે બંનેમાં ફેર શો ? તે વાત હવે કહે છે.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥ २७॥

સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઇંદ્રિયોવડે કરાય છે; છતાં તેમાં અહંતામમતારૂપી મિથ્યાભિમાન રાખનારો વિમૂઢાત્મા સર્વ કર્મોનો કર્તા હું છું એવું માની લે છે. ૨૭

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्त्वा न सज्जते ॥२८॥

હે મહાબાહો! "પ્રકૃતિના જે ઈંદ્રિય આદિ

ગુણો, તે હું નથી; અને તેથી ઇંદ્રિયાદિ જે જે કર્મો કરે છે તે કર્મો પણ મારાં નથી” એવી રીતે જે જ્ઞાની પોતાને ગુણ અને કર્મથી જૂદો જાણે છે; તે જ્ઞાની તો “ગુણોજ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે” એમ સમજીને કર્તાપણાનું અભિમાન રાખતો નથી. ૨૮

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९

પરંતુ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં અહંતામમતાથી મૂઢ બની ગયેલા જે મનુષ્યો ઇંદ્રિયો તથા તેમના વિષયોમાં બંધાય છે–એટલે કે ગુણોવડેજ સર્વ કર્મો કરાવા છતાં પોતાને કર્તા માનીને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે; તે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને (તેઓ ઉભયભ્રષ્ટ ન થાય તે સારૂ) પૂર્ણજ્ઞાનીએ–જીવનમુક્ત પુરુષે સકામ કર્મોથી પણ ચલાયમાન કરવા નહિ. ૨૯

આ પ્રમાણે જીવનમુક્તે પણ કર્મ કરવાં જોઇએ. તો પછી તારે જિજ્ઞાસુએ તો અવશ્ય કરવાં જોઇએ, એ વાત હવે કહે છે.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म चेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥३०॥

પણ હે અર્જુન ! તું એવો અજ્ઞાની પણ નથી. માટે "અંતર્યામીને આધીન રહીને કર્મ કરૂં છું" એવી ઉંડી નિષ્કામ દૃષ્ટિથી તું સર્વ કર્મો કરી મને-પરમાત્માને અર્પણ કરતો રહે; અને ફળેચ્છા, મમતા તથા શોકસંતાપ તજી દઇને આ યુદ્ધકાર્ય પણ કર.

એવાં નિષ્કામ કર્મો કરવાના લાભ હવે કહે છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

જે કોઇ મનુષ્યો મારા ઉપરોક્ત વચનમાં દોષદૃષ્ટિવગરના ને શ્રદ્ધાવાળા થઇ સદા એ મત પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ પણ કર્મબંધનથી છૂટે છે.

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

અને જેઓ નિષ્કામભાવે-'પ્રભુપ્રીત્યર્થે' કર્મ કરવાના મારા એ મતમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા નથી; તેઓને હે અર્જુન ! તું સઘળાં કર્મોના જ્ઞાનમાં મહામૂઢ-અજ્ઞાની-અવળી બુદ્ધિ-વાળા-તથા પુણ્યલોકથી નષ્ટ થયેલા જાણ. ૩૨

નિષ્કામ કર્મથી મહાન ફળ મળે છે; તો પછી સૌ

કોઇ નિષ્કામ થઇ, ઇંદ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક શામાટે સ્વધર્માચરણ કરતા નથી ? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३

'શું કરવામાં ગુણ છે તથા શું કરવાથી દોષ છે' એ વાતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ પણ પોતપોતાના પૂર્વકર્મજન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે; તો પછી અજ્ઞાનીઓ તે પ્રમાણે વર્તે એમાં તો કહેવુંજ શું ? આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરવું પડે છે; તે બળવાન સ્વભાવ આગળ તારો ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકશે ? ૩૩

પ્રવૃત્તિ જો સ્વભાવનેજ આધીન હોય તો સર્વ કોઇ આપોઆપજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તશે. જેથી અમુક કરવું જોઇએ; અમુક ન કરવું જોઇએ; ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ નિરૂપયોગી ઠરશે; એ શંકાનો હવે ઉત્તર દે છે.

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥३४॥

પ્રત્યેક ઇંદ્રિયને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ થાય છે; તથા ઇંદ્રિયોને આધીન વર્તવાનો પ્રાણીઓનો સ્વ-

ભાવ પણ છે; તોપણ મનુષ્યે તો એ રાગદ્વેષને આધીન નજ થવું જોઇએ; કેમકે મુમુક્ષુઓના કલ્યાણના માર્ગમાં એ રાગ અને દ્વેષજ મોટા વૈરી છે.૩૪

ભાવાર્થ:–મનુષ્યનો સ્વભાવજ વિષયોના સ્મરણ આદિથી તેના મનમાં રાગદ્વેષ ઉપજાવે છે; અને અસાવધ માણસને–જોરાવર જલપ્રવાહની પેઠે–બળાત્કારે અનર્થના ઉંડા ધરામાં નાખી દે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર તો અનર્થમાં પડયા પહેલાંજ રાગદ્વેષને અટકાવનારા બાહ્યકર્મયોગમાં તથા ધ્યાનભજનાદિ આંતરિક શુભ સાધનામાં જોડાવા પ્રેરે છે. માટે પ્રબળ પ્રવાહમાં પડયા પહેલાં વહાણમાં બેસી જનારો ડૂબતો નથી; તેમ વિષયોના પ્રવાહમાં પડવા પહેલાં શુભ સાધનામાં જોડાઈ જનારો મનુષ્ય અનર્થોમાં આવી પડતો નથી.

પશુના જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તજી દઇને સ્વધર્મમાંજ પ્રવર્તવાનું ઉપર કહ્યું; પણ અર્જુન કદાચ એમ કહે કે, યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ દુઃખદાયક હોવાથી તે બરાબર પાળી શકાય નહિ; અને અહિંસાદિ પરધર્મ સહેલો સુખદાયક છે તેથી હું તો ક્ષત્રિયધર્મ છોડી દઇને અહિંસાદિ પરધર્મજ સ્વીકારીશ. તેથી હવે ભગવાન કહે છે.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

પરધર્મ સર્વાંગથી સંપૂર્ણ હોય અને પોતાનો ધર્મ કોઇ અંગથી હીન દેખાય, તોપણ તે પરધર્મ આચરવા કરતાં સ્વધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે યુદ્ધાદિક સ્વધર્મ આચરતાં મરણ થાય તોપણ ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને એજ કલ્યાણકારી થાય છે; અને પરધર્મ આચરવા જતાં તો તે (પોતાની પ્રકૃતિથી વિપરીત હોવાથી) ભયકારકજ નીવડે છે. ૩૫

રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ, એમ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આગળ કહ્યું છે, તે પણ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છે:-

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६

હે વાર્ષ્ણેય શ્રીકૃષ્ણ! ઇચ્છા નહિ છતાં પણ માણસ, કોઇએ બળાત્કારે પ્રેર્યો હોય તેની પેઠે પાપકર્મ કરે છે, તે કોની પ્રેરણાથી કરે છે? ૩૬

श्रीभगवानुवाच । શ્રી ભગવાન કહે છે:-

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७

હે અર્જુન! પાપમાં પ્રેરનાર તો આ કામ(લૌકિક પદાર્થની ઇચ્છાઓ)જ છે. એ ઇચ્છામાં કોઈનો અંતરાય થતાં એ કામજ મહાપાપી ક્રોધનું રૂપ લે છે. એ કામ કે જે મનમાં અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉપજાવીને વધાર્યા કરે છે; તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગમે તેટલા વૈભવ મળે તોપણુ ધરાય એવો નથી તથા ઘણોજ ઉગ્ર છે. માટે આ મોક્ષમાર્ગમાં એ કામને તારે મોટો વૈરી જાણવો.૩૭

હવે એ કામનું ત્રણ પ્રકારનું વૈરીપણું સમજાવે છે.

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८॥

પોતામાંથીજ સહજે ઉપજેલા ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ ઢંકાઇ જાય છે; જેમ અરીસા ઉપર આવી પડેલો આગંતુક મેલ અરીસાનેજ ઢાંકી દે છે; અને જેમ પૂર્વોત્પન્ન ઓળથી ગર્ભ ઢંકાઇ જાય છે; તેમ મનુષ્યના અંતઃકરણને આધારે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જે (સહજ, આગંતુક ને પૂર્વોત્પન્ન, એવો ત્રણ પ્રકારનો) કામ, તેને લીધે તેના અંતઃકરણમાં

રહેલી જે જ્ઞાનશક્તિ તે પણ ઢંકાયલી હોય છે.૩૮

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

માટે હે કૌંતેય ! ગમે તેટલા વિષયો મેળવાય ને ભોગવાય તોપણ એ 'કામ' અગ્નિની પેઠે ધરાય નહિ એવો, શોકસંતાપના કારણરૂપ તથા જ્ઞાનીનો પણ નિરંતરનો વૈરી છે. કેમકે એ જ્ઞાનીના પણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઇને તેને મોહરૂપી ધરામાં નાખી દે છે.૩૯

હવે એ કામનું રહેઠાણ તથા જીતવાનો ઉપાય કહે છે.

इंद्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેઠાણ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ કહેવાય છે. કારણ કે એ ઇંદ્રિયાદિની ક્રિયાવડેજ વિષયોનાં દર્શન, શ્રવણ, કલ્પના તથા નિશ્ચય થઇને તેના દ્વારાજ મનમાં કામ પ્રગટ થાય છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દઈ જીવાત્માને વિષયોમાં મોહિત કરે છે. ૪૦

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કામે તને મોહિત નથી કર્યો તે પહેલાંજ તું ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સ્વાધીન કરીને એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા કામ નામના મહાપાપી શત્રુને હણી નાખ. ૪૧

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો કરતાં ઇંદ્રિયો સૂક્ષ્મ તથા પ્રકાશક હોવાથી પર કહી છે; ઇંદ્રિયો કરતાં તેને પ્રેરવાવાળું સંકલ્પવિકલ્પ કરનારૂં મન પર કહેલું છે; એ મન કરતાં પણ બુદ્ધિને–નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને–પર કહી છે; અને તે આત્માને તો બુદ્ધિથી પણ પર–બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ કહેલો છે. ૪૨

આ ગીતાગ્રંથમાં 'પર' શબ્દ આવે તેનો અર્થ શ્રેષ્ઠ, ભિન્ન, વિશાળ, સૂક્ષ્મ, વ્યાપક, બળવાન, એવો પણ સમજવો.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

વિષયોથી તથા ઇંદ્રિય આદિથી થનારા કામાદિક વિકારો પણ બુદ્ધિનાજ વિકારો છે;

અને એ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે આત્મા, તે તો સર્વ વિકારોથી રહિત છે. માટે તેને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ જાણીને, તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે મનને (અનાત્મ પદાર્થોમાંથી ખેંચી લઇ તે પરમાત્મામાં) સ્થિર કરીને હે મહાબાહો ! કામરૂપી એ દુર્જય શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિષે કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ४थो—ज्ञानविभागयोग

બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિવડે તથા त्वं પદાર્થના શોધનાદિવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કરશે; પરંતુ તે પહેલાં ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

અવિનાશી ફળને આપનારો આ યોગ પૂર્વે મેં સૂર્યનારાયણને કહ્યો હતો; સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ પણ જાણતા હતા; પણ હે પરંતપ! એ યોગ આ લોકમાં ઘણા કાળથી નષ્ટ થયો છે. ૨

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

હવે જો કે એ યોગની પરંપરા તૂટી ગઇ છે, પણ તું મારો ભક્ત અને મિત્ર હોવાથી એ પુરાતન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે. કેમકે અત્યંત રહસ્યરૂપ હોવાથી એ જેને તેને કહેવા જેવો નથી. ૩

ભગવાને સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત અસંભવિત લાગવાથી હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છેઃ–

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

આપનો જન્મ તો પછી થયો છે અને સૂર્યનો જન્મ આપની પહેલાં છે; તો પૂર્વે આપે સૂર્યને યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત હું કેમ માની શકું? ૪

અર્જુને એવું પૂછતાં એ ઉપદેશ પોતે કૃષ્ણરૂપે નહિ પણ બીજા રૂપે આપેલો, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન હવે કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

હે અર્જુન ! મારા તેમજ તારા અનેક જન્મો થઇ ગયા છે તે બધા હું જ્ઞાનના બળથી જાણું છું, પણ તું નથી જાણતો. કેમકે તારી જ્ઞાનશક્તિ અજ્ઞાનવડે ઢંકાયલી છે. ૫

તો તો આપ અનાદિ અને અવિનાશી ઈશ્વર છો; જીવોની પેઠે આપનો જન્મ કેમ સંભવે? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

હું અજન્મા, અવિનાશી તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થનો ઈશ્વર છું; તોપણ મારી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી તેજસ્વી અને સત્ત્વગુણી મૂર્તિને ધારણ કરીને હું મારી માયાવડે અવતરૂં છું. ૬

તમે ક્યારે અવતાર ધરો છો ? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ તથા અધર્મનો વધારો થાય છે; ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃજું છું; તથા સાધુજનોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે તથા શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપનામાટે યુગેયુગે હું પ્રકટ થાઉં છું. ૭,૮

ખુલાસો:–દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે માટે ભગવાન નિર્દય છે એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે

लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भकैः ।
तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोः ॥

અર્થાત્ છોકરાંને લાડ લડાવવામાં તથા અપરાધ થતાં તેમને તાડન કરવામાં જેમ માતા નિર્દય હોતી નથી; તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે તેમનાપ્રત્યે નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરે છે, એટલે તે પણ નિર્દય ઠરતા નથી.

ઈશ્વરનાં એવાં ચરિત્રો જાણવાનું ફળ હવે કહે છે.

**जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥**

હે અર્જુન! મારા સ્વેચ્છાથી ધારણ કરેલા અલૌકિક જન્મ, તથા મારાં ધર્મરક્ષણાદિ માટેનાં

દિવ્ય કર્મો, એ સર્વ બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ હોય છે, એમ જે જાણી શકે છે, તેજ પરોપકારાદિ કરી તેમાંથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી શકે છે; અને દેહ છૂટયા પછી આ સંસારમાં નહિ જન્મતાં મનેજ પામે છે.૯

ઉપલી વાત હવે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે.

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

હું સત્ત્વગુણી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરૂં છું; એવી રીતનું મારૂં પરમદયાળુ-પણું જાણવાને લીધે રાગ, ભય તથા ક્રોધરહિત થયેલા; તથા વિક્ષેપરહિત થવાથી મારામાં ચિત્ત જોડીને મારેજ આશ્રયે રહેલા એવા ઘણા મનુષ્યો મારી કૃપાથી મળેલા જ્ઞાનવડે તથા તેને પરિપકવ (અનુભવસિદ્ધ) કરવા માટે તપવડે શુદ્ધ થઇને-એટલે કે અજ્ઞાન ઉપરાંત તેના કાર્યરૂપ જન્મ-મરણથી પણ રહિત થઇને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

સારાંશ કેઃ—આ કર્મયોગરૂપ તથા આંતરિક સાધનારૂપ ભક્તિમાર્ગ આજકાલનો નથી પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવે છે; એ દર્શાવવા

માટે ભગવાને કહ્યું કે મારા સ્વરૂપને ઘણા પામ્યા છે. ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં " **तान्यहं वेद सर्वाणि** હું તારા સર્વ જન્મોને જાણું છું " ઇ૦ વચનો- દ્વારા વિદ્યા તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવડે **तत्** અને **त्वं** પદના અર્થરૂપ ઈશ્વર તથા જીવ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીને પછી અવિદ્યારહિત, નિત્ય તથા શુદ્ધ એવા ઈશ્વરની અને અજ્ઞાનરહિત થયેલા શુદ્ધજીવનની ચૈતન્યાંશવડે એકતા પણ બતાવી છે.

આપને શરણ થનારનેજ આપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ આપો છો અને સકામ પુરુષોને આપતા નથી ત્યારે આપમાં પણ વિષમ દૃષ્ટિ ઠરી, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે ભજે છે, તેમને હું પણ તેવીજ રીતે ભજું છું. એટલે કે સકામભાવે ભજનારને મનગમતાં ફળ આપીને અનુગ્રહ કરૂં છું અને નિષ્કામભાવે ભજનારને મારૂં નિજપદ આપી દઉં છું. વળી જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેમની પણ હું ઉપેક્ષા કરતો નથી. કારણ કે ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી

તેમની સેવાથી પણ મારીજ સેવા થાય છે. ૧૧

તો બધા આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

કર્મફળની ઇચ્છા રાખનારાઓ આ જગતમાં ઘણું કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનુંજ યજન કરે છે; મારૂં-પરમાત્માનું યજન કરતા નથી. કારણ કે મારા મહિમાના અજ્ઞાનને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં દેવતાઓને ભજવાથી કર્મનું ફળ વહેલું મળવાની આશા રખાય છે; તેવી આશા મને ભજવાથી રખાતી નથી. કારણ કે સામાન્ય લોકોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ મળવું દુર્લભ છે. ૧૨

કેટલાએક સકામ કર્મ કરે છે, તો કેટલાએક નિષ્કામ કર્મ કરે છે; પણ એ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરનારાઓને આપ ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે ફળો આપો છો, તો આપમાં પણ વિષમ દૃષ્ટિ ન કહેવાય? એ શંકાનું હવે સમાધાન આપે છે.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

એમ તો મેં ચારે વર્ણોને તેમના ગુણ અને

કર્મના વિભાગવડે ચઢતા ઉતરતા સરજ્યા છે. જેમ-
કે બ્રાહ્મણોમાં સત્ત્વગુણ તથા શમ, દમ આદિ
તેનાં કર્મો મુખ્ય હોય છે; ક્ષત્રિયોમાં સત્ત્વસહિત
રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં શૌર્ય,
યુદ્ધ આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; વૈશ્યોમાં તમોગુણ-
સહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં
ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર આદિ કર્મો મુખ્ય
હોય છે; તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી
અન્ય વર્ણોની સેવા તેમનામાં મુખ્ય હોય છે. આ
પ્રમાણે ચારે વર્ણનો કર્તા હુંજ છું; છતાં પણ
સ્વરૂપથી તો મને અકર્તાજ જાણજે. ૧૩

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥१४

કારણકે હું અહંકારરહિત તથા પૂર્ણકામ
હોવાથી મને કર્મનાં ફળની ઇચ્છા નથી; તેથી
જગતનાં સૃષ્ટિ આદિ કર્મો મને આસક્ત કે બંધાય-
માન કરતાં નથી. વળી એવી રીતે જે કોઇ મને
કર્મફળની ઇચ્છાવગરનો જાણે છે; તે પણ નિષ્કામ-
ભાવે વર્તીને કર્મોવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થઃ—મારી અનાસક્તિનું કારણ નિરહંકાર અને નિર્લેપપણું ઇત્યાદિ છે એમ જે જાણે છે, તેના પણ અહંકારાદિ શિથિલ થઇ જાય છે; તેથી તે પણ કર્મો કરવા છતાં કર્મોમાં બંધાતો નથી.

એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિની શંકાનું નિરાકરણ 'ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्।' એ શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકવડે કર્યું. હવે પૂર્વે કહેલો કર્મયોગ અર્જુનને પાછો વિસ્તારથી સમજાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

અહંકાર આદિ તજીને કરેલું કર્મ બંધનકારક થતું નથી; એમ જાણીને પૂર્વના જનકાદિ મુમુક્ષુ રાજાઓએ પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મોજ કર. ૧૫

કર્મ પણ અનુભવી બ્રહ્મવેત્તા સાથે વિચાર કરીને કરવાં. માત્ર લોકપરંપરા ઉપરથી કરવાં નહિ તે હવે કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

કયું કર્મ કરવું જોઇએ તથા કયું ન કરવું જોઇએ, એ વિષયમાં વિવેકીઓ પણ મુંઝાયા છે;

માટે જે કર્મથી તું આ સંસારમાંથી છૂટીશ, તેવું કર્મ તથા અકર્મ હવે હું તને કહીશ. ૧૬

શરીરાદિના વ્યાપાર તે કર્મ, અને શરીરવડે કંઇપણ કરવું નહિ તે અકર્મ; એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે એમાં વિવેકીઓને પણ મોહ થવા જેવું શું છે? તે હવે કહે છે.

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

માત્ર લોકપ્રસિદ્ધ કર્મોજ કર્મ નથી ગણાતાં, પરંતુ વેદવિહિત કર્મો પણ કર્મ ગણાય છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે; તેમ અવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ તથા નિષિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની ગતિ બહુ ગહન અર્થાત્ દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવી છે. ૧૭

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

પરમેશ્વરની આરાધનારૂપ નિષ્કામકર્મ મોક્ષના સાધનરૂપ હોઈ બંધનનું કારણ નથી; તેથી તે કરવા છતાં પણ તેને જે અકર્મ જાણે છે; તથા

શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત કર્મ તજવાથી દોષ લાગે અને બંધન થાય છે, તેથી તેને તજવા છતાં પ તે કર્મરૂપ છે એમ જે જાણે છે; તેજ કર્મ ક નારાઓમાં બુદ્ધિમાન છે; તેજ યોગી છે; અને તે સર્વ કર્મ કરનારો છે એમ જાણવું. કારણકે ઈશ્વ ના આરાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મમાં અને તેના ફળ પરમપદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ કર્મોનો અને તે ફળોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ૧૮

ભાવાર્થઃ–કર્મયોગના પ્રકરણમાં न कर्मणामना માત્ ઇત્યાદિ વચનોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને પણ કર્મ આવશ્યકતા કહી છે, છતાં આ ઠેકાણે પણ કર્મયો વિષે વિચાર આવ્યો, તેથી પુનરુક્તિદોષ સમજ નહિ. કારણ કે આ પ્રકરણ કર્મયોગના વિસ્તારરૂપ

ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસુને પણ કર્મ બાધ ક શકતાં નથી, તો પછી આરૂઢ યોગીને તો તે બાધ કેમ કરે ? એ પક્ષમાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમા છે કેઃ–દેહ આદિનું કર્મ ચાલતું હોય છતાં પ દેહ આદિથી આત્મા નોખો છે, એવા જ્ઞાન લીધે જે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મભાવે પોતા નિષ્કર્મપણું જુએ છે, તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં યથા

બુદ્ધિવાળો-જ્ઞાની છે;* તથા દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આહાર આદિ કર્મો કરે છે તોપણ આત્માને સ્વરૂપથી અકર્તા જાણે છે તેથી તે યોગી પણ છે.

હવે ઉપલા બન્ને અર્થો પાંચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः॥१९

જેનાં સર્વ કર્મો ફળ તથા સંકલ્પરહિત છે, એટલે કે જે ફળાશાવિનાજ કર્મ કરે છે; તથા કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં છે; એવાજ પુરુષને વિદ્વાનો પંડિત કહે છે. ૧૯

સારાંશઃ-આરૂઢ યોગી, સર્વ કામનાઓથી તથા "હું અમુક કરૂં છું અથવા અમુક કરીશ" ઇત્યાદિ અહંતામમતાના સંકલ્પોથી રહિત હોય છે.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥२०

* એવા જ્ઞાનવિના જે દુઃખબુદ્ધિથીજ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને તો અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મિથ્યાચારી કહ્યો છેજ.

જે પુરુષ કર્મની અને તેના ફળની આસક્તિ ત્યજી દઇને સદા સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ તૃપ્ત રહે છે; તથા કોઇ પણ લૌકિક પદાર્થના યોગમાટે (પ્રાપ્તિ માટે) અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ક્ષેમ (રક્ષણ) માટે આશ્રય માગતો નથી; તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય તોપણ કશુંજ કરતો નથી—અર્થાત્ તેનું કર્મ પણ અકર્મ થઇ જાય છે.૨૦

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।।२१।।

જેની સર્વ કામનાઓ શાંત થઇ છે; જેનું ચિત્ત તથા શરીર વશ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહ તજ્યા છે; એવો મનુષ્ય અભિમાન મૂકીને શરીરસંબંધી કર્મ કરે તેથી દોષને પામતો નથી. ૨૧

આ પ્રકરણ યોગના જિજ્ઞાસુ તથા યોગારૂઢ, બેઉને લાગુ હોવાથી આરૂઢ યોગીના પક્ષમાં એવો અર્થ લેવો કે તે યોગી શરીરનિર્વાહ પૂરતું ભિક્ષાટનાદિ કર્મ કરે છે, તોપણ શાસ્ત્રવિહિત બીજાં કર્મો નહિ કરવા બદલ દોષ પામતો નથી.

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते २२

દૈવેચ્છાથી મળે તેથી સંતોષી રહેનારો, ટાઢ-તડકો આદિ દ્વંદ્વોને સહેનારો, વૈરવગરનો અને શરીરયાત્રાદિની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિથી હર્ષ-શોક નહિ કરનારો પુરુષ, વિહિત કર્મ તથા સ્વાભાવિક કર્મ કરે તેથી બંધન પામતો નથી. ૨૨

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

કેમકે એવા નિષ્કામ, રાગદ્વેષરહિત તથા જ્ઞાનમાં સ્થિરચિત્તવાળા જીવનમુક્ત પુરુષથી યજ્ઞાર્થે, લોકસંગ્રહ માટે કે ઈશ્વરનિમિત્તે જે જે કર્મો કરાય તે બધાં કર્મ વાસનાવાળાં હોય તોપણ બંધનરૂપ નહિ થતાં વિનાશ પામે છે.૨૩

ભાવાર્થ:–યોગારૂઢ પુરુષ યજ્ઞની પરંપરા જાળવવાની લોકહિતની શુભ વાસનાને લીધે ઉપદેશાદિ કર્મ કરતો હોય તોપણ તે કર્મ કરતાં કરતાંજ તેની તે વાસના અને કર્મ બંને વિનાશ પામે છે.

પરમાત્માની આરાધનારૂપ નિષ્કામ કર્મ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જિજ્ઞાસુને તે બંધન કરતું નથી, માટે તે કર્મ છતાં પણ કર્મ કહેવાય નહિ; અને આરૂઢ અવ-

સ્થાવાળાને આત્માના અકર્તાપણાનું જ્ઞાન હોવાથી તેને તો વિહિત કર્મોનો ઉપયોગજ હોતો નથી. વળી તે શરીરના નિર્વાહને માટે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તે પણ અકર્મ જેવાંજ છે, એ વાતનો વિસ્તાર **कर्मण्यकर्म यः पश्येत्** જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે" ઈત્યાદિ વચનોવડે કર્યો. હવે જે પુરુષ કર્મોમાં તથા તેનાં અંગોમાં પણ બ્રહ્મને વ્યાપી રહેલ જુએ છે તેનાં પણ કર્મો નાશ પામે છે એ વાત કહે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

અગ્નિમાં હોમવાનાં સાધન સ્રુવ આદિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમવાની ક્રિયા તથા મંત્ર આદિ પણ બ્રહ્મ છે; અગ્નિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમનાર પણ બ્રહ્મ છે; અને તેણે ઘી આદિ હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મજ છે. અર્થાત્ યજ્ઞ, અગ્નિ, યજમાન, હોમવાની વસ્તુઓ તથા ક્રિયા આદિ સર્વ કાંઇ બ્રહ્મરૂપ છે; એવી રીતે કર્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારૂં ફળ પણ બ્રહ્મજ હોય છે.૨૪

આવી રીતે યજ્ઞમાં સર્વત્ર કરાયલી બ્રહ્મદૃષ્ટિ સર્વ યજ્ઞોથી શ્રેષ્ઠ છે, એવી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાટે હવે અધિ-

કારીઓના ભેદને અનુસરીને ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો કહે છે.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

કેટલાએક કર્મયોગીઓ દૈવયજ્ઞ એટલે ઇંદ્રવરુણાદિક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરે છે; બીજા જ્ઞાનવાન યોગીઓ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં **ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्** એ શ્લોકમાં કહેલા પ્રકારે યજ્ઞનો પણ હોમ કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞ આદિ સર્વ કર્મોનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લય કરે છે અને એ યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે. ૨૫

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति॥२६॥

બીજા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ તે તે ઇંદ્રિયના સંયમરૂપી અગ્નિમાં શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો હોમ કરે છે એટલે કે તે તે ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીને સંયમ ધારણ કરે છે. બીજા ગૃહસ્થો વિષયો ઉપરની આસક્તિ તજીને અગ્નિરૂપે ભાવના કરેલી ઇંદ્રિયોમાં શબ્દાદિક વિષયોને હવિરૂપે હોમે છે.૨૬

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

બીજા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો કર્ણ આદિ જ્ઞાનેંદ્રિયોના સાંભળવું, જોવું ઇત્યાદિ વ્યાપારોને; તથા હાથ આદિ કર્મેંદ્રિયોના બોલવું, લેવું, દેવું આદિ વ્યાપારોને; તેમજ દશ પ્રાણનાં કર્મોને* આત્મજ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા એકાગ્ર ધ્યાનરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે–અર્થાત્ ધ્યેયસ્વરૂપને યથાવત્ જાણીને તથા તેમાં મનને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને ઇંદ્રિયો તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મોને શમાવે છે. ૨૭

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

---

*એ દશ પ્રાણોનાં નામ તથા કર્મ આ પ્રમાણે છેઃ–પ્રાણનું કર્મ શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવા; અપાનનું કર્મ મલમૂત્રને નીચે લઇ જવું; વ્યાનનું કર્મ સંકોચવું, પહોળું કરવું, સાંધા મરડવા આદિ; સમાનનું કર્મ ખાનપાનના રસને નાડીઓદ્વારા રોમેરોમમાં પહોંચાડવો; ઉદાનનું કર્મ અન્ન અને રસનો વિભાગ કરવો; નાગવાયુનું કર્મ ઓડકાર લાવવા; કૂર્મનું કર્મ નેત્ર ઉઘાડવાં–વીંચવાં; કૃકલનું કર્મ ભૂખ લગાડવી; દેવદત્તનું કર્મ બગાસુ ખાવું; આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ધનંજયનું કર્મ શબઅવસ્થામાં પણ શરીરમાં વ્યાપી રહેવું.

વળી દાનરૂપે દ્રવ્યયજ્ઞ કરનારા, કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિરૂપે તપયજ્ઞ કરનારા, ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપે યોગયજ્ઞ કરનારા, વેદાદિક સદ્ગ્રંથનું પઠનપાઠન કરવારૂપે અથવા તેના અર્થજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા, આવા આવા પોતપોતાને અનુકૂળ પડે તે તે યજ્ઞ તીક્ષ્ણ વ્રતપૂર્વક કરનારા ઘણા યતિઓ (પ્રયત્ન કરનારા સાધકો) હોય છે. ૨૮

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

કેટલાએક મુમુક્ષુઓ પૂરકવડે નીચે ગતિ કરનારા અપાનવાયુમાં, ઉંચી ગતિ કરનારા પ્રાણવાયુને હોમે છે—એટલે કે પૂરકવડે પ્રાણને અપાનમાં એકત્ર કરે છે; અને કુંભકવડે પ્રાણ તથા અપાનની ઉંચી અને નીચી ગતિને રોકીને પછી રેચક વખતે અપાનને પ્રાણમાં હોમે છે×

× પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં હોમવારૂપે જે પૂરક તથા રેચક કરવામાં આવે છે; તેમાં રેચકસમયે '**सोऽहं**' અને પૂરકસમયે '**हंस**' એ અજપા મંત્ર સારી રીતે જપી શકાય છે, અને તેના અર્થરૂપે પરમાત્મા તથા

—એટલે કે પ્રાણની સાથે અપાનને એક કરે છે. એવી રીતે કેટલાક મુમુક્ષુઓ પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરીને પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે. ૨૯

(બીજા કેટલાએક સાધકો આહાર ઘટાડવાનો અભ્યાસ કરે છે; અને આહાર ઓછો થતાં આપોઆપજ ઇંદ્રિયો શિથિલ થઇ જઇ તે તે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ તે તે ઇંદ્રિયોમાં લય પામે છે, તેમાં તે સાધકો હોમની ભાવના કરે છે.)

કેટલાકો પ્રાણાયામને પણ યજ્ઞ કહે છે, અને તેમના પક્ષમાં ઉપલા ૨૯મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ, તથા આ પછીના ૩૦મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો એકત્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

બીજા નિયમિત આહારવાળા* તથા કુંભક-

જીવાત્માની એકતાની ભાવના પણ કરી શકાય છે. જેમકેઃ—

सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ।
प्राणस्त्वत्र स एवाहं हंस इत्यनुचिंतयेत् ॥

અર્થાત્ સકારના અવાજ સાથે પ્રાણ બહાર નીકળે છે, અને હકારના અવાજ સાથે પાછો શરીરમાં પ્રવેશે છે. માટે એ સોહં તથા હંસ શબ્દોદ્વારા તેના અર્થરૂપે 'તે હું છું" અને 'હું તે છું" એવી ભાવનાનું ચિંતન ઉત્તમ મુમુક્ષુએ કરવું.

* નિયમિત આહાર માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ।

વડે પ્રાણ અને અપાન રોકીને પ્રાણાયામ કરનારા સાધકો ઇંદ્રિયોને પ્રાણોમાં હોમે છે—એટલે કે કુંભક કરતી વખતે બધા પ્રાણો એકઠા થતાં તેમાં ઇંદ્રિયો લય પામે તેમાં હોમની ભાવના કરે છે.

ઉપર કહેલા બાર યજ્ઞોના જાણનારને જે ફળ થાય છે તથા તે યજ્ઞ નહિ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તે હવે કહે છે.

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१

આ સર્વ યજ્ઞોને યથાવત્ જાણનારા, અનુકૂળ

मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥

અર્થાત્ નિયમિત આહાર કરનારે પેટના બે ભાગ અન્નવડે અને એક ભાગ જળવડે પૂરીને ચોથો ભાગ તો પવનના સંચારમાટે ખાલીજ રાખવો જોઇએ.

પ્રાણાદિકની સ્થિરતા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् ।
वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथा ॥

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી જેમ જેમ મનની સ્થિરતા થાય છે, તેમ તેમ પ્રાણ, વાણી, કાયા તથા દૃષ્ટિ પણ સ્થિર થાયછે.

યજ્ઞોવડે પોતાના પાપનો નાશ કરનારા તથા યજ્ઞ કર્યા પછી વધેલું અમૃતરૂપ અન્ન જમનારા એવા યત્નશીલ સાધકોજ જ્ઞાનદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; અને હે અર્જુન ! જેઓ ઉપલામાંનો એક પણ યજ્ઞ સિદ્ધ નથી કરતા તેને તો આ અલ્પ સુખ-વાળો મનુષ્યલોકજ ફરી મળે નહિ, તો સ્વર્ગાદિક તો ક્યાંથીજ મળે? માટે યજ્ઞો તો સર્વથા કરવા.૩૦,૩૧

જ્ઞાનયજ્ઞની વિશેષતા દર્શાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રથમ બીજા યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

વળી બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયલા છે; પરંતુ તે બધા લૌકિક કામનાના હેતુવાળા તથા અનેક પ્રકારની બાહ્યસામગ્રી અને બાહ્યક્રિયાઓથી થાય તેવા હોવાથી, ફળરૂપે પણ મોક્ષદાયક પરમાત્મજ્ઞાન નહિ પણ અનિત્ય પદાર્થજ આપનારા જાણજે. કેમકે એમ જાણવાથીજ તું નિષ્કામ કર્મ તથા આંતરિક સાધના કરવા પ્રેરાઇશ; તથા પરમાત્માનો મહિમા અને સાક્ષાત્કાર પામીને સંસારબંધનથી છૂટીશ.૩૨

હવે કર્મયજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કહે છે.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

એમાં પણ હે શત્રુને તપાવનાર પૃથાના પુત્ર! દ્રવ્ય આદિ બાહ્યપદાર્થોથી થતા યજ્ઞો કરતાં આંતરિક સાધનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. જો કે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પણ મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; પરંતુ જ્ઞાનયજ્ઞની ઉત્પત્તિ મનમાંથી નહિ પણ જ્ઞાનમાંથી થાય છે; તથા તેનું ફળ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપેજ પ્રકાશે છે. માટે બધાં કર્મો અને બધાં ફળોનો સમાવેશ જ્ઞાનયજ્ઞમાં થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ:–સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનાં જે જે ફળ થાય છે તે ફળ જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા જ્ઞાનીને પણ મળે છે. શ્રુતિ કહે છે કે "**सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वंति ।** પ્રજા જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે." માટે દ્રવ્યયજ્ઞો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે.

એવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન તથા ફળ હવે કહે છે.

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥३५॥

હે પાંડુના પુત્ર! એવું ઉત્તમ જ્ઞાન તું દંડવત્ પ્રણામ કરીને, તથા "આ સંસાર મને શામાટે પ્રાપ્ત થયો? તે કેમ નિવૃત્ત થાય?" ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કરીને અને તેમની સેવા કરીને તું મેળવી શકીશ. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત તત્ત્વદર્શી (એ-ટલે કે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો સિદ્ધ જ્ઞાની) હશે તેજ તને એ જ્ઞાન યથાવત્ ઉપદેશી શકશે, કે જે જ્ઞાન મેળવીને તું ફરીથી આવો-બંધુઓના નાશ આદિથી ઉપજતો-મોહ પામીશ નહિ; અને પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલા પિતા, પુત્ર આદિ પ્રાણીઓને આત્મભાવે તારા પોતામાં રહેલાં જોઇશ; તથા તેઓસહિત તારા આત્માને મારા-માં-પરમાત્મામાં રહેલાં જોઈ શકીશ. ૩૪,૩૫

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

કદી તું સર્વે પાપીઓથી પણ વધારે પાપ

કરનારો હોઈશ તોપણ તે સર્વે પાપરૂપી સમુદ્રને તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે નિશ્ચય તરી જઈશ. ૩૬

પાપરૂપ સમુદ્રને હું તરી જઈશ, પણ પાપ તો એમ ને એમ રહેવાનાં ને? એ ભ્રાંતિ હવે દૃષ્ટાંતથી દૂર કરે છે.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

હે અર્જુન! જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં બીજાં બધાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ૩૭

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥

આ સંસારમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કરનારૂં બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. યોગસિદ્ધ થવા ઇચ્છનારો સાધક દીર્ઘકાળે કોઇ મહાકર્મના યોગથી યોગ્યતા મેળવે છે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે—અર્થાત્ કર્મયોગવિના એ જ્ઞાન અનાયાસે મળતું નથી.૩૮

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति॥३९

અને જે સાધક ઉપર જણાવ્યા જેવા યોગસિદ્ધ ગુરુજનના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાવાળો, તે પ્રમાણે વર્તનારો તથા ઇંદ્રિયોને જીતનારો હોય છે; તે તો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન ત્વરાથી પામે છે. પરંતુ તેણે પણ એવી શ્રદ્ધા, ઉપદેશ તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ચિત્તશુદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તો કરવાંજ જોઇએ. કેમકે જેણે એટલી ચિત્તશુદ્ધિ મેળવી હોય તેજ એ પ્રકારે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને પરમ શાંતિને—એટલે કે જીવનમુક્ત દશાને પામે છે. ૩૯

જ્ઞાનના અધિકારી કોણ અને કેવી રીતે થઇ શકે, તે કહ્યા પછી હવે જ્ઞાનના અનધિકારી વિષે કહે છે.

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥४०

જે મનુષ્ય ગુરુજનના ઉપદેશને સમજતો નથી; સમજે તો શ્રદ્ધા રાખતો નથી; શ્રદ્ધા થઇ તો તે મુજબ વર્તવાથી સફળ થવાશે કે નહિ ? એવો જેના મનમાં સંશય રહે છે; તે મનુષ્ય સફળ નહિ થતાં નિષ્ફળ થાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અ-

ધિકારી થતો નથી. વળી સંશયાત્મા તો સર્વથા નાશ પામે છે. કારણ કે તે સંશયને લીધે ધન-સંપાદન,વિવાહ આદિ નહિ કરી શકવાથી તેનો આ લોક પણ સુધરતો નથી; તેમ ફળના સંશયને લીધે ધર્માચરણ પણ નહિ થઇ શકવાથી તેનો પરલોક પણ બગડે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં નાના પ્રકાર-ના સંશય થવાથી તેને સુખ પણ મળતું નથી.૪૦

બે અધ્યાયમાં યોગ્યતાના ભેદથી જ્ઞાનમય તથા કર્મમય એમ બેપ્રકારે થતી બ્રહ્મનિષ્ઠા કહી.હવેતેનો ઉપસંહાર કરે છે.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥४१॥

હે અર્જુન ! પરમાત્માની આરાધનારૂપી કર્મ-યોગવડે જેણે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરેલાં છે અને તેથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને જેના સર્વ સં-શય કપાઇ ગયા છે; એવા પરમાત્મપરાયણ પુરુ-ષને પણ, તેણે લોકસંગ્રહ માટે તથા સ્વભાવથી કરેલાં કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. ૪૧

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી થયેલા અને શોકાદિથી હૃદયમાં ઉપજેલા એ સંશયને દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપી ખડ્ગવડે છેદીને પરમાત્મસાક્ષાત્કારના ઉપાયરૂપ કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધને માટે ખડો થઇ જા. ૪૨

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો જ્ઞાનવિભાગયોગ નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ५ मो—संन्यासयोग

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच। અર્જુન કહે છેઃ—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

હે કૃષ્ણ! "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् પણ જે આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે" "सर्वं कर्माखिलं पार्थ હે પાર્થ! બધાં કર્મો જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે" ઈત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનીને આપ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનું કહો છો; તથા બીજાં વચનોવડે પાછું "જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે સંશય કાપીને કર્મ કર" એમ કર્મયોગ કરવાનું કહો છો. પણ એ બન્ને

વાત એક માણુસ એકી વખતે કરી શકે નહિ. કારણ કે એ બન્નેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે." માટે એ બંને યોગમાં જે કલ્યાણકારી હોય તે એક યોગ સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૧

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) અને કર્મોનો અંગીકાર, એ બેય કલ્યાણ કરનારાં છે. પરંતુ તેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (કર્મ કરવાં) એ તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભાવાર્થઃ—કેવળ વેદાંતવડેજ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પામવાને યોગ્ય હોય એવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પ્રત્યે હું કર્મો કરવાનું કહેતો નથી કે જેથી પ્રથમ કહેલા કર્મસંન્યાસમાં વિરોધ આવે. પરંતુ તું કે જે દેહને આત્મા માને છે તેને કુટુંબીઓના વધનિમિત્તે શોકમોહાદિથી જે સંશય થયો છે તે સંશયને, દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એવા વિવેકરૂપી તલવારવડે છેદી નાખ; તથા પરમાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મયોગનો

અંગીકાર કર એમ કહું છું. કેમકે કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે; અને ચિત્તશુદ્ધિ થશે ત્યારેજ તને યથાવત્ આત્મજ્ઞાન થશે; તથા એ આત્મજ્ઞાન થયા પછીજ તેના પરિપાકને માટે (અપરોક્ષાનુભવ માટે) જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગરૂપ કર્મસંન્યાસ–કર્મનો ત્યાગ–આગળ કહ્યો છે. માટે કર્મયોગનો સ્વીકાર તથા કર્મત્યાગ એ એક કાળે નહિ પણ ક્રમથી તથા યોગ્યતાપૂર્વક કર્યો હોય તોજ તે કલ્યાણકારી થાય છે. એમાં પણ તારે માટે તો અત્યારે કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગજ ઉત્તમ છે.

કર્મયોગ પણ એક રીતે કર્મસંન્યાસ છે તે હવે કહે છે.

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥३॥

કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર જે રાગદ્વેષ કરતો નથી પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરે છે, તેને કર્મ કરવા છતાં પણ સદા કર્મસંન્યાસી(કર્મોનો ત્યાગી)જ જાણવો. કારણ કે હે મહાબાહો! એવો રાગદ્વેષ આદિથી રહિત પુરુષ કર્મયોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થતાં જ્ઞાનદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને સંસારબંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થાય છે. ૩

કર્મ એ જ્ઞાનનું અંગ છે તથા જ્ઞાન એ તેનું અંગી છે, માટે એ બન્નેનો ક્રમ અવસ્થાભેદે છે. તેથી "એમાંથી શ્રેષ્ઠ કયું ?" એવો પ્રશ્ન તો અજ્ઞાનીને સંભવે છે, વિવેકીને સંભવે નહિ. એ વાત હવે કહે છે.

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગભૂત જે કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) તથા કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મનો સ્વીકાર) એ બેયને અજ્ઞાનીઓજ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધન કહે છે; પંડિતો નથી કહેતા. કારણ કે જે એ બેમાંથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે તો એ (કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ) બન્નેના ફળને (મોક્ષને) પામે છે. ૪

ભાવાર્થઃ—સારી રીતે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે; ચિત્તશુદ્ધિ થતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બન્નેનું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જો યોગ્યતાપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ પૂર્વે કરેલાં કર્મોના ફળરૂપે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ્વારા બંનેના ફળરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે

કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મોનો અંગીકાર એ બન્ને કાંઇ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધનો નથી, પણ એક-જ સીડીનાં નીચે ઉપરનાં પગથિયાં છે.

ઉપલીજ વાત હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५

જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા કર્મત્યાગી સંન્યાસીઓ મોક્ષ-રૂપી જે સ્થાનને પામે છે; તેજ સ્થાનને કર્મયોગી-ઓ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનદ્વારા પામે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ) તથા કર્મ-યોગ બન્ને એકજ ફળને આપનારા હોવાથી એ બન્નેને જે એક જાણે છે તેજ ખરી વાત જાણે છે.૫

જ્યારે કર્મયોગીને પણ કર્મસંન્યાસથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) શામાટે ન કરવો ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા થતી નથી અને કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ) સાધ્યાવિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. છતાં પણ જો

ર્મયોગ સાધ્યાવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) રવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપે સફળ થવો અશક્ય છે; અને જે બુદ્ધિમાન સાધક કર્મયોગ ાધ્યા પછીજ કર્મસંન્યાસી થઈને (કર્મો તજીને) ાનયોગ સાધે છે; તે તો થોડાજ સમયમાં પરબ્રહ્મ રમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.*૬

કર્મયોગાદિના ક્રમે પરમાત્મદર્શન થયા પછી જે કર્મ ર્યાં હોય તે કર્મોથી બંધન થાય કે નહિ? તે હવે કહે છે.

ोगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः।
र्व भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

કર્મયોગ સાધનારો, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, ારીર તથા ઇંદ્રિયોને વશ કરનારો તથા જેનો ાત્મા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયો છે એવો ાત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ લોકહિતાર્થે કર્મ કરતો હોય તે

ચિત્તશુદ્ધિવિનાના સંન્યાસીઓમાટે વાર્તિકકાર કહે છે કે:-

प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः।
संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः ॥

અર્થાત્ પ્રમાદી, બાહ્યદૃષ્ટિવાળા, ચાડીઆ, કલહ કરવા- ાં ઉત્સાહી અને દૈવયોગે દૂષિત અંતઃકરણવાળા સંન્યા- ીઓ (ભેખધારીઓ) પણ જ્યાં ત્યાં જણાય છે.

પણ કર્મવડે બંધાતો નથી. ૭

"કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મથી બંધાય નહિ" એ વાત વિરુદ્ધ છેએવીશંકાનો 'કર્તાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી એ વાત વિરુદ્ધ નથી' એવો ઉત્તર હવે બે શ્લોકથી આપે છે.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥९॥

કર્મ કરનારો પુરુષ યથાક્રમે બ્રહ્મવેત્તા થયા પછી દર્શન કરતો, શ્રવણ કરતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખ ઉઘાડતો અને મીંચતો થકો પણ "હું આત્મભાવે એમાંનું કશું કરતો નથી, પણ ઇંદ્રિયોજ ઇંદ્રિયોના વિષ-યોમાં વર્તે છે" એમ માને છે–અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું,ખાવું ઇત્યાદિ વ્યાપાર ઇંદ્રિયોનો છે; તથા ચાલવું એ પગનો, નિદ્રા એ બુદ્ધિનો, શ્વાસ એ પ્રાણનો, બોલવું એ વાણીનો, મળત્યાગ એ ગુદાનો, મૂત્રત્યાગ એ ઉપ-

સ્થનો, ગ્રહણ કરવું એ હાથનો તથા આંખો મીંચવી ઉઘાડવી એ કૂર્મવાયુનો વ્યાપાર છે; એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને "હું કાંઇ પણ કરતો નથી" એમ તે જાણે છે, અને એવો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.* ૮,૯

ત્યારે તો જેને 'હું કરૂં છું' એવું અભિમાન હોય, તેને કર્મનું બંધન ટળશે નહિ. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નહિ હોવાથી તેને સંન્યાસનો પણ અધિકાર રહેતો નથી; અને તેથી એવા પુરુષને તો મોટું સંકટ આવી પડશે, તેનું કેમ? એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

જે કોઈ સઘળાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે, અને ફળની ઇચ્છાવિના–નિષ્કામભાવથીજ કર્મ કરે છે તે મનુષ્ય, જેમ કમલપત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી; તેમ પુણ્ય તથા

*ભગવાન વેદવ્યાસે પણ શારીરક સૂત્રમાં કહ્યું છે કેઃ– **तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरसंश्लेषविनाशो तद्व्यपदेशात् ।** અર્થાત્ અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નવાં પાપનો સ્પર્શ થતો નથી અને પૂર્વનાં પાતકો નાશ પામે છે.

પાપદાયક કર્મોથી લેપાતો નથી. ૧૦

બંધનનો અભાવ કહ્યો. હવે સદાચારથી મોક્ષ કહે છે.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

યોગીજનો શરીરવડે સ્નાન આદિ, મનવડે સત્ય અસત્યનો વિચારાદિ, બુદ્ધિવડે સત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઇત્યાદિ તથા આસક્તિરહિત ઇંદ્રિયોવડે શ્રવણદર્શનાદિ જે જે કર્મો કરે છે, તે ફળની ઇચ્છા ત્યજીને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ માટેજ કરે છે. ૧૧

જે કર્મવડે એક મનુષ્ય બંધાય છે તેજ કર્મવડે બીજો મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેની વ્યવસ્થા હવે સમજાવે છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तःकामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

જે મનુષ્ય એવી રીતે કર્મફળની ઇચ્છા તજીને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો તથા પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઇ શકીને અપાર શાંતિમય મોક્ષને પામે છે; ત્યારે અયોગી મનુષ્ય સકામ કર્મો કરીને ફળાસક્તિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલોલુપતા વધારતો ચાલે છે

તેથી વધારે ને વધારે બંધાય છે.૧૨

અશુદ્ધ ચિત્તવાળાને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ કરવાં) એજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા માટે તો કર્મસંન્યાસજ સારો છે એ વાત હવે કહે છે.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો પુરુષ વિક્ષેપ કરનારાં સર્વ કર્મોનો વિવેકયુક્ત મનવડે સંન્યાસ (ત્યાગ) કરીને બે નેત્ર, બે નાકનાં છિદ્રો, બે કાન અને મુખ એ સાત ઉપરનાં, તથા ગુદા અને ઉપસ્થ એ બે નીચેનાં, એ રીતે નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી નગરમાં જેમ નગરવાસીને “હું નગર છું” એવું મિથ્યાભિમાન હોતું નથી, તેમ અભિમાનવિનાનો થઇને વસે છે. આથી તે દેહવડે કશું કરતો નથી, તેમ બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી. તે આવી રીતે પરમાત્મનિષ્ઠ થઇને દેહનગરમાં સુખથી રહે છે. ૧૩

ભાવાર્થઃ—અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાછો કર્મ કરે છે તથા કરાવે છે; તેવું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય કરતો નથી, તેથી તે દેહરૂપી પુરમાં સુખથી રહે છે.

પરંતુ શ્રુતિ કહે છે કે—**एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्निनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते ।** અર્થાત્ "ઈશ્વર જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને ઈચ્છે છે તેની પાસે તે શુભ કર્મ કરાવે છે; તથા જેને અધોગતિમાં નાખવા ઈચ્છે છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે." માટે શુભાશુભ ફળવાળાં કર્મોમાં ઈશ્વરે પ્રેરેલો પરાધીન પુરુષ કેવી રીતે કર્મોને તજી શકે ? કદી એમ કહો કે, ઈશ્વર તેને જ્ઞાનમાર્ગે પ્રેરે એટલે તે કર્મોને તજી શકે; તો પછી ઈશ્વરજ શુભાશુભ કર્મોનો પ્રેરક હોવાથી તે વિષમ દૃષ્ટિવાળો તથા નિર્દય ઠરશે અને તેથી તેને પાપપુણ્ય પણ લાગશે. એવી શંકાનો હવે બે શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

જીવોના કર્તાપણા ઇત્યાદિને, તથા તેમના કર્મ અને કર્મફળના સંબંધને પરમેશ્વર રચતા નથી; પણ એ તો જીવોનો સ્વભાવ—જીવભાવ—અવિદ્યા—અજ્ઞાનતાજ તેમને કર્તાપણાના મિથ્યાભિમાનમાં નાખીને કર્મોમાં જોડે છે. ૧૪

ભાવાર્થ:—જીવાત્મા અનાદિકાળની અવિદ્યાને તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છાને વશ હોવાથી તે

પોતે સકામ પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ ઈશ્વર તેને તેવાં કર્મોમાં ચોજે છે; કંઇ પોતાની ઇચ્છાથી ઈશ્વર તેનું કર્તાપણું ઇત્યાદિ રચતા નથી.

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

ઈશ્વર તો એવી રીતે જીવની ઇચ્છાથી તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. બાકી તે પોતે તો પૂર્ણકામ અને ઇચ્છારહિત હોવાથી કોઈના પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે જો તે કાંઇ પણ સ્વાર્થને માટે કર્મો કરાવે, તોજ તેને પુણ્યપાપ વળગે. તને કદાચ શંકા થાય કે, ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી તથા અભક્તોને દંડ આપવાથી ઈશ્વરમાં વિષમદૃષ્ટિ ઠરે; એટલે તેને પૂર્ણકામ કેમ કહેવાય ? એનું સમાધાન એ છે કે, ઈશ્વરનો દંડ પણ અનુગ્રહરૂપ હોય છે. આવું છતાં પણ "પરમાત્મા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા છે" એવું જ્ઞાન અજ્ઞાનને લીધે ઢંકાઇ ગયેલું છે તેથી જીવો મોહ પામે છે. અર્થાત્ અવળી સમજણે ચઢી ઈશ્વરમાં વિષમપણું ઈત્યાદિ દોષો જુએ છે. ૧૫

જ્ઞાનીઓ એવો મોહ પામતા નથી તે વાત હવે કહે છે.

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ઈશ્વરમાં વિષમતા આરોપવાવાળા એ અજ્ઞાનનો જેમના અંતઃકરણમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે નાશ થયો હોય છે; તેમનું તે જ્ઞાન—જેમ સૂર્ય અંધકાર દૂર કરવા ઉપરાંત સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે તેમ—તે પરમાત્માને પણ દર્શાવી આપે છે.૧૬

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७॥

તે ઈશ્વર પ્રત્યેજ જેમની નિશ્ચયાત્મક પ્રાસઙ્ગ્ય બુદ્ધિ છે; તેમાંજ જેમનું મન છે; તેમાંજ જેમની એકનિષ્ઠા છે; તેજ જેમના સર્વસ્વરૂપ અને પરમ આશ્રયરૂપ છે, તથા તેની કૃપાથી મળેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેમનું પાપ ધોવાઈ ગયું છે, તેઓજ જન્મ-મરણરહિત પરમગતિને પામે છે. ૧૭

એ મોક્ષે જનારા જ્ઞાનીઓ કેવા હોય? તે હવે કહે છે.

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, કૂતરામાં, ગાયમાં, હાથીમાં તથા કૂતરાને રાંધી ખાનારા ચંડાળમાં—એટલે કે જાતિથી તથા કર્મથી ઉંચા અને નીચા તમામ કોટીના પ્રાણીઓમાં એવા જ્ઞાનીજનો સમદૃષ્ટિથી—બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જુએ છે. ૧૮

વિષમ પદાર્થોમાં સમદૃષ્ટિ કરવી એ તો નિષિદ્ધ છે. માટે એવા નિષિદ્ધ સમદૃષ્ટિ કરનારાને પંડિત કેમ કહેવાય? કારણકે મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે **'समासमाभ्यां विषमसमे पूज़ात:** અર્થાત્ સમની વિષમ પ્રકારે તથા વિષમની સમ પ્રકારે જે પૂજા કરે છે, તે પૂજક આ લોક તથા પરલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે.' અર્થાત્ જેવી જેની યોગ્યતા હોય, તે પ્રમાણે તેનો આદર કરવો જોઈએ. આવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९

જેમનું મન એ પ્રમાણે સમાનભાવમાં સ્થિર થયું હોય તેમણે અહીં જીવતાંજ સંસારને જીત્યો છે એમ સમજવું. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વત્ર નિર્દોષપણે અને સમાનપણે રહેલા હોવાથી એવા સમદૃષ્ટિવાળા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંજ સ્થિત -

છે એમ જાણવું. ૧૯

ભાવાર્થ:–ગૌતમનું વચન તો સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ થયા પહેલાંની અજ્ઞાન અવસ્થાને લાગુ પડે છે.

હવે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાનું લક્ષણ કહે છે.

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

એમ જે પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ પામેલો છે; તે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો તથા મોહરહિત હોવાથી ઈષ્ટ વસ્તુ મળવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ઉદ્વેગ પામતો નથી.

એવી સ્થિતિ ક્યારે પામી શકાય તે હવે કહે છે.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥

પરંતુ જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તેજ અંતઃકરણની શાંતિરૂપ સાત્વિક સુખને અનુભવે છે; અને જે એવું આંતરિક સુખ મેળવે, તેજ આત્મસમાધિવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકતા પામી મોક્ષપદનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે છે.૨૧

માણસને પ્રિય એવું વિષયસુખ મોક્ષમાં નથી; છતાં એ મોક્ષને પુરુષાર્થ કેમ કહેવાય ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

ઇંદ્રિયો તથા પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા આ જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે; તે (વિષય-પ્રેમીઓને અજ્ઞાનને લીધે સુખરૂપ ભાસે છે; બાકી ખરૂં જોતાં તો તે) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા, તથા સ્પર્ધા અને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલા છે; તેથી દુઃખનાજ કારણરૂપ છે. અને તેથીજ હે કૌંતેય ! બુદ્ધિમાનો તેમાં રમણ કરતા નથી. ૨૨

માટે મોક્ષ એજ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે અને કામ તથા ક્રોધ મોક્ષના અત્યંત વૈરી છે. માટે જે તેમનો વેગ સહન કરી શકે છે તેજ મોક્ષને પામે છે, એ વાત હવે કહે છે.

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३

જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને દેહાંત-સુધી રોકી શકે છે; અથવા તો જેમ પ્રાણરહિત શરીર સ્ત્રીપુત્રાદિના શોક અને દહનક્રિયા સહન કરે છે; તેમ જે જીવનકાળમાં પણ કામક્રોધના વેગને સહન કરે છે; તેજ યોગી અને તેજ સુખી છે.*૨૩

* મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કેઃ—

માત્ર કામક્રોધને રોકવાથીજ મોક્ષ મળી શકતો નથી, પણ વિશેષ સાધનની જરૂર છે એ વાત હવે કહે છે.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४

જે મનુષ્ય વિષયોમાં સુખ નહિ માનતાં પરમાત્મામાંજ માને છે; જે સંસારમાં આરામ ન માનતાં અંતરમાંજ માને છે; જે શૃંગારિક ગીતનૃત્યાદિકમાં દૃષ્ટિ ન રાખતાં અંતર્જ્યોતિમાં રાખે છે, તેજ યોગી બ્રહ્મનિષ્ઠ થઇને બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે.

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

વળી જેમનું પાપ ક્ષય પામ્યું છે; જેમના રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે; જેમની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન છે તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે; તે ઋષિઓ પણ બ્રહ્મનિર્વાણ—મોક્ષપદ—ને પામે છે.૨૫

प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विंदति ।
तथा चेत् प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रयो भवेत् ॥

અર્થાત્ જેમ પ્રાણ ગયા પછી દેહ, સુખ કે દુઃખ પામતો નથી; તેમ પ્રાણ હોય ત્યારે પણ જે સુખદુઃખને ગણે નહિ તેજ મોક્ષપદને પામે છે.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

વળી એવા કામક્રોધથી રહિત, મનને વશ રાખનારા અને પરમાત્મદર્શનને પામેલા યતિઓ મરણ પછીજ મોક્ષ પામે એમ નથી; પરંતુ જીવન-કાળમાંજ મુક્તદશા પામે છે. ૨૬

એવા યતિઓ જે આંતરિક યોગસાધનાવડે મોક્ષ પામે છે તે યોગ હવે ટુંકામાં બે શ્લોકથી કહે છે.

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८

બાહ્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાથી પણ તે વસ્તુ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જે મુનિ વિષયો-નો વિચાર નહિ કરતાં મનમાંથી પણ તેને બહાર રાખે છે; તથા અર્ધાં મીંચેલાં નેત્રોની× દૃષ્ટિ ભ્રમ-

× નેત્ર પૂરાં મીંચવાથી ઉંઘ આવે ને ખુલ્લાં રાખ-વાથી મન બહાર જતું રહે તેથી આંતરિક યોગાભ્યાસી નેત્રોને અર્ધાં મીંચેલાં રાખે છે.

રોવચ્ચે સ્થાપીને અને નાસિકાદ્વારા ચાલતા પ્રાણ તથા અપાનવાયુને સમાન કરીને જેણે ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો જય કરેલો છે; તથા મોક્ષપરાયણ રહેવાથી જેનાં ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે; તેને સદા મુક્તજ સમજવો. ૨૭,૨૮

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ।।२९

મારા ભકતોએ અર્પણ કરેલા યજ્ઞ અને તપનો ભોગવનાર અથવા તો રક્ષણ કરનાર, સર્વ લોકનો મહેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષપણે ઉપકાર કર્યા કરનાર અને સર્વનો અંતર્યામી એવો જે હું, તેને જે કોઇ યથાવત્ એવો જાણે છે; તે પણ (આચરણમાં અત્યંત નિષ્કામ, પવિત્ર અને ઉન્નત થઇને) સુખશાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૯

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ।।५।।

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સંન્યાસયોગ નામનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ६ ठ्ठो—अध्यात्मयोग

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિક યોગ સંક્ષેપથી કહ્યો, તે હવે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં "**सर्वकर्माणि मनसा**" ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી માણુસને આધકારવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી અત્યંત વિરલ છે; અને અર્જુનનો કર્મયોગમાં અધિકાર છે. હવે બે શ્લોકથી કર્મયોગ કર્મસંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १

જે મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્ર-

વિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે. અગ્નિની સહાયથી થઈ શકે એવાં યજ્ઞ, અતિથિ-સેવા, આદિ કર્મોને તથા અગ્નિવિના થઇ શકે તેવાં વાવ, કૂવા, તળાવ આદિ બંધાવવારૂપ પૂર્તકર્મોને (આંતરિક યોગ્યતા વધ્યા વિનાજ) તજી દેનારો કંઈ સાચો સંન્યાસી અને યોગી નથી. ૧

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

વળી હે અર્જુન ! વિદ્વાનો જેને કર્મસંન્યાસ કહે છે, તેને પણ તું કર્મયોગ જાણ. કેમકે કર્મ-ફળનો સંકલ્પ જેણે તજ્યો નથી એવો મનુષ્ય ગમે તેવાં મહાન કર્મ કરતો હોય અને ગમે તેટલો વેદ-શાસ્ત્રાદિકનો જ્ઞાની હોય તોપણ તે સંન્યાસી અને યોગી નથી—અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો કરનારો પુરુષ લૌકિક ફળેચ્છા છોડી દે છે, તેથી તે સંન્યાસી પણ છે; ને ફળનો સંકલ્પ નહિ રાખવાથી તેના ચિત્તનો વિક્ષેપ નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે યોગી પણ છે. ૨

ત્યારે તો જીવતાંસુધી કર્મો કર્યાં કરવાં એમ ઠર્યું. એવી શંકા થતાં હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

નિષ્કામ કર્મોથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોવાથી જ્ઞાનયોગની ઇચ્છાવાળા મુનિ માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કર્મયોગ કહેલું છે; અને જ્ઞાનયોગને પામેલા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષે ચિત્તને ચંચળ કરનારાં સર્વ કર્મોથી વિરામ પામવું, એ જ્ઞાનના પરિપાકનું કારણ અથવા સાધન કહેલું છે. ૩

કર્મોથી ઉપરામ થવાની યોગ્યતાએ પહોંચેલો યોગારૂઢ પુરુષ કેવો હોય છે ? તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

આસક્તિના મૂળરૂપ સર્વ ભોગોને તથા તે ભોગોના સાધનભૂત સકામ કર્મોના સંકલ્પને છોડી દેનારો પુરુષ, જ્યારે ઇંદ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયોમાં તથા તેના સાધનભૂત કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી; ત્યારેજ તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થયેલો કહેવાય છે.

માટે વિષયાસક્તિ તજવાથી મોક્ષ, અને વિષયાસક્તિ રાખવાથી કર્મબંધન થાય છે, એ વાતનો વિચાર કરીને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, એ વાત હવે કહે છે.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

વિવેકી મનવડે પોતાના આત્માનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને તેને અધોગતિમાં નાખવો નહિ. કારણ કે સંસાર ઉપર વિરાગપામેલું મનજ પોતાનો બંધુ—એટલે ઉપકાર કરનાર છે; અને જો તે સંસારમાં આસક્ત હોય તો તેને પોતાનો વૈરી એટલે અપકાર કરનાર જાણવું. ૫

કેવા પુરુષનો આત્મા બંધુરૂપ છે તથા કેવા પુરુષનો આત્મા શત્રુરૂપ છે તે વાત હવે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇંદ્રિય આદિના સમુદાયરૂપ પોતાના શરીરને જેણે પોતાને વશ કરેલું છે, તેને માટે એ સમુદાય બંધુરૂપ છે; અને જેણે એ સમુદાયનો જય નથી કર્યો તેનો એજ સમુદાય શત્રુની પેઠે અપકાર કર્યા કરે છે. ૬

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

જેણે મન ઇંદ્રિયાદિકનો જય કરેલો છે; જેના

રાગદ્વેષ નાશ પામ્યા છે; તથા જે ટાઢ અને તડકામાં, સુખ અને દુઃખમાં તથા માન અને અપમાનાદિ દ્વંદ્વોમાં પણ શાંત રહે છે; તેનેજ સમાધિમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે, અથવા પરમાત્મા તેના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સ્થિત રહે છે. ૭

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

શાસ્ત્ર કિંવા ઉપદેશથી મળેલા પરોક્ષ જ્ઞાનવડે તથા મનન અને નિદિધ્યાસનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેનું મન પૂર્ણ તૃપ્ત થયેલું છે; જે કૂટસ્થ એટલે છએ વિકારથી રહિત છે; જેણે ઇંદ્રિયોને જીતી છે; જેને મન માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું ઇત્યાદિ સરખાં છે; અર્થાત્ જેને સોનામાં 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' તથા ઢેકું અને પથ્થરમાં 'આ તજવા યોગ્ય છે' એવી બુદ્ધિ નથી તે યોગી યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૮

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

સ્વભાવથીજ હિતની વાત કહેનારા સુહૃદો

ઉપર, સ્નેહને વશ થઇ ઉપકાર કરનારા મિત્રો ઉપર, અહિતકારી શત્રુઓ ઉપર, બન્ને પક્ષોની ઉપેક્ષા કરનાર ઉદાસી ઉપર, બન્ને પક્ષને હિત બતાવનાર મધ્યસ્થ ઉપર, પોતાના તરફ દ્વેષ રાખનાર ઉપર, સગાંસંબંધીઓ ઉપર, સદાચારી સાધુઓ ઉપર તથા દુરાચારી પાપીઓ ઉપર જેની બુદ્ધિ સમાન એટલે રાગદ્વેષ વિનાની થઇ છે, તે યોગારૂઢ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૯

યોગારૂઢનું લક્ષણ કહ્યું. હવે અંગસહિત યોગ કહે છે.

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

મન અને શરીરને સદા નિયમમાં રાખનારા તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છા, ભોગ અને પરિગ્રહ-વિનાના યોગીએ સર્વ સંગના ત્યાગપૂર્વક એકાકી રહીને મનને સદા સમાધિમાં જોડવું. ૧૦

હવે આસનનો પ્રકાર બતાવે છે.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

નીચે દર્ભાસન, તેની ઉપર મૃગચર્મ તથા તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને અતિ ઉંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર સ્થાનમાં તૈયાર કરવું. પછી યોગીએ ચિત્ત તથા ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને તે આસન ઉપર બેસવું, અને અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ માટે મનને એકાગ્ર કરીને યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૧,૧૨

ચિત્તની એકાગ્રતામાં ઉપયોગી થાય એવી શરીર આદિની સ્થિતિ કેમ રાખવી તે હવે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४

મને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા તે યોગીએ દૃઢ પ્રયત્નવાળો થઇને મૂલાધારથી તે મસ્તક સુધીનાં કેડ, માથું, ડોક એ સર્વ અંગોને સીધાં તથા નિશ્ચલ રાખવાં. દિશાઓ તરફ નજર નહિ કરતાં અર્ધ ઉઘાડી આંખો-

વડે નાકની દાંડી તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; ચિત્તને શાંત કરવું; નિર્ભય થવું, બ્રહ્મચારીવ્રતમાં દૃઢ રહેવું, મનને નિયમમાં રાખી ચિત્તને દૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક મારામાં જોડવું, અને એવી રીતે યોગયુક્ત થવા માટે ઉપરોક્ત આસન ઉપર બેસવું. ૧૩,૧૪

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

સ્વાધીન મનવાળો યોગી એવી રીતે અંતઃ-કરણને સદા મારામાં જોડતો થકો મારા સ્વરૂપમાં રહેલી બ્રહ્મનિર્વાણની પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫

યોગાભ્યાસી માટે હવે આહારવિહારાદિનો નિયમ કહે છે.

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७

પરંતુ હે અર્જુન! આ યોગ બહુ ખાનારથી, કેવળ નહિ ખાનારથી તથા બહુ ઉંઘનાર કે બહુ જાગનારથી બની શકતો નથી; પણ યથાયોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને

તથા યોગ્ય પ્રમાણમાંજ ઉંઘનાર જાગનારને આ યોગાભ્યાસ સર્વ દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૬,૧૭

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८

(એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં) યોગીનું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત વશ થઇને (બીજું કશું નહિ ચિંતવતાં) પરમાત્મામાંજ રૂડે પ્રકારે સ્થિર થાય છે; ત્યારેજ તેને લોકપરલોકના ભોગોથી પૂરેપૂરો "નિઃસ્પૃહ" તથા "યોગયુક્ત" થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્માનો યોગ (સાક્ષાત્કાર) પામેલો કહે છે. ૧૮

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥१९॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગાભ્યાસ કરનારા યોગીના ચિત્તને "પવનવિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે તે નિશ્ચળ રહે છે" એવી ઉપમા અપાઇ છે. ૧૯

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
ઇત્યાદિક વચનોમાં યોગ શબ્દથી કર્મજ કહેલું હતું અને હવે **नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति** એ શ્લોકમાં **योग** શબ્દવડે સમાધિ કહી, તો એ બેમાં મુખ્ય યોગ કયો ? એના ઉ-

તરમાં 'સમાધિયોગ'જ મુખ્ય છે, એ વાત હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३

જે અવસ્થામાં યોગાભ્યાસવડે રોધેલા ચિત્તવાળો યોગી સર્વ ચિંતનોથી ઉપરામ થઇ શાંતિ પામે છે; જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરમાત્માને દેખતો થકો પરમાત્મામાંજ સંતોષ પામે છે; જે અવસ્થામાં ઇંદ્રિયોથી અગમ્ય તથા કેવળ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઇ શકે એવા અલૌકિક આત્મસુખને તે અનુભવે છે; જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો યોગી પરમાત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી; જે અવસ્થામાં આત્મસુખરૂપી લાભને પામ્યા

પછી તે બીજા કોઈ પણ લાભને તેનાથી અધિક માનતો નથી; જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી ભારે દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તથા જે અવસ્થા સાથે દુઃખનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ થતો નથી; તેજ અવસ્થાને યોગયુક્ત થયાની (અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માનો યોગ–દર્શન–અથવા સાક્ષાત્કાર થયાની) અવસ્થા જાણવી. કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તેનાવડે મેળવી શકાય એવા (કર્મયોગરૂપી મહાન વૃક્ષના) મહાન ફળરૂપ એ સમાધિયોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તથા કંટાળ્યાવિના અવશ્ય સાધવો જોઈએ. ૨૦–૨૩

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥

સંકલ્પથી ઉપજનારી અને યોગાભ્યાસને પ્રતિકૂળ એવી સઘળી કલ્પનાઓને, કામનાઓને તથા ક્રિયાઓને ત્યજી દઈને, તેમજ વિષયોમાં ચોતરફ પ્રસરતી ઇંદ્રિયોના સમૂહને મનવડે દોષદૃષ્ટિથી સર્વ

તરફથી રોકીને, તથા ધારણાવડે વશ કરેલી બુદ્ધિવડે ચિત્તને ધીરે ધીરે બીજી સર્વ વસ્તુઓ તથા વિચારોથી ઉપરામ કરીને તેને સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં એવું આસક્ત ને સ્થિર કરી દેવું કે જેથી તેના સિવાય તે બીજું કાંઇ પણ ઈચ્છે કે ચિંતવે નહિ. ૨૪,૨૫

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

અને સ્વભાવથીજ ચંચળ એવા ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડયા છતાં જ્યારે જ્યારે તે રજોગુણથી ચલિત થઈ બીજા ચિંતનમાં જાય; ત્યારે ત્યારે તેને તે તે વિષયોમાંથી દોષદૃષ્ટિવડે પાછું વાળીને પરમાત્મચિંતનમાંજ જોડવું. ૨૬

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને જે યોગી શાંતચિત્તવાળો, રજોગુણરહિત અને પાપરહિત થયો હોય છે; તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તલ્લીનથઇ શકી સમાધિના ઉત્તમ સુખને પામે છે. ૨૭

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥२८॥

એ પ્રકારે ચિત્તને સદા પરમાત્માના ધ્યાનમાં જોડયા કરીને જે યોગી પાપરહિત થયો હોય, તેજ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને (સાક્ષાત્કારને) પામી સમાધિનો અપાર આનંદ સહજે અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત થઇ રહે છે. ૨૮

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

વળી એવી રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને "યોગયુક્ત" થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામેલો યોગી સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળો થઇને સર્વથી પર એવા પરમાત્માને બ્રહ્માથી તે સ્થાવરસુધીનાં સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જુએ છે તથા સર્વે ભૂતોને પરમાત્મામાં રહેલાં જુએ છે. ૨૯

આવી સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીરૂપે મારી ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०

એ પ્રમાણે જે યોગી મને પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલો જુએ છે તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થને મારામાં રહેલા જુએ છે; તેનાથી હું પરોક્ષ (અદૃશ્ય)રહી શકતો નથી, તેમ તે મારાથી પરોક્ષ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ હું તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવારૂપ અનુગ્રહ અવશ્ય કરૂં છું.

આવો શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને પામેલો યોગી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના વિધિ–નિષેધને આધીન નથી; એ વાત હવે કહે છે.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

જે યોગી સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક અખંડ આત્મારૂપે રહેલા એવા મને પરમાત્માનેજ સર્વભાવથી ભજે છે; તે યોગી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરે અથવા સર્વ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ તે મારામાંજ વર્તે છે. ભાવાર્થ કે તે ભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ મોક્ષજ પામે છે.૩૧

મને ભજનારા યોગીઓમાં પણ જે સર્વ ભૂતો ઉપર દયા રાખે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એ વાત હવે કહે છે.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२

હે અર્જુન ! જે યોગી "પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા સર્વને પણ પોતાના જેવુંજ સુખ અને દુઃખ થતું હશે" એમ જાણે છે; તથા સર્વ કોઇને સુખ થાય અને દુઃખ ન થાય એવીજ ઇચ્છા અને વર્તણુક રાખે છે; એવા સર્વ કોઇને પોતાની સમાન જાણનારા યોગીને હું બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૩૨

ઉપર કહેલો યોગ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છેઃ-

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्

હે મધુસૂદન ! મનનો લય અને ચંચળતા ન થવા દેતાં તેને કેવળ પરમાત્મચિંતનમાં જોડવાથી સધાતો સમાધિયોગ આપે કહ્યો; પરંતુ મન ચંચળ હોવાથી તે એવા આંતરિક યોગમાં સ્થિર થાય તથા ટકી રહે એમ હું દેખતો નથી. ૩૩

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

કેમકે હે કૃષ્ણ ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ,

શરીર તથા ઇંદ્રિયોને વિકાર પમાડનારૂં, વિચાર-વડે પણ જીતી શકાય નહિ એવું બળવાન, તથા (વિષયવાસનાઓમાં બંધાયલું હોવાથી) વજ્ર જેવું દૃઢ છે. માટે જેમ આકાશમાં ફુંકાતા વાયુને ઘડામાં રૂંધી શકાતો નથી, તેમ એ મનનો પણ નિગ્રહ થવો હું અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

અર્જુને કહેલા મનના ચંચળતા આદિ દોષો સ્વીકારીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હવે તેના જયનો ઉપાય કહે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

હે મોટી ભુજાવાળા અર્જુન ! ચંચળતા આદિ દોષોને લીધે મનને રોકવું અત્યંત કઠિન તું કહે છે એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી. પરંતુ ધીમે ધીમે વિષયોની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય (અરુચિ–દોષદૃષ્ટિ–અનિચ્છા) વધારીને વિષયોનું ચિંતન દૂર કરવાથી તથા વારંવાર સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માના સ્વરૂપનો અને મહિમાનો વિચાર અને ચિંતન કરવારૂપ અભ્યાસથી એ બળવાન મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે.૩૫

ભાવાર્થઃ–અભ્યાસવડે મનનો લય થતો અટકવાથી તથા વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થતો અટકવાથી વૃત્તિરહિત થયેલું મન પરમાત્મામાં અવશ્ય તલ્લીન થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ–

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकार तया स्थितिः ।
याऽसंप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते ॥

અર્થાત્ વૃત્તિવગરના મનની જે બ્રહ્માકાર સ્થિતિ તે અસંપ્રજ્ઞાત નામક સમાધિ કહેવાય છે.

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६

ઉપર કહેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે ચિત્તને વશ કરતો નથી તેને આ સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે; અને જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે મનને વશ કર્યું છે તથા જે વારંવાર એજ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; તેને માટે સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે એમ હું માનું છું. ૩૬

અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની ઓછપને લીધે જે મનુષ્ય એવી સમાધિ સાધી શકે નહિ, તેની કેવી ગતિ થાય? એ વાત હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છેઃ-

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

હે કૃષ્ણ ! કોઇ પુરુષ પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ્યો હોય પણ પાછળથી તે અભ્યાસ કરવામાં શિથિલ થાય; તથા તેનું ચિત્ત યોગાભ્યાસથી ચલિત થઈને વિષય તરફ વળ્યું હોય–અર્થાત્ તેનો વૈરાગ્ય મંદ થઇ ગયો હોય; તો એવા શિથિલપણાને લીધે તેને સમાધિયોગનું ફળ તો પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યારે તેની શી ગતિ થાય? ૩૭

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

હે મોટી ભુજાવાળા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો ! જેણે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કર્યાં હોય અને કામ્ય કર્મો તો કર્યાંજ હોય નહિ; તેથી તે સ્વર્ગ આદિ લૌકિક ફળ પણ પામી શકે નહિ; તથા યોગ અધુરો રહેવાથી તેનું ફળ જે મોક્ષ તે પણ પામે નહિ. આ પ્રમાણે તે બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ, આધારરહિત તથા પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાય-

રૂપ સન્માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોવાથી–જેમ એક વાદળામાંથી છૂટું પડેલું નાનું વાદળું બીજા વાદળામાં નહિ મળતાં વચમાંજ નાશ પામે છે; તેમ–તેનો પણ વચમાં નાશ તો નથી થતો? ૩૮

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

હે કૃષ્ણ! મારા એ મોટા સંદેહને પૂરેપૂરો દૂર કરવાને આપ સર્વજ્ઞજ સમર્થ છો. આપવિના એ સંશય છેદનાર બીજો કોઇ જણાતો નથી. ૩૯

હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ–

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०

હે પૃથાના પુત્ર! એવી રીતે જે કોઈ આ લોકથી તથા કલ્યાણમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે; તે પતિત કે નરકગામી થતો નથી. કારણ કે હે તાત! કલ્યાણને માર્ગે કાંઇ પણ ચાલ્યો હોય એવો કોઇ પણ મનુષ્ય માઠી ગતિને પામતો નથી. ૪૦

હવે યોગાભ્યાસ થોડો કાળ કરનારની તથા લાંબો વખત યોગાભ્યાસ કર્યા પછી યોગભ્રષ્ટ થનારની ગતિ કહે છે.

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરનારા પુણ્યશાળીઓના લોકને પામે છે અને ત્યાં ઘણાં વર્ષ રહી સુખ ભોગવીને પછી સદાચારવાળા શ્રીમંતને ઘેર અવતરે છે; અથવા તો યોગનિષ્ઠ જ્ઞાનીના કુળમાં અવતરે છે કે જેવો જન્મ મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી આ સંસારમાં દુર્લભ છે. ૪૧,૪૨

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥४३॥

ત્યાં જન્મીને પૂર્વશરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિનો સંયોગ તે અનાયાસે પામે છે અને હે કુરુનંદન! યોગસંસિદ્ધિ માટે બાકી રહેલી સાધના પૂરી કરે છે. કોઈ અંતરાયને લીધે તે કદાચ તેમ કરવા ન ઇચ્છે, તો તેનો પૂર્વદેહનો યોગાભ્યાસ તેને વિષયોથી પાછો વાળીને બ્રહ્મનિષ્ઠ કરે છે. ૪૩

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

આ પ્રમાણે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તે યોગ પૂર્ણ કરવા તરફ અવશ્ય ખેંચાય છે; અને કદાચ તે માત્ર જિજ્ઞાસુ (યોગનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળો) હોય તોપણ (જ્ઞાન અને સાધના વધતાં) તે શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે. (અર્થાત્ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાં ફળરૂપ જે લોક પરલોકનાં સુખો, તેની કામના ત્યજી દઇને નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા લૌકિક ફળો કરતાં અત્યંત મહાન એવા મોક્ષફળને પામે છે.) ૪૪

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५

આ પ્રમાણે જ્યારે થોડા પ્રયત્નવાળો યોગી પણ પરમગતિને પામે છે; ત્યારે યોગમાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરી પાપરહિત થનારો યોગી તો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલા યોગને પરિણામે યોગસિદ્ધ થઇને શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં તો કહેવુંજ શું ? ૪૫

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि

मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

ઉપર કહેલો સિદ્ધ યોગી, તપસ્વી કરતાં પણ અધિક છે; જ્ઞાનીથી પણ અધિક છે; તથા કર્મયોગીથી પણ તેને અધિક માનેલો છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ ક્રમે ક્રમે એવો સિદ્ધ યોગી થા. ૪૬

યમનિયમપરાયણ રહેનારા અનેક પ્રકારના યોગીઓમાં મારો એવો સિદ્ધ યોગી અધિક છે તે વાત હવે કહે છે.

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७

કેમકે બીજા સર્વ કોટીના અને સર્વ પ્રકારના યોગીઓ કરતાં જે યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારામાં શ્રદ્ધાવાન તથા અંતઃકરણને જોડનારો થઈને સર્વભાવથી તથા એકનિષ્ઠાથી મારૂં ભજન કરે છે; તેનેજ મેં "ઉત્તમ યોગી" માન્યો છે. ૪૭

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અધ્યાત્મયોગ નામનો ૬ ઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ७ मो–ज्ञानयोग

છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં ભગવાને બીજા યોગીઓ કરતાં ભક્ત યોગીને ઉત્તમ યોગી કહ્યો, તે ઉપરથી અર્જુને પૂછ્યું કે "હે ભગવન્ ! મારે તમારા કેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી?" તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ–

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

હે પાર્થ ! મારામાંજ આસક્ત મનવાળો તથા મારાજ આશ્રયવાળો થઇને યોગમાં જોડાવાથી તું જે પ્રકારે સમગ્ર વિભૂતિ, બળ તથા ઐશ્વર્યાદિ-સહિત મને–પરમાત્માને સમજી શકીશ, તે સાંભળ.

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२

મારા સ્વરૂપનું શાસ્ત્રમાં કહેલું એ જ્ઞાન હું તને વિજ્ઞાનસહિત સંપૂર્ણ રીતે કહીશ, કે જે જાણ્યા પછી આ કલ્યાણકારી માર્ગમાં મનુષ્યને કંઇ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી–અર્થાત્ એ જ્ઞાનના પ્રતાપથી મનુષ્ય જ્ઞાની, ઉત્તમ આચરણવાળો, યોગાભ્યાસી અને સિદ્ધ યોગી થઇને કૃતાર્થ થાય છે.

પણ મારી ભક્તિવિના મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન દુર્લભ છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

મનુષ્યસિવાયનાં બીજાં જે અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે તેઓ તો એ કલ્યાણકારી જ્ઞાનમાટે પ્રયત્ન અને ઇચ્છા પણ નથી કરી શકતાં; પરંતુ મનુષ્યોમાં પણ હજારોમાં કોઇકજ પૂર્વના ઘણા પુણ્યને યોગે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવો યત્ન કરનારા પણ હજારોમાંથી કોઇકજ એ અધ્યાત્મજ્ઞાનને જાણે છે; તથા એવા આત્મજ્ઞાન મેળવેલા હજારો જ્ઞાનીઓમાં પણ કોઇકજ મારી કૃપા મેળવી શકી મને–પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણે છે અને પામે છે. ભાવાર્થ કે, મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું

એવું અત્યંત મહત્ત્વનું જ્ઞાન હવે તને કહીશ. ૩

એવી રીતે શ્રોતા અર્જુનને પોતાની સન્મુખ કરીને, હવે માયાદ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયનો કરનાર હું ઇશ્વર છું, એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે ઇશ્વરપણાનું નિરૂપણ કરવા પહેલાં બે શ્લોકથી પરા અને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

ભૂમિ એટલે ગંધ, જલ એટલે રસ, અગ્નિ એટલે રૂપ, વાયુ એટલે સ્પર્શ, આકાશ એટલે શબ્દ, મન એટલે તેના કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે તેનું કારણ મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એટલે તેનું કારણ અવિદ્યા; એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે. ૪

આ શ્લોકનો બીજો એવો પણ અર્થ થાય કે, સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોસહિત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો; એના કાર્યરૂપ ઇંદ્રિયો તથા અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે મહત્તત્ત્વ, મન એટલે કલ્પી શકાય એવું પ્રધાન (ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થા), એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ નામની શક્તિ આઠ ભેદવાળી છે.

ભાવાર્થઃ—બધા મળીને પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ થાય છે, છતાં આઠ વિભાગમાં પણ એ સઘળી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઇ શકે છે. તેથી અહીં તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે અને ચોવીસ પ્રકારના ભેદ આગળ ક્ષેત્રાધ્યાયમાં કહેશે.

અપરા પ્રકૃતિનો ઉપસંહાર કરીને હવે પરા પ્રકૃતિ કહે છે.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા—એટલે કે પરા પ્રકૃતિ કરતાં કનિષ્ઠ—કહેવાય છે. કારણ કે તે જડ તથા પરોપયોગી છે. વળી આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી જીવ નામની પ્રકૃતિ છે, એને તારે સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવી. કેમકે એ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને જાણવાને શક્તિમાન હોઇને આ જગતને ધારણ કરવાવાળી છે. ૫

આ બન્નેનું પ્રકૃતિપણું દેખાડવા સાથે તેના દ્વારા પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એ વાત હવે કહે છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોનું કારણ ઉપર કહેલી

બંને પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ. એમાં જડ પ્રકૃતિવડે દેહ બંધાય છે; તથા મારા અંશરૂપ જીવ નામની ચેતનપ્રકૃતિ એના ભોક્તારૂપે શરીરોમાં પ્રવેશીને તેમને પોતાનાં કર્મોવડે ધારણ કરી રાખે છે. એ બંને પ્રકૃતિ મારાથીજ ઉપજેલી હોવાથી એ બંને પ્રકૃતિસહિત આ સંપૂર્ણ જગતની પણ ઉત્પત્તિ તથા સંહાર કરનાર હુંજ છું. ૬

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

હે અર્જુન ! જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું મારાસિવાય બીજું કોઇ સ્વતંત્ર કારણ નથી. જેમ સૂત્રમાં મણિઓ પરોવાઇને રહે છે, તેમ આ સમગ્ર વિશ્વ મારાવિષે પરોવાઇને રહેલું છે—અર્થાત્ તે મારેજ આધારે રહેલું છે. ૭

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

હે અર્જુન ! જલમાં હું રસરૂપે છું (એટલે કે રસતન્માત્રા નામની મારી વિભૂતિવડે હું જળમાં તેના આશ્રયરૂપે રહેલો છું); સૂર્યમાં તથા ચંદ્ર-

માં પ્રભા હું છું (એટલે કે પ્રકાશ નામની મારી વિભૂતિવડે સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં રહી તેમને આશ્રય આપું છું.) વૈખરી વાણીરૂપ સર્વ વેદોમાં તેમના મૂળરૂપ જે ૐકાર તે હું છું; આકાશમાં શબ્દતન્માત્રારૂપે હું છું તથા પુરુષોમાં ઉદ્યમ હું છું.૮

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર સુગંધ હું છું (અર્થાત્ ગંધતન્માત્રારૂપ અને પૃથ્વીના આશ્રયરૂપ હું છું); અગ્નિમાં જે સાહજિક તેજ છે તે હું છું; સર્વ પ્રાણીમાં જે જીવન (એટલે કે પ્રાણુરક્ષક આયુષ્ય) તે હું છું; તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીઓમાં સુખ-દુઃખ આદિને સહન કરવારૂપ જે તપ તે હું છું. ૯

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ઉત્તરોત્તર સઘળાં સજાતીય કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ તથા નાશરહિત એવું જે બીજ તે હું છું તથા બુદ્ધિમાનોમાં બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું.૧૦

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

કામ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા; રાગ એટલે વસ્તુ પ્રાપ્ત છતાં તે અધિકાધિક મેળવવાની ઇચ્છા કે જેને એષણા પણ કહે છે તે, તથા એ કામ અને રાગ વગરનું જે બળવાનોનું સ્વધર્મ પાળવાનું સાત્વિક સામર્થ્ય તે પણ હું છું તથા હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! સ્વધર્મમાં વિરોધી નહિ અને માત્ર સ્વપત્નીમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી એવો જે પ્રાણીઓમાં રહેલો કામદેવ તે પણ હું છું. ૧૧

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

વળી પ્રાણીઓમાં પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે ઉપજતા શમ દમ આદિ સાત્વિક ભાવો, દ્વેષ ગર્વ આદિ રાજસ ભાવો, તથા શોક મોહ આદિ તામસ ભાવો, એ સર્વ મારી પ્રકૃતિનાં ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય હોવાથી તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. અને એમ છતાં હું કંઇ જીવની પેઠે

એ સઘળા ભાવોને આધીન નથી; પણ એ સર્વ ભાવો મારે આધીન હોઈ મારામાંજ રહેલા છે. ૧૨

આપ એવા પરમેશ્વર છતાં લોકો આપને કેમ જાણતા નથી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३

સત્ત્વ, રજ તથા તમના કાર્યરૂપ ઉપર કહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ સ્વભાવોવડે આ સઘળું જગત મોહ પામેલું છે; તેથીજ તે કામ-ક્રોધાદિથી રહિત, તેમનો નિયંતા તથા વિકાર-વિનાનો એવો જે હું તેને જાણી શકતું નથી. ૧૩

ત્યારે કોણ તમને જાણે છે ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥

સત્ત્વ આદિ ગુણોના વિકારરૂપ જે મારી અદ્‌ભુત માયા તેને તરવી અશક્ય છે, એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ જેઓ બીજા કશાને નહિ ભજતાં માત્ર મને પરમાત્માનેજ ભજે છે, તેઓ તો એ માયાને અવશ્ય તરી શકે છે. ૧૪

એમ છે તો પછી સૌ કોઇ આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

પાપી કામો કરનારા અને વિવેકરહિત મૂઢ મનુષ્યો, કે જેમનું-શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિદ્વારા મેળવેલું કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્યાદિકને લગતું-જ્ઞાન માયાવડે ઢંકાઈ અથવા ટળી ગયું છે તેઓ, તથા આગળ કહેવાશે એવા દંભગર્વાદિ આસુરી સ્વભાવને પામેલા નીચ મનુષ્યો મને ભજતા નથી. ૧૫

પુણ્યવાનો મને ભજે છે, પરંતુ તેમનાં પુણ્યોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તેમના ચાર પ્રકાર હોય છે તે હવે કહે છે.

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! પૂર્વે જેમણે પુણ્યકર્મ કર્યું હોય તેઓજ મને ભજે છે, પરંતુ તેઓ પણ પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાને લીધે ચાર પ્રકારના હોય છેઃ-૧ રોગી, ૨ જિજ્ઞાસુ (તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો), ૩ અર્થાર્થી (ભોગના સાધનભૂત બાહ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાવાળો) તથા ૪ જ્ઞાની. ૧૬

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७

ઉપલા ચાર પ્રકારના પુણ્યવાન ભક્તોમાં જ્ઞાની તો સદા એક મારેવિષેજ ભક્તિ તથા નિષ્ઠાવાળો હોય છે; તેથી બીજા ભક્તો કરતાં તે જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનીનાં આચરણ જ્ઞાનને અનુસરતાં થવાથી અહંતામમતા દૂર થાય છે તથા બીજાઓની પેઠે તેને ચિત્તવિક્ષેપ થતો નથી તેથી તે જેવો મારાવિષે એકનિષ્ઠાવાળો તથા સર્વભાવથી મારી ભક્તિ કરનારો થઇ શકે છે તેવો બીજો થઈ શકતો નથી. આથી જ્ઞાનીને હું અત્યંત વહાલો છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે. ૧૭

ત્યારે શું જ્ઞાનીસિવાયના બીજા ત્રણ પ્રકારના આપના ભક્તો જન્મ–મરણરૂપ સંસારમાંજ અથડાયા કરે છે? એવી શંકા થતાં તેમને પણ સંસારપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ હવે ભગવાન કહે છે.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्

ઉદાર હોવાથી એ સર્વ ભક્તો મોક્ષ પામનારા છે; તોપણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એવો

મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે તે મારેવિષેજ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તથા મનેજ સર્વોત્તમ પ્રાપ્તવ્ય માનીને મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે. ભાવાર્થ કે, તે મારા-સિવાય બીજું કશું મેળવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૮

પરંતુ મારો એવો ભક્ત દુર્લભ છે, એ વાત હવે કહે છે.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

ક્રમે ક્રમે પુણ્યવૃદ્ધિ થતાં બહુ જન્મોને અંતે મનુષ્ય એવો સદાચારી તત્ત્વજ્ઞાની થઈને "આ સઘળું ચરાચર વિશ્વ વાસુદેવરૂપજ છે" એવી તત્ત્વદૃષ્ટિથી–વિશાળ દૃષ્ટિથી–સર્વાત્મદૃષ્ટિથી–મને ભજે છે. પરંતુ એવો વિશાળ દૃષ્ટિવાળો અને પરમાત્મદર્શી મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

લૌકિક પદાર્થ મેળવવા માટે સકામભાવે પણ જેઓ મને પરમેશ્વરનેજ ભજે છે, તેઓ તે તે વસ્તુ પણ પામે છે. પરંતુ પછી તેની અસારતા અનુભવાતાં તેઓ મનેજ પામવા ઇચ્છીને સંસારમુક્ત થાયછે;અને જે અત્યંત રજોગુણી તથા તમોગુણી સકામ પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પૂરી થવા માટે ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ઉપાસે છે તેઓ તો આ જન્મ–મરણરૂપ સંસાર-માં જન્મ્યાજ કરે છે. એ વાત હવે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०

પુત્રપ્રાપ્તિ, લોકકીર્તિ, શત્રુનો જય ઇત્યાદિ કામનાઓથી જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે; એવાઓજ અન્ય ભૂત,પ્રેત, યક્ષ અને દેવાદિકની આરાધના માટે ઉપવાસ આદિ નિયમો સ્વીકારી, પોતાની ક્રમે ક્રમે વધ્યે જતી વાસનાને વશ થઇને તે તે દેવોને ભજે છે. ૨૦

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१

એવા જે જે ભક્ત જે જે દેવાદિકને શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજવા ઇચ્છે છે, તે તે ભકતોને તેમના તેમના ઉપર પણ હું અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. ૨૧

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् २२

આથી તે તે ભકતો દઢ શ્રદ્ધાવાળા થઇને તે તે દેવોની આરાધના કરે છે અને તેમની પાસેથી ઇષ્ટવસ્તુ પણ મેળવે છે; પરંતુ એમાં પણ તેમના તે તે મનોરથો તે તે દેવોના અંતર્યામી એવા મેંજ

પૂર્ણ કર્યા છે એમ જાણવું. કારણ કે તે તે દેવાદિક પણ મારેજ આધીન છે તથા મારૂંજ સ્વરૂપ છે. ૨૨

જો કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમનું આરાધન એ મારૂંજ આરાધન છે તથા તેનું ફળ આપનાર પણ હુંજ છું; તોપણ તે બીજા દેવોના ઉપાસકના તથા સાક્ષાત્ મારીભક્તિ કરનારાના ફળમાંફેરહોય છેતે હવેકહેછે.

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥२३

તે તે દેવોના અલ્પ બુદ્ધિવાળા ઉપાસકોને તે તે દેવોદ્વારા ફળ આપનાર તો હુંજ છું; પરંતુ તેમનીજ ઇચ્છા લૌકિક પદાર્થોની હોવાથી તેમને તેવું નાશવાન(અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ)જ ફળ મળે છે. વળી અન્ય દેવોને ભજનારા દેહાંતે પણ તે તે દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો તો મને સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માને પામે છે. ૨૩

જયારે ઈતર દેવના તથા આપના આરાધનમાં પરિશ્રમ સરખો છે અને ફળ આપના આરાધનમાં મોટું છે; ત્યારે સર્વ લોકો બીજા દેવોને જવા દઇ આપનુંજ આરાધનકેમ નથી કરતા ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન ઉત્તર આપે છે.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

હું સર્વ સંસારથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને જૂદો છું; છતાં અબુદ્ધ મનુષ્યો મારા એ અવિનાશી તથા સર્વોત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી તેથી મને અવ્યક્તને મનુષ્ય તથા દેવાદિકરૂપે વ્યક્ત થયેલો માની લે છે. ૨૪

તેઓ મને શાથી નથી જાણતા તે કારણ હવે સાંભળ.

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥

હું મારા ભક્તનેજ પ્રત્યક્ષ થાઉં છું, સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. કારણ કે હું મારી અચિંત્ય અને પ્રજ્ઞાવિલાસરૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું, તેથી અજ્ઞાની મૂઢ લોકો મને અજન્મા તથા અવિનાશી એવા પરમાત્માને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૫

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६

હે અર્જુન! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન-કાળનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને હું યથાવત્ જાણું છું. કારણ કે માયા મારે આશ્રયે રહેલી

હોવાથી મને મોહ પમાડી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની લોકો મારી માયામાં મોહિત થયેલા હોય છે તેથી તેઓ મને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૬

માયાના આવરણને લીધે જીવો પરમાત્માને જાણતા નથી એ વાત કહ્યા પછી હવે તેમના દઢ અજ્ઞાનનું કારણ કહે છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥

હે ભરતવંશમાં થયેલા પરંતપ અર્જુન ! શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને અનુકૂળ પદાર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતિકૂળ પદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે; પછી તેની તે ઇચ્છા અને દ્વેષ, ટાઢ તડકો તથા સુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોપ્રત્યે વધતાં ચાલીને એમાંથી આત્મા–અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનને નાશ કરવાવાળો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોહને લીધેજ પ્રાણીઓ 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' એવા મિથ્યાભિમાનને આધીન થઇ જાય છે. આથી કરીને તેઓ મને યથાવત્ જાણી પણ શકતા નથી અને તેથી મને ભજી પણ શકતા નથી. ૨૭

ત્યારે કેટલાએક તમને ભજતા જણાય છે તે શાથી?

તેને હવે ઉત્તર આપે છે.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

જે પુણ્યકર્મવાળા (પવિત્ર આચરણવાળા) જ્ઞાનીજનોના પાપનો અંત આવ્યો હોય; તેઓજ એ સુખદુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છૂટીને તથા દૃઢ વ્રતવાળા થઈને મને ભજે છે. ૨૮

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

એ પ્રમાણે જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ મારો આશ્રય લઇને પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને, દેહાદિથી અત્યંત પર અને શ્રેષ્ઠ સમજાવનારા અધ્યાત્મજ્ઞાનને તથા એ જ્ઞાનને મેળવવા માટે યોગ્ય બનવાના સાધનરૂપ જે કર્મયોગ તથા આંતરિક સાધન તેના રહસ્યને યથાવત્ જાણી શકે છે. ૨૯

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

અને જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિ-

યજ્ઞસહિત મારા સ્વરૂપને જાણી શકે છે; તેઓ (જીવનકાળમાં પણ મારાવિષે ચિત્ત જોડયા કરતા હોવાથી) પ્રયાણકાળે–દેહાંતસમયે–પણ દુઃખથી વ્યાકુળ નહિ થતાં મારામાંજ ચિત્ત જોડી મને પરમાત્માનેજ ભજે છે અને પામે છે. માટે મારા ભક્તો યોગભ્રષ્ટ થાય એવી શંકા લાવવી નહિ. ૩૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાવિષે જ્ઞાનયોગ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ८ मो—अक्षरब्रह्मयोग

સાતમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ આદિ પદાર્થો કહ્યા તેમનું સ્વરૂપ હવે અર્જુન બે શ્લોકથી પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છે:–

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! આપે કહેલું બ્રહ્મ તે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત કોને કહે છે ? અને અધિદૈવ કોણ કહેવાય છે ? ૧

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२

વળી હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં જે યજ્ઞ થાય છે તેનો અધિયજ્ઞ એટલે અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રેરક અને ફળદાતા કોણ ? તથા તે અધિષ્ઠાતા આ

શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે? વળી અંતકાળે ચિત્તને નિયમમાં રાખનારા આપને કેવા ઉપાયથી જાણે? ૨

ભગવાન હવે એ પ્રશ્નોના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

આ જગતનું જે સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી કારણ તે બ્રહ્મ કહેવાય છે.* સ્વભાવ એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીનું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શરીરરૂપી ઉપાધિવડે જીવ થઈને શરીરના ભોક્તારૂપે રહે છે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા "आदित्याज्जायते

* જીવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ નહિ? તેનો ઉત્તર કે, બ્રહ્મની પેઠે જીવ કાંઇ જગતનું મૂળકારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે "**एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणः अभिवदंति** અર્થાત્ હે ગાર્ગિ! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ જાણવા. માટે જીવનું સ્વરૂપ જોતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી. જો કે પોતાના મૂળસ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે; પણ અહીં તે વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः અર્થાત્ સૂર્યથી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ એવા ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્તરોત્તર ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ કરવાના વ્યાપારરૂપ જે યજ્ઞ, તેનું નામ કર્મ છે. ૩

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

દેહાદિ નાશવાન પદાર્થો અધિભૂત કહેવાય છે. સૂર્યમંડળના અભિમાની, મારા અંશભૂત અને સઘળા દેવોના અધિપતિ જે વિરાટપુરુષ, તે અધિદૈવ કહેવાય છે; અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો જે હું તે અધિયજ્ઞ–એટલે કે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ, યજ્ઞાદિક કર્મોનો પ્રવર્તક તથા ફળને આપનારો છું. ૪

ભાવાર્થ:–"શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ ને કેવી રીતે રહે છે?" એ પ્રશ્નના ઉત્તર સાથે એવો ભાવ પણ આવી ગયો કે સર્વવ્યાપી હોવાથી બ્રહ્મ પણ શરીરોમાં રહેલો છે; પરંતુ અંતર્યામી, અસંગતા, આદિ ગુણોને લીધે તે જીવ કરતાં બ્રહ્મ વિલક્ષણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:–

द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति

અર્થાત્ સાથે જોડાયલા બે પક્ષીમિત્રો દેહ-રૂપી વૃક્ષપર રહે છે. તે બેમાંથી એક સ્વાદુ વિષયનું ભોજન કરે છે અને બીજો તે વિષયનું ભોજન નહિ કરતાં માત્ર સાક્ષીપણાથી જુએ છે.

પ્રયાણકાળવિષે અર્જુને પૂછેલું તે વિષે હવે કહે છે.

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥५॥

અંતકાળે જે મનુષ્ય, ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળા અંતર્યામીરૂપે મારૂં–પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતો થકો દેહ છોડી જાય છે; તે અર્ચિરાદિ ઉત્તમ માર્ગે જઈ મારા રૂપને પામે છે એમાં સંદેહ નથી. ૫

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः॥६॥

પરંતુ હે કૌંતેય! પ્રયાણકાળે સર્વ મનુષ્યો મારૂં સ્મરણ કરતા હોય, ને મને પામતા હોય, એમ સમજવાનું નથી. કેમકે જે મનુષ્ય જે પદાર્થને સંભારતો થકો શરીર તજી જાય છે તે મનુષ્ય તેજ પદાર્થને પામે છે. પણ તે જીવનકાળમાં સદા જે

પદાર્થોનું ચિંતન કરતો હોય છે તેજ પદાર્થની વાસના અંતકાળે તેના અંતરમાં રહે છે. ૬

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

અંતકાળે મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી તે મારા સ્મરણમાટે કશો નવો ઉદ્યમ કરી શકતો નથી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર પૂર્વના અભ્યાસ અને વાસનાને લીધે સ્વભાવથીજ તે પદાર્થનું તેને સ્મરણ થાય છે. માટે હે અર્જુન ! તું સર્વ સમયે મારૂં પરમાત્માનું સ્મરણ કર. વળી ચિત્તશુદ્ધિવિના મારૂં સ્મરણ બનતું નથી; તેથી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તારાં યુદ્ધાદિક સ્વધર્માચરણ નિષ્કામભાવે કર. કારણ કે એવી રીતે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવીને મનબુદ્ધિને સદા મારાવિષે જોડયા કરવાથી તું મનેજ પામીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૭

અભ્યાસ એ નિત્યના સ્મરણનું અંતરંગ સાધન છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

કારણ કે હે પાર્થ ! એવી રીતે અભ્યાસરૂપી ઉપાયથી એકાગ્ર થયેલા અને બીજા કશામાં નહિ જનારા ચિત્તવડે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરતો થકો તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

સર્વ વિદ્યાના સર્વજ્ઞ નિર્માતા, અનાદિસિદ્ધ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મ, અણુપરમાણુથી અને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનારા, સર્વ પ્રકારે અપાર મહિમાવાન હોવાથી વિચારમાં ન આવી શકે એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા સર્વને પ્રકાશનારા અને માયાથી પર, એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે મનુષ્ય સદાય ભાવભક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરતો રહે છે; તેજ તેના એ યોગાભ્યાસના બળને લીધે પ્રયાણકાળે સુષુમ્ણા

નાડીવાટે પ્રાણુને બે ભ્રમર વચ્ચે રૂડી રીતે સ્થાપન કરીને નિશ્ચળ મનવડે તેનું સ્મરણુ કરી શકે છે અને તેથી તે પરમદિવ્ય એવા સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯,૧૦

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः । यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

વેદવેદાંતને જાણુનારાઓ જેને અક્ષર (અવિનાશી) બ્રહ્મ કહે છે; રાગદ્વેષરહિત થયેલા યતિઓ જે પદને વિષે પ્રવેશ કરે છે; તથા જેને જાણુવા ઇચ્છતા પુરુષો ગુરુકુળમાં રહીને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે; તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ હું તને ટુંકામાં કહીશ—અર્થાત્ તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહીશ.

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १२

જે મનુષ્ય ઇંદ્રિયોનાં સર્વે દ્વારો નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયમાં નિરોધીને, પ્રાણુને બે ભ્રમરની

મધ્યમાં સ્થિર કરીને, તથા બાહ્ય વિષયોનું સ્મરણ છોડી દઇ યોગની ધારણામાં સ્થિર થઇને અંતકાળે "ૐ" એવા પરમાત્મવાચક એકાક્ષર મંત્રનો જપ કરતો થકો તથા તેના લક્ષ્યાર્થરૂપે મારૂં પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો શરીરને તજી જાય છે, તે મારી પરમ ગતિને પામે છે. ૧૨,૧૩

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४

હે અર્જુન ! જે સાધક યોગી બીજા વિષયમાં ચિત્ત રાખ્યાવિના નિત્ય અને નિરંતર મારૂં સ્મરણ કરે છે; તેવા સદા મારામાંજ ચિત્તવાળાને હું પ્રાપ્ત થવો સુલભ છું (અર્થાત્ સહજે પ્રાપ્ત થાઉં છું), બીજાને નથી પ્રાપ્ત થતો. ૧૪

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५

ઉપર કહ્યા એવા મારા મહાત્મા ભક્તો, મને પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંસારમાં દુઃખદાયક તથા અનિત્ય એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. કેમકે તેઓ મોક્ષરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામેલા હોય છે. ૧૫

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોકો ફરી ફરીને જન્મમરણ પામનારા છે; પરંતુ હે કુંતાપુત્ર અર્જુન ! મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો કોઈ કાળે ફરી જન્મતા નથી.* ૧૬

શંકાઃ–જો કદી બ્રહ્મલોક આદિનો પણ ત્રિલોકીની પેઠે નાશ થતો હોય; તો પુરાણો તેમને ઉત્તમ કેમ ગણે? જેમકે

तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः ।
त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभंते शोकवर्जितम् ॥

---

* એમ બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત છે, એટલે ત્યાં ગયેલા અજ્ઞાની લોકોનો પણ નાશજ થાય; અને જેઓ ઉપર કહેલા ક્રમે મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય, તેઓ ત્યાં પૂર્ણજ્ઞાની થઇને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે. જેમકે

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम् ॥

અર્થાત બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય થાય ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય તેજ સર્વ મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે." જેઓ માત્રકર્મવડેજ બ્રહ્મલોકમાં જાયછે,તેમનેમુક્તિમળતીનથી.

"અર્થાત્ તપસ્વી, દાતા, આસક્તિરહિત તથા સહન-શીલ પુરુષો ભૂર્લોક, ભુવર્લોક તથા સ્વર્લોક, એ ત્રિલોકીથી ઉપરના જે મહર્ આદિ ઉત્તમ લોક ત્યાં જાય છે."

ઉત્તરઃ–ત્રિલોકી કરતાં તેની ઉપરના બ્રહ્મલોક સુધીના લોકો મોડાં નાશ પામે છે તેથી તેમને ઉત્તમ કહ્યા છે; તેમનો નાશ નથી થતો એવા અભિપ્રાયથી કહ્યા નથી. એ અભિપ્રાય બતાવવા માટે હવે બ્રહ્માની રાત્રિ અને દિવસનું પ્રમાણ તથા બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ત્રિલોકી ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ થતાં ત્રિલોકીનો લય થાય છે, એ વાત કહે છે.

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

બ્રહ્માનો દિવસ ચારહજાર યુગનો છે તથા તેટલાજ યુગવાળી તેમની રાત્રિ છે; એમ જે મનુષ્યો જાણે છે તેઓજ તેમના અહોરાત્રને જાણનારા છે. સૂર્યચંદ્રની ગતિ ઉપરથી અહીંની રાત્રિ અને દિવસ ગણાય છે, તેના જેવાંજ રાત્રિદિવસ જેઓ ત્રિલોકીથી પર એવા બ્રહ્મલોકાદિકનાં જાણે છે; તેમની સમજણ ટુંકી હોવાથી ત્યાંના અહોરાત્રનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા નથી.× ૧૭

×ઉપર કહેલા "યુગ" શબ્દનેચારયુગનાઅર્થમાંજાણવો.

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં અવ્યક્તમાંથી-એટલે કારણસ્વરૂપ અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાંથી-સર્વ સ્થાવરજંગમ દૃશ્ય વ્યક્તિઓ (ચરાચર પદાર્થો) પ્રગટ થાય છે; તથા બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં સર્વ જગત પાછું એ અવ્યક્ત નામની કારણરૂપ પ્રકૃતિમાંજ લય પામે છે. ૧૮

જો પ્રલયસમયે સર્વ સૃષ્ટિનો સમૂળો નાશ થઇ જતો

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, "**चतुर्युग सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते** અર્થાત્ ચારહજાર યુગ તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે." એમાં **ब्रह्मणः** શબ્દથી બ્રહ્મા ઉપરાંત મહર્લોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા. બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કહી છે:-

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવનો રાત્રિદિવસ છે; એવા દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં ૧૨ હજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચારહજાર યુગ (અથવા યુગોની એક હજાર ચોકડી) વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેવડીજ તેમની રાત્રિ થાય છે; તથા એવાં દિવસરાત્રિવડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ ગણતાં એવાં સો વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે.

હોય અને બ્રહ્માના દિવસને આરંભે પાછી નવીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને જે સર્વથી પહેલાં સુખ અને દુઃખ થાય છે, તે તો કારણવિનાજ થયેલાં ગણાય અને તેથી **અકૃતાભ્યાગમ** (પોતે ન કર્યું હોય તેનું પણ પોતે ફળ ભોગવવું) એવો દોષ આવે છે; અને પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો પ્રલયસમયે શરીરની સાથે નાશ થવાથી **કૃતવિપ્રણાશ** (કરેલાં કર્મોનું ફળ ન મળવું) એવો દોષ લાગુ થાય છે, માટે એ બંને દોષને નિવારવા તથા વૈરાગ્ય થવા માટે ભગવાન હવે ઉત્પત્તિનો તથા પ્રલયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ બતાવે છે.

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન! ચરાચર પ્રાણીપદાર્થોનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો તેજ ભૂતોનો સમૂહ આ બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ આવતાં પાછો નાશ પામે છે. વળી ફરી પાછો દિવસ આવે છે, ત્યારે પણ કર્મ આદિને આધીન એવાં એનાં એજ પ્રાણીઓનો સમૂહ વળી પાછો ઉત્પન્ન થાય છે, બીજો નવો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનું તથા લોકોનું અનિત્યપણું કહ્યું. હવે પરમેશ્વરનું નિત્યપણું બે શ્લોકથી કહે છે.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

પરંતુ સર્વ પ્રાણીપદાર્થના કારણભૂત જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી પણ જે પદાર્થ અત્યંત અવ્યક્ત, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા એ અવ્યક્તના અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા જે પદાર્થ એ સર્વથી વિલક્ષણ, ઇંદ્રિયાદિકથી જાણી શકાય નહિ એવો, અનાદિ અને પરમ સનાતન છે; તે પરમ પદાર્થરૂપ પરમાત્મા તો સર્વ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૦

હવે એ પરમાત્માની બીજી કેટલીક વિશેષતા કહે છે.

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

ઉપર જે અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત તથા ઇંદ્રિયાદિથી જણાય નહિ એવા અવિનાશી અને પરમ પદાર્થ વિષે–પરમાત્મા વિષે–કહ્યું; તે પરમાત્માને પરમગતિ પણ કહે છે અને તેજ મારૂં પરમધામ અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે, કે જેને પામીને પુરુષ પાછો જન્મમરણ પામતો નથી. ૨૧

તે પરમપદના અંતરંગ સાધનરૂપ ભક્તિ હવે કહે છે.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२

પરંતુ હે અર્જુન ! સર્વના ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે અને જેનાવડે આ સઘળું વિશ્વ ભરપૂર છે; તે પરમાત્માને અનન્ય ભક્તિથી-જ પામી શકાય છે; બીજા ઉપાયથી નહિ. ૨૨

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કાળના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે ગયેલા યોગીઓ અને બીજાઓ જે ક્રમથી મોક્ષને તથા જન્મમરણરૂપી સંસારને પામે છે; તે માર્ગ હવે તને કહીશ. ૨૩

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४

અગ્નિના અને જ્યોતિના અભિમાની દેવ (એટલે કે અર્ચિષના અભિમાની દેવ), દિવસના અભિમાની દેવ, શુકલપક્ષના અભિમાની દેવ તથા

ઉત્તરાયણરૂપ છ માસના અભિમાની દેવ, એ અગ્નિ આદિ દેવો તે તે કાળના અભિમાની હોય છે તે તે ઉત્તરાયણાદિ કાળમાં મરનારા બ્રહ્મવેત્તા ભગવદ્‌ભક્તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે.છે. ૨૪

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા તે તે કાળના અભિમાની થઇને રહે છે અને તે તે દક્ષિણાયન આદિ કાળમાં મરણ પામેલા કર્મયોગી જનો ચંદ્રમાની જયોતિને (સ્વર્ગને) પામીને ત્યાં પુણ્યનું ફળ ભોગવે છે અને પછી પાછા આ લોકમાં જન્મે છે. ૨૫

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

શુકલા એટલે અર્ચિરાદિ ગતિ પ્રકાશમય હોવાથી ઉજ્જવલ છે; તથા કૃષ્ણા એટલે ધૂમ આદિ ગતિ અંધકારમય હોવાથી શ્યામ છે. જ્ઞાન તથા કર્મના અધિકારીઓ માટે આ બંને માર્ગ જગતના અનાદિમાર્ગ મનાયેલા છે. એમાં શુકલ માર્ગથી

મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે તથા બીજા ધૂમમાર્ગથી સંસારમાં વારંવાર જન્મમરણ પામે છે. ૨૬

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

મોક્ષ અને સંસારને આપનાર એ બન્ને માર્ગને યથાવત્ જાણનારો યોગી કદી પણ મોહ પામતો નથી-અર્થાત્ તે સ્વર્ગ આદિ ફળની ઇચ્છા નહિ રાખતાં કેવળ એક પરમેશ્વરમાંજ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. માટે હે પૃથાપુત્ર અર્જુન ! તું પણ સર્વ કાળમાં એવો પરમાત્મામાંજ યોગનિષ્ઠાવાળો-પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિવાળો-થા. ૨૭

આ પ્રમાણે આઠ પ્રશ્નોના અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી હવે તેનો ફળસહિત ઉપસંહાર કરે છે.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

આ આઠ પ્રશ્નોના નિર્ણયવડે કહેલા તત્ત્વને જાણીને યોગી વેદનાં અધ્યયનોવડે, યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનવડે, કાયાશોષણ ઇત્યાદિ તપોવડે તથા સુપાત્રને દાનવડે શાસ્ત્રોમાં જે પુણ્ય તથા જે ફળ

કહ્યું છે, તે સર્વને ઓળંગી જાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ લોકપરલોકનાં ફળોને તુચ્છ અને અ-નિત્ય જાણીને તેની કામના ત્યજી દે છે; તથા સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માનીજ આરાધના કરી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાની થઈને સર્વ પદાર્થના આદિ-સ્થાન કિંવા મૂળ એવા પરમધામને પામે છે. ૨૮

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાવિષે અક્ષરબ્રહ્મયોગ
નામનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૯ મો–રાજવિદ્યા–રાજગુહ્યયોગ

આગલા સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ ભક્તિવડેજ સુલભ છે એ વાત કહી. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સમજી શકાય એવું ઐશ્વર્ય તથા ભક્તિનો અસાધારણ પ્રભાવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનકહે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ–

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

હે અર્જુન ! "શ્રીકૃષ્ણ તો વારંવાર પોતાનું માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે" એવી દોષદૃષ્ટિ તું મારા ઉપર કરતો નથી તેથી હું તને એ પરમપદરૂપ પરમાત્માસંબંધી ગુહ્યતમ (ગુપ્તમાં ગુપ્ત) જ્ઞાન*

---

*ધર્મવિષયક જ્ઞાન "ગુહ્ય" કહેવાય છે; આત્મજ્ઞાન "ગુહ્યતર" કહેવાય છે અને પરમાત્મજ્ઞાન "ગુહ્યતમ" કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનસહિત કહીશ; કે જેને જાણવા તથા પાળવાથી તું આ અશુભ સંસારથી મુક્ત થઇશ. ૧

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજા–એટલે કે સર્વોત્તમ વિદ્યારૂપ–છે; ગુપ્ત રાખવા જેવી સર્વ વસ્તુઓમાં અતિશય ગુપ્ત રાખવા જેવું છે; અત્યંત પવિત્ર કરનારૂં છે; પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારૂં છે; ધર્મથી ભરપૂર છે; અધિકારી જિજ્ઞાસુઓ સુખથી મેળવી શકે અને પાળી શકે તેવું છે; તથા અક્ષય ફળને આપનારૂં અને નાશરહિત છે. ૨

જ્ઞાન જો એવું સુલભ હોય, તો આટલા બધા લોકો સંસારમાં શાથી જન્મે છે ને મરે છે ? તે હવે ભગવાન સમજાવે છે.

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન! અશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો આ જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ધર્મને જાણતા અને પાળતા નથી; તેથી તેઓ બીજા ત્રીજા લૌકિક પદાર્થો જાણવા અને પામવા મથે છે; એટલેજ તેઓ મને નહિ પામતાં આ જન્મ-

મૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. ૩

એવી રીતે કહેવા આરંભેલા જ્ઞાનની સ્તુતિથી શ્રોતા અર્જુનને સન્મુખ કરીને હવે બે શ્લોકથી તે જ્ઞાન કહે છે.

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

ઇંદ્રિયો જેને જોઇ શકતી નથી એવા મારા અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) સ્વરૂપથી હું આ સમગ્ર જગતમાં (તથા તેની બહાર) વ્યાપી રહેલો છું; અને એ જગતના કારણરૂપ જે હું, તેના વિષે આ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીપદાર્થ સમાઈ રહેલા છે. પરંતુ આકાશની પેઠે હું અસંગ હોવાથી, પોતાના કાર્યરૂપ ઘડા વગેરેમાં રહેલી માટીની પેઠે હું આ સર્વ ભૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ૪

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

તું મારી અસાધારણ ઈશ્વરી શક્તિ (એટલે કે અઘટિત ઘટનાને ઘટાવવાની ચતુરાઇ) જો કે, આ સર્વ ચરાચર પદાર્થો મારો આશ્રય કરીને રહ્યા પણ છે; અને મારા અસંગપણાને લીધે મારામાં તે

નથી પણ રહ્યા. વળી તું મારી બીજી પણ શક્તિ (ચતુરાઇ) જો કે, જેમ જીવાત્મા દેહનું ધારણ તથા પાલન કરવા ઉપરાંત દેહમાં અહંબુદ્ધિવડે બંધાયલો પણ છે; તેની પેઠે મારૂં પરમ સ્વરૂપ પ્રાણીમાત્રનું ધારણ પોષણ કરે છે, પણ અહંકારરહિત હોવાથી તે તેમના વિષે બંધાયલું નથી. ૫

બે વસ્તુ જૂદી જૂદી હોય તોપણ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનો આધાર થઇ શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

જેમ આકાશમાં સદાકાળ રહેનારો મહાન વાયુ સર્વત્ર ફરે છે તોપણ તે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી વાયુ સાથે જોડાયલું હોતું નથી; તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણી મારેવિષે રહેલાં છતાં હું તેમની સાથે જોડાયલો નથી, એમ જાણવું. ૬

પરમાત્માની જગત સાથેની અસંગતા કહી. હવે માયાવડે જગતની સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કહે છે.

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

હે કૌંતેય ! પ્રલયસમયે સર્વ પ્રાણીઓ મારી

ત્રિગુણી માયામાં લય પામે છે; અને કલ્પને આરંભે પાછા તેઓને એનાવડેજ વિવિધ રૂપે સૃજું છું. ૭

તમે અસંગ અને વિકારરહિત છો, તો સૃષ્ટિ શામાટે રચો છો? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

પ્રલયસમયે મારી પ્રકૃતિમાં લય પામેલા એવા જે કર્મ આદિને આધીન ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ તે સર્વના સમુદાયને હું મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, તેમનાં પ્રાચીન કર્મોથી બંધાયલા તેમના સ્વભાવાનુસાર વિવિધરૂપે સૃજું છું. ૮

એ પ્રમાણે તમે અનેક કર્મોને કરો છો, ત્યારે જીવની પેઠે તમને બંધન કેમ નથી થતું? તેનું હવે સમાધાન કહે છે.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

હે અર્જુન! કર્મોમાં આસક્તિ હોય તોજ તે બંધનરૂપ થાય છે; પણ હું પૂર્ણકામ હોઇને ઉદાસીનની પેઠે અનાસક્તપણે કર્મ કરૂં છું; તેથી મને તે બંધન કરી શકતાં નથી. ૯

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ચુંબક પાષાણની પેઠે મારા અધ્યક્ષપણાને લીધે (અર્થાત્ પ્રવર્તકપણાને લીધે) પ્રકૃતિજ ચરાચર જગતને સૃજે છે અને એ પ્રવર્તકપણાથીજ જગત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

ભાવાર્થઃ-માત્ર સમીપતાવડેજ હું જગતનો અધિષ્ઠાતા છું; તેથી મારા કર્તાપણામાં તથા ઉદાસીનપણામાં વિરોધ આવતો નથી.

તમે આવા પરમેશ્વર છો, ત્યારે બધાજ લોકો તમને શા માટે માન આપતા નથી? એનો ઉત્તરહવે બે શ્લોકથી આપેછે.

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२

બીજા દેવો મારા કરતાં વહેલું ફળ આપશે એવી નિષ્ફળ આશા રાખનારે, મારાથી વિમુખ હોવાથી નિષ્ફળ કર્મ કરનારા, નાના પ્રકારના કુતર્કવાળા ગ્રંથોને જાણનારા, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા તથા પુષ્કળ હિંસાવાળી તમોગુણી પ્રકૃતિનો,

બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનારી આસુરી—રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, અને કામ દર્પ આદિકથી ભરપૂર રજોગુણી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને મારા—સર્વ પ્રાણીઓના મહેશ્વરના—પરમાત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા એવા મૂઢ લોકો, ભક્તોની ઇચ્છાથી સત્ત્વગુણી માનુષી દેહને ધારણ કરનારો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરે છે.૧૧,૧૨

ત્યારે તમને કોણ આરાધે છે? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३

અને હે પાર્થ ! (હવે પછી કહેવાશે તે) દૈવી સંપત્તિનો આશ્રય કરનારા તથા મારાસિવાય અન્યમાં ચિત્ત નહિ રાખનારા મહાત્માઓ તો મને જગતના આદિ, અંત અને મધ્યરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને મારૂંજ ભજન કરે છે. ૧૩

હવે એ ભજનનો પ્રકાર બે શ્લોકથી કહે છે.

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४

તે મહાત્માઓમાં કેટલાક મારી પ્રાપ્તિમાટે દૃઢ વ્રતવાળા—નિશ્ચયવાળા—થઇને તથા ઇંદ્રિયોને

નિયમમાં રાખીને નિત્ય નિરંતર સ્તોત્ર, મંત્ર અને કથાવાર્તાદિવડે મારૂં શ્રવણકીર્તન કરતા થકા, નમસ્કાર કરતા થકા, તથા સદા મારામાં ચિત્ત જોડતા થકા અનન્ય ભક્તિથી મનેજ ઉપાસે છે. ૧૪

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

બીજા કેટલાક 'આ સઘળું વાસુદેવરૂપ છે' એવી સર્વત્ર પરમાત્મદૃષ્ટિરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞવડે યજન કરતા થકા મને ઉપાસે છે. તેમાં કેટલાક પરમાર્થ દૃષ્ટિરૂપ અભેદભાવથી, કેટલાક સેવ્યસેવકની પૃથક્ ભાવનાથી અને કેટલાક મને સર્વાત્માને બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિ અનેકરૂપે પણ ઉપાસે છે.૧૫

હવે ચાર શ્લોકથી ઈશ્વરનું સર્વાત્મપણું કહે છે.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

શ્રુતિએ કહેલા અગ્નિષ્ટોમ આદિ યજ્ઞો તથા સ્મૃતિએ કહેલા પંચમહાયજ્ઞાદિક હું છું; પિતૃઓને અર્થે કહેલા શ્રાદ્ધાદિકમાં હું સ્વધા અન્ન છું; યજ્ઞો માટેની ઔષધિ હું છું; ઘૃત હું છું;

હવનના મંત્ર હું છું; અગ્નિ હું છું તથા હોમ એટલે હવનક્રિયા પણ હું છું. ૧૬

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७॥

આ જગતનો પિતા, માતા, કર્મફળનો આપનાર, પિતામહ, જાણવાયોગ્ય વસ્તુ, પવિત્ર કરનારી પ્રાયશ્ચિત્ત ઈત્યાદિ કોઈ પણ વસ્તુ, ૐકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ એ સર્વે હુંજ છું.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८

સર્વ કર્મોના ફળરૂપ, સર્વનો પોષણકર્તા અને નિયામક, મનુષ્યોનાં શુભ અશુભ કર્મોનો દ્રષ્ટા (સાક્ષી), સર્વના નિવાસસ્થાન અને શરણરૂપ, સર્વનો સુહૃદ્ (પરમહિતકારી), સર્વનો સૃજનાર અને સંહાર કરનાર, તથા સર્વનો આધાર, લયનું સ્થાન અને અવિનાશી મૂળકારણ પણ હુંજ છું. ૧૮

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

હે અર્જુન! સૂર્યરૂપે હું જગતને તપાવું છું

અને વરસાદરૂપે જળ વરસાવું છું તથા કોઇ વાર નથી પણ વરસાવતો. વળી સર્વના જીવન અને મરણરૂપે તથા સત, અસત, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો હું જ છું; તથા લોકો મને એવો માનીને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. ૧૯

૧૧ અને ૧૨ મા શ્લોકોમાં અભક્તો વિષે કહ્યું; અને ૧૩ મા શ્લોકમાં ભકતોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે જે મનુષ્યો સકામભાવે કે નિષ્કામભાવે પરમાત્માને નહિ ભજતાં ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે; તેઓ જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી છૂટી શકતા નથી, એ વાત હવે બે શ્લોકવડે કહે છે.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते । ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરનારા તથા યજ્ઞોવડે મને ઇંદ્રરૂપે પૂજીને અને યજ્ઞમાં શેષ રહેલા સોમરસનું પાન કરીને શુદ્ધ થયેલા, એવા જે સકામી પુરુષો સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પવિત્ર ઇંદ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. ૨૦

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये

मर्त्यलोकं विशंति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥

એ પ્રમાણે સ્વર્ગને ઈચ્છનારાઓ વિશાળ સ્વર્ગલોકમાં જઇને ત્યાંના યથેચ્છ ભોગો ભોગવે છે; પરંતુ તેમનાં ભોગદાયક પુણ્યો ક્ષીણ થતાં પાછા તેઓ આ મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે. એ પ્રમાણે વેદોએ લૌકિક સુખોના સાધનરૂપે કહેલા યજ્ઞ કરનારા સકામ મનુષ્યો વારંવાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૨૧

મારા ભકતો મારી કૃપાથી કૃતાર્થ થાય છે તે હવે કહે છે.

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२

અને જેઓ બીજા દેવને નહિ પૂજતાં મારું પરમાત્માનું ચિંતન કરતા થકા મનેજ ભજે છે; તેવા સર્વદા મારામાં એકનિષ્ઠાવાળા જનોના યોગને (હિતાવહ અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિને) તથા ક્ષેમને (હિતાવહ પ્રાપ્ત પદાર્થના રક્ષણને) હું તેમની પ્રાર્થનાવિના પણ સર્વ પ્રકારે વહન કરૂં છું. ૨૨

ઇંદ્રાદિ દેવો પણ વાસ્તવમાં આપરૂપ છે, તો તેમના

ભક્તો પણ આપનાજ ભક્તો ગણાય, છતાં તે ભક્તો આવાગમન કેમ પામે છે ? એ શંકાનું હવે સમાધાન કહે છે.

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

જે સકામી મનુષ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઇંદ્રાદિ બીજા દેવોનું યજન કરે છે, તેઓ પણ મારૂંજ યજન કરે છે; પરંતુ હે કૌંતેય ! અજ્ઞાનને લીધે તેઓ મોક્ષદાયક વિધિવાળું યજન કરતા નથી, તેથીજ સંસારમાં આવાગમન પામ્યા કરે છે. ૨૩

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥२४॥

તે તે દેવતારૂપે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા ફળ આપનારો હુંજ છું, પરંતુ તે અન્ય દેવના ભક્તો મને તત્ત્વથી તેવો સમજતા નથી, તેથીજ તેઓ એમ આવાગમનમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૪

ભાવાર્થઃ-દેવતાદિક સર્વ કોઇનો અંતર્યામી અને અધિષ્ઠાન મને જાણીને જેઓ મારૂંજ યજન-પૂજન કરે છે, તેઓને આવાગમન રહેતું નથી.

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।

भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्

ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજનારા તે તે દેવતાને પામે છે; પિતૃને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે; વિનાયક માતૃકા આદિ ભૂતોને ભજનારા ભૂતોને પામે છે; પરંતુ મને ભજનારા તો મનેજ પામે છે. ૨૫

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

જે પ્રયત્નવાન પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ પણ મને નિષ્કામભાવથી તથા શ્રદ્ધાભક્તિથી અર્પણ કરે છે, તેની તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરાયલી ભેટને હું પ્રીતિપૂર્વક ગ્રહણ કરૂં છું. ૨૬

ભાવાર્થઃ—જેમ ક્ષુદ્ર દેવો ધનાદિકથી બને એવાજ યજ્ઞથી પ્રસન્ન થાય છે; તેમ મહાવિભૂતિઓના સ્વામી એવા હું પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે કંઇ ધનવાળા યજ્ઞાદિની જરૂર રહેતી નથી. કેમકે હું તો માત્ર અંતઃકરણપૂર્વકની શ્રદ્ધાભક્તિ તરફ જોઉં છું, બાહ્યપદાર્થો તરફ નહિ. વળી ભક્તજને અર્પણ કરેલા પત્રપુષ્પાદિ જુજ પદાર્થો સ્વીકારૂં છું તે માત્ર અનુગ્રહ માટેજ સ્વીકારૂં છું.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

માટે હે કુંતાના પુત્ર ! તું પણ સ્વભાવથી કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી જે કાંઇ કર્મ કરે, જે કાંઇ ખાય, જે કાંઇ હોમે, જે કાંઇ આપે અને જે કાંઇ તપ કરે, તે સઘળું મને અર્પણ કરતો રહે; અને બને તો મારી પ્રીતિ પામવામાટેજ કર્મો કર, કે જેથી તે વધારે કાળજીથી અને ઉત્તમ રીતે થઇ શકે તથા આપોઆપજ મને અર્પણ થાય. ૨૭

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८

કેમકે એવી રીતે મન તથા દેહને કર્માર્પણરૂપી સંન્યાસયોગમાં જોડવાથી કર્મનાં તે તે શુભાશુભ ફળરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ અને તેથી આવાગમનથી પણ વિમુક્ત થઇને મને પામીશ.૨૮

આપ જો ભક્તનેજ મોક્ષ આપતા હો અને અભક્તોને મોક્ષ ન આપતા હો, તો તો આપમાં રાગદ્વેષાદિક વિષમ દૃષ્ટિ ગણાય. તેનો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હવે ઉત્તર આપે છે.

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાનપણે રહું છું તે એટલા માટે કે મારે કોઇ પ્રિય પણ નથી અને અપ્રિય પણ નથી. છતાં જેઓ મને શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક ભજે છે, તેઓ મારામાં વિશેષરૂપે રહે છે, અને હું તેઓમાં વિશેષરૂપે રહું છું. ૨૯

ભાવાર્થ:-જેમ અગ્નિને સેવનારનું ટાઢ તથા અંધારા વગેરેનું દુઃખ દૂર થાય છે, તેથી કાંઇ અગ્નિમાં વિષમપણું નથી ઠરતું; અને જેમ કલ્પ-વૃક્ષ પોતાના આશ્રિતની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તેથી તેનામાં વિષમપણું નથી ગણાતું; તેમ મને સેવનાર ભકતોની કામના પૂરી થાય છે, તથા તેમનું યોગક્ષેમ વહન કરૂં છું તેનું કારણ મારી વિષમ દૃષ્ટિ નથી, પણ એ તો તેમના પ્રયત્નનો અને મારાપ્રત્યેની શ્રદ્ધા તથા ભક્તિનો પ્રતાપ છે.

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०

કોઈ અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો બીજા દેવોના રૂપમાં મને આડકતરી રીતે ભજવાને બદલે સીધેસીધો મને પરમાત્માનેજ અનન્યપણે

ભજતો હોય તો તેને શ્રેષ્ઠજ જાણવો. કારણ કે 'પરમેશ્વરના ભજનથી હું કૃતાર્થ થઇશ' એવા શુભ નિશ્ચયવાળો હોવાથી તે મને ભજે છે. ૩૦

માત્ર સારા નિશ્ચય ઉપરથીજ તેને સારો શાથી સમજવો? એના ઉત્તર ઉપરાંત કુતર્કવાદીઓ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો ઉત્સાહ પણ હવેના શ્લોકમાં અર્જુનને આપે છે.

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१

દુરાચારી મનુષ્ય પણ મને ભજવાથી શીઘ્ર ધર્માત્મા (નિષ્કામભાવે સ્વધર્મપાલન કરનારો) થાય છે; અને તેથી બીજાં ચિંતનો ને ઉપદ્રવોથી છોડાવનારી અનન્ય દૃઢ નિષ્ઠા હું પરમેશ્વરમાં પામીને મોક્ષનાજ માર્ગમાં ચાલે છે. માટે હે કુંતાના પુત્ર! વિવાદ કરનારા કુતર્કી લોકોની સભાવચ્ચે ઢોલ પીટાવીને તથા હાથ ઉંચો કરીને નિઃસંશયપણે તું પ્રતિજ્ઞા કરજે કે, ભગવાનનો ભક્ત (દુરાચારી હોય તોપણ જો તે દુરાચાર છોડી દઇને શુભ નિશ્ચય અને પ્રયત્નવાળો થાય તો) કદી પણ અધોગતિ નથી પામતો અને કૃતાર્થજ થાય છે. ૩૧

એ પ્રમાણે મારી ભક્તિ નીચ કુળવાળાને અને દુરા-

ચારીને પણ પવિત્ર કરે છે; તો પછી સદાચારી અને કુળવાનને પવિત્ર કરે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું! તે હવે કહે છે.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥३४॥

હે પૃથાના પુત્ર! જેઓ અંત્યજ આદિ નીચ જાતિમાં જન્મેલા હોય; જેઓ ખેતી આદિનાં કર્મ કરનારા વૈશ્યો હોય તથા જેઓ વેદાધ્યયનરહિત સ્ત્રી અને શૂદ્ર આદિ હોય; તેઓ પણ મારો આશ્રય કરીને નિઃસંદેહ ઉત્તમ ગતિ પામે છે, તો જે પુણ્યકર્મ (સુકૃત) કરનારા બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિઓ મારા ભક્ત હોય; તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમાં કહેવુંજ શું! માટે તું પણ આ નાશવંત અને સુખરહિત સંસારમાં રાજર્ષિનો દેહ પામ્યો છે, તો સ્વાર્થનો તુચ્છ હેતુ તજી દે અને સદાના પરમ સુખરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનો અત્યંત હિતાવહ

હેતુ રાખીને નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો થકો મારૂં ભજન કર; મારાવિષે મન રાખ; મારો ભક્ત થા; મારૂંજ યજન કર અને મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે કર્મયોગવડે મારે પરાયણ થઈ ચિત્ત-શુદ્ધિ વધતાં ચિત્તને પણ તું મારામાં પૂરેપૂરૂં સ્થિર કરી શકીશ અને મને–સચ્ચિદાનંદઘન પર-માત્માને પ્રાપ્ત થઈશ. ૩૨–૩૪

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો રાજવિદ્યા–રાજગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १० मो—विभूतियोग

સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું ભજવાયોગ્ય સ્વરૂપ કહ્યું તથા સંક્ષેપમાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહી. હવે આ અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી કહેવાને તથા ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતા સમજાવવાને ભગવાન કહે છે કે

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

યુદ્ધ આદિ સ્વધર્મ આચરવામાં તથા દુઃખી અને સાધુજનોની સેવા કરવામાં કુશળ ભુજાવાળા હે અર્જુન ! તું ફરી પણ મારૂં પરમાર્થસંબંધી ઉત્તમ વચન સાંભળ. કેમકે તું મારા ઉપર પ્રીતિવાળો હોઈ મારા વચનથી આનંદ પામે છે, તેથી તારા હિતની ઇચ્છાથી કહેવા ધારૂં છું. ૧

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

હું ઉત્પત્તિરહિત છું, તથા ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોમાં દેવો અને મહર્ષિઓનું મૂળકારણ પણ હું છું; તેથી દેવગણો અને ભૃગુ આદિ મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિ થઇ હોય એવું જાણતા અને માનતા નથી. ૨

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

માટે સર્વનું કારણ હું હોવાથી જે કોઇ મને અનાદિ, અજન્મા તથા સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણે છે; તે પુરુષ આ મરવાને સૃજાયલા સર્વ મનુષ્યો તથા પદાર્થોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પાપોથી મુક્ત અર્થાત્ શુદ્ધ થાય છે. ૩

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

વિવેકબુદ્ધિ (સારાસારની સમજણ), તત્ત્વજ્ઞાન,

નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ), શમ (અંતઃકરણનો નિગ્રહ), સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસા (મન કર્મ કે વચનથી કોઈને પીડા નહિ કરવી), સમતા (મિત્ર અને શત્રુ તરફ રાગદ્વેષ ન રાખતાં સમભાવ રાખવો), તુષ્ટિ (દૈવેચ્છાથી આવી મળે તેમાં સંતોષ રાખવો), આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શરીરાદિનાં તપ, દાન (ન્યાયથી મેળવેલા પદાર્થ સુપાત્રને આપવા તે), તથા સુકીર્તિ અને અપકીર્તિ ઇત્યાદિથી ઉપજતા સર્વ પ્રકારના મનોભાવ, એ સર્વ મારા અધિષ્ઠાનપણાથીજ પ્રાણીઓને થાય છે. ૪,૫

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६

ભૃગુ આદિ સાત મહર્ષિઓ, તથા તેમનાથી પણ પ્રાચીન એવા સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર એ ચાર ઋષિઓ, તથા સ્વાયંભુવ ઈત્યાદિ મનુઓ, એ સર્વ મારાથીજ પ્રભાવવાળા થયા છે. કેમકે તેઓ સર્વ મારીજ માનસિક સૃષ્ટિથી–એટલે કે મારા મનમાંથી ઉપજ્યા છે. વળી

આ જગતમાં જે બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજા છે, તે પણ એ મહર્ષિઓનીજ પ્રજા હોવાથી પૌત્ર-પ્રપૌત્ર-રૂપે તથા શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિરૂપે મારીજ પ્રજા છે. ૬

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

એ પ્રમાણે જે કોઇ મારી એ ભૃગુ આદિ અનેકવિધ યોગવિભૂતિઓને તથા મારા ઐશ્વર્યને તત્ત્વથી જાણે છે; તેનું ધ્યેય તથા આચરણ પલટાઇ જઈને તે મારી પ્રીતિ તથા પ્રાપ્તિ માટે અડગભાવે યોગમાર્ગમાં જોડાઇ જાય છે એમાં સંદેહ નથી. ૭

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्त्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભૃગુ, મનુ આદિ વિભૂતિઓદ્વારા હુંજ આ સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું તથા મારાવડેજ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો ઉપજે તથા પ્રવર્તે છે; તેથી જેઓ મને એવો અત્યંત મહાન જાણે છે તે વિવેકી જનો સ્વભાવથી-જ મારાપ્રત્યે ભાવભક્તિવાળા થઇને મને ભજે છે.

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।

कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥९॥

એવા શ્રદ્ધાભક્તિવાળા વિવેકી જનો મારામાંજ ચિત્ત અને પ્રાણને જોડવા ઉપરાંત વાણીવડે પણ સિદ્ધાંતમાઓનાં પ્રમાણોસહિત પરસ્પરમાં સદા મારાજ ગુણ અને મહિમાની ચર્ચા તથા બોધ કરે છે; અને મારા સ્વરૂપનો બોધ થયા પછી પણ નિત્યપ્રતિ મારૂંજ કથન-કીર્તન કરતા થકા સંતોષ તથા અનંદ ભોગવે છે. ૯

એવાઓનેજ હું યથાર્થ જ્ઞાન આપું છું તે હવે કહે છે.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

એવા નિરંતર મારેવિષે આસક્તિવાળા અને પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનારા તે વિવેકી અને ભાવભક્તિવાળા જનોને હું બુદ્ધિદ્વારા એવો ઉપાય આપું છું; કે જે ઉપાયથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦

હું તેઓને સાક્ષાત્કારપર્યંતનું જ્ઞાન આપીને તથા મારા સ્વરૂપનો યથાવત્ અનુભવ કરાવીને અવિદ્યાથી થયેલા તેઓના જન્મમરણરૂપી સંસારનો નાશ કરૂં છું તે વાત હવે કહે છે.

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११

તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે હું તેમની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહીને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશિત દીપકવડે તેમના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરૂં છું. ૧૧

આગળ સંક્ષેપમાં કહેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી જાણવા માટે અર્જુન હવે સ્તુતિપૂર્વક પૂછે છે.

अर्जुन उवाच। અર્જુન પૂછે છેઃ-

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३

આપ નિત્યપુરુષ, સ્વયંપ્રકાશરૂપ, આદિદેવ, અજન્મા તથા વ્યાપક છો; માટે ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ આપને પરમબ્રહ્મ, પરમધામ તથા પરમ પવિત્ર કહે છે; અને આપ પણ મને એમજ કહો છો.૧૨,૧૩

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥१४

માટે હે કેશવ! જે કાંઇ આપ મને કહી રહ્યા

છો, તે બધું હું સત્ય માનું છું. કારણ કે હે ભગવાન ! આપના આ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે થયેલો છે એમ દેવતાઓ પણ જાણતા નથી; તથા દાનવો પણ જાણતા નથી કે આપનો આવિર્ભાવ તેમના નિગ્રહ માટે છે.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

હે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા ! હે સર્વ ભૂતોના સ્વામી અને નિયંતા ! હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પાલક એવા પુરુષોત્તમ ! આપ સ્વયંપ્રકાશ છો તેથી પોતાથીજ પોતાને જાણો છો. ૧૫

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

આપ જે જે આશ્ચર્યકારક દિવ્ય વિભૂતિઓવડે આ સઘળા લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો તે સઘળી વિભૂતિઓ સંપૂર્ણ રીતે કહેવાને આપજ યોગ્ય છો.

વિભૂતિઓ કહેવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં અર્જુન બે શ્લોકથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया १७

હે યોગીશ્વર ! કયી કયી વિભૂતિઓવડે સદા આપનું ચિંતન કરવાથી હું આપને જાણી શકું ? તથા હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપ ચિંતન કરવા યોગ્ય છો ? ૧૭

ચિત્ત આપથી બહિર્મુખ હોય ત્યારે પણ આપની જે જે વિભૂતિઓદ્વારા આપનું ચિંતન થઈ શકે, તે તે વિભૂતિઓ વિસ્તારથી કહો, એમ હવે કહે છે.

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

આપનાં વચનામૃત સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી; માટે હે જનાર્દન ! આપનું સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તપણું આદિ યોગબળ, તથા આપની વિભૂતિઓ મને ફરી વિસ્તારથી કહો. ૧૮

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥१९

અહો વત્સ ! મારી બીજી નાનીનાની વિભૂતિઓનો તો અંત નથી; માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી કેટલીએક મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓજ હું તને કહીશ. ૧૯

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

હે ગુડાકેશ! સર્વજ્ઞપણું અને સર્વશક્તિમાનપણું ઇત્યાદિ ગુણોવડે સર્વ ભૂતોના અંતઃકરણમાં નિયંતારૂપે રહેલો આત્મા હું છું; તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર પણ હું છું. ૨૦

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

બાર આદિત્યોમાં વામનાવતારધારી વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું; સર્વ પ્રકાશક પદાર્થોમાં વિશ્વવ્યાપક કિરણવાળો સૂર્ય હું છું; મરુતાદિ દેવવિશેષોમાં મરીચિ નામે દેવ હું છું અથવા આવહ, પ્રવહ, વિવહ, પરાવહ, ઉદ્વહ, સંવહ અને પરિવહ એ સાત પ્રકારના વાયુગણોમાં મરીચિ નામનો વાયુ હું છું તથા સર્વ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२

વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવતાઓમાં ઇંદ્ર

હું છું; ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલી ચેતનાશક્તિ હું છું. ૨૨

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३

અગીઆર રુદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું; આઠ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું અને સર્વ પર્વતોમાં મેરુપર્વત હું છું. ૨૩

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४

હે પૃથાના પુત્ર ! સર્વ પુરોહિતોમાં મુખ્ય એવો દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ મને જાણ; સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું તથા સ્થિર જલાશયોમાં મહાસાગર હું છું. ૨૪

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५

મહર્ષિઓમાં ભૃગુઋષિ હું છું; વાણીઓમાં એકાક્ષર મંત્રરૂપ ૐકાર હું છું; શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ કહેલા સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું

અને સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં હિમાલય હું છું. ૨૫

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६

સર્વે વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; દેવતાઓમાંથી ઋષિપણું પામનારાઓમાં દેવર્ષિ નારદ હું છું; ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ ગંધર્વ હું છું તથા સિદ્ધોમાં જન્મથીજ આત્મજ્ઞાન પામેલા કપિલમુનિ હું છું.૨૬

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

ઘોડાઓમાં, અમૃતને માટે ક્ષીરસમુદ્રનું મથન કરતાં મળેલા ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના ઘોડાને મારી વિભૂતિ જાણ; સર્વે હાથીઓમાં ક્ષીરસમુદ્રના મથનસમયે મળેલો ઐરાવત હાથી મારી વિભૂતિ જાણ અને સર્વ મનુષ્યમાં રાજા મને જાણ. ૨૭

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८

સર્વ આયુધોમાં વજ્ર હું છું; ગાયોમાં સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારી કામદુધા ગાય હું છું; પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં કામ હું છું અને સર્પમાત્રમાં

વાસુકી નામનો સર્પ હું છું. ૨૮

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९

ઝેરરહિત નાગોમાં શેષનાગ હું છું; જલચરોમાં વરુણ હું છું; પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું; અને નિયમમાં રાખનારાઓમાં યમરાજા હું છું. ૨૯

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०

દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ હું છું; વશ કરનારા અથવા ગણના કરનારાઓમાં કાલ હું છું; પશુઓમાં સિંહ હું છું અને સર્વ પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. ૩૦

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१

પાવન કરનારા અને વેગવાળા પદાર્થોમાં વાયુ હું છું, શસ્ત્રધારી શૂરાઓમાં શ્રીરામચંદ્ર અથવા પરશુરામ હું છું; મત્સ્યોમાં મઘરમચ્છ હું છું તથા નદીઓમાં ગંગા મારૂં સ્વરૂપ છે. ૩૧

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२

હે અર્જુન ! આકાશ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય તથા અંત પણ હું છું (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયને મારીજ વિભૂતિ જાણવી); સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું; વાદ કરનારાઓમાં (વાદ, જલ્પ અને વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ વાદોમાં) વાદ× હું છું. ૩૨

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३

સર્વ અક્ષરોમાં અકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી

× એ ત્રણે પ્રકારના વાદોમાં 'જલ્પવાદ' તેને કહે છે કે જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને પ્રમાણોથી તથા તર્કોથી પોતપોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરીને પરસ્પર એક-બીજાના પક્ષમાં દૂષણ આપે છે. 'વિતંડાવાદ' તેને કહે છે કે એક મનુષ્ય પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરે છે, તથા બીજો છળ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનવડે સામા પક્ષને દૂષણ આપે છે, પણ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરતો નથી. આ બે પ્રકારના વાદ તો માત્ર વાદીની પરીક્ષામાંજ ઉપયોગી છે. 'વાદ' તેને કહે છે કે જે સંવાદના તત્ત્વના નિર્ણય માટે ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અથવા સજ્જનો વચ્ચે કશા પણ રાગ-દ્વેષવિના જે કરાય છે. આ પ્રમાણે તે બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

તે શ્રેષ્ઠ અકાર હું છું; તત્પુરુષ આદિ સમાસોમાં બન્ને પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વંદ્વ સમાસ હું છું; સર્વ કાળોમાં પ્રધાન એવો અક્ષય કાળ હું છું અને કર્મફળ આપનારાઓમાં સર્વ કર્મોનું ફળ આપનારો જે સર્વવ્યાપી નિયમ તે હું છું. ૩૩

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा

સંહાર કરનારાઓમાં સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું; જેમનું કલ્યાણ થવાનું છે એવા પુરુષોનો અભ્યુદય હું છું; અને નારીઓમાં જે કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી, સ્મરણશક્તિ, મેધા (નિર્ણયશક્તિ), ધીરજ અને ક્ષમા એ સાત દેવીઓ હું છું. ૩૪

ભાવાર્થઃ—એ સાત દેવીઓના આભાસથી પ્રાણીઓ પ્રશંસા પામે છે, માટે એ કીર્તિ આદિ પણ પરમાત્માની વિભૂતિઓ છે.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

સામમાત્રમાં त्वामिन्द्र हवामहे એ ઋચાવડે ઇંદ્રનું સર્વેશ્વરરૂપે ગાન સ્તવન થાય છે તે બૃહત-

સામ હું છું; છંદવાળા મંત્રોમાં ગાયત્રીમંત્ર હું છું; બાર માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને છ ઋતુઓમાં વસંતઋતુ હું છું. ૩૫

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥

એકબીજાને છેતરનારાઓમાં જુગાર હું છું; પ્રભાવવાળાઓમાં પ્રભાવ હું છું; વિજય કરનારાઓનો જય હું છું; વ્યવસાયીઓમાં ઉદ્યમ હું છું તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં સત્ત્વગુણ હું છું. ૩૬

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

યદુવંશીઓમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં અર્જુન હું છું (અર્થાત તું પણ મારી વિભૂતિ છે); મુનિઓમાં વેદાર્થનું મનન કરનાર વેદવ્યાસ હું છું અને કાવ્યવેત્તા કવિઓમાં શુક્રાચાર્ય હું છું. ૩૭

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८

દંડ કરનારાઓમાં જે દંડવડે અનીતિવાળા પણ નિયમમાં રહે છે તે દંડ હું છું, વિજય ઇચ્છનારા-

ઓની જે સાત્ત્વિક નીતિ તે હું છું; ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ગુપ્ત રાખવાના સાધનરૂપ મૌન હું છું અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હું છું. ૩૮

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९

સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં કોઇ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જે મારાવિના થઇ અને રહી શકે. માટે હે અર્જુન ! સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું જે મૂળકારણ અથવા બીજ તે પણ હું છું. ૩૯

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

હે પરંતપ અર્જુન ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; માટે વિભૂતિઓનો આ વિસ્તાર મેં તને ઉદ્દેશપૂરતોજ કહ્યો છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥४१॥

ટુંકામાં જે જે વસ્તુ વિભૂતિવાળી, સંપત્તિવાળી તથા પ્રભાવ કિંવા બળવાળી હોય; તેને તેને તું મારાજ તેજના અંશવડે ઉપજેલી જાણ. ૪૧

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२

અથવા હે અર્જુન ! જૂદી જૂદી વસ્તુમાં જૂદા જૂદા રૂપે રહેલા એવા મને જાણવાનું તારે શું પ્રયોજન છે ? કેમકે આ આખા જગતને હું મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને તથા વ્યાપીને રહેલો છું. ભાવાર્થ કે, આ સંસારમાં મારા સિવાયની કોઇ પણ જગ્યા ખાલી નથી. ૪૨

हरिः ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો વિભૂતિયોગ નામનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय ११ मो–विश्वरूपदर्शनयोग

દશમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે પોતાનું વિશ્વરૂપે રહેલું ઈશ્વરપણું જણાવ્યું. તે વિશ્વરૂપ જોવાને ઈચ્છતો અર્જુન એ ઈશ્વરરૂપની પ્રશંસા કરતોથકો ૪ શ્લોકથી પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:–

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

મારો શોક ટાળવા માટે આપે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય એવાં જે દેહ તથા આત્માનો વિવેક દર્શાવનારાં અધ્યાત્મવચનો કહ્યાં હતાં તેણે કરીને "હું મારનાર છું તથા તેઓ મરનાર છે" એવો મને ભ્રમ હતો તે ટળી ગયો છે. ૧

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२

વિશ્વરૂપદર્શન

હે કમલના પત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ભગવાન ! "આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ હું છું" ઇત્યાદિ આપનાં વચનોવડે મેં જે વિસ્તારથી સાંભળ્યું તે પ્રમાણે આપજ વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ કરો છો; આપજ પ્રાણીઓ પાસે શુભાશુભ કર્મો કરાવો છો; આપજ તેનાં બંધ મોક્ષ આદિ ફળ આપો છો; તથા આપજ સર્વના નિયંતા છો. તે છતાં પણ આપ નિર્વિકારી, સર્વપ્રત્યે સમાન, અનાસક્ત, ઉદાસીન ઇત્યાદિ અપાર મહત્તાવાળા છો એ વાત પણ મેં સાંભળી; તેથી "હું કર્તા છું" એવો પણ મારો મોહ મટી ગયો છે. ૨

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

હે પરમેશ્વર ! "હું આ આખા જગતને મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું" એમ જે આપ મને કહો છો તે પણ યથાર્થ છે; પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! આપનું એ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, બળ, વીર્ય તથા તેજવાળું ઈશ્વરી સ્વરૂપ હું સાક્ષાત્ જોવાને ઇચ્છું છું. ૩

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! આપનું તે ઐશ્વર્યાદિસહિત સ્વરૂપ માત્ર મારા કહેવા ઉપરથી નહિ પણ તે મારાથી જોઇ શકાશે એમ આપ માનતા હો તોજ આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને દેખાડો. ૪

અર્જુનની એ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન પોતાનું અદ્દ્ભુત સ્વરૂપ જોવા માટે અર્જુનને ચાર શ્લોકવડે સાવધ કરે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રી ભગવાન કહે છે:-

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५

હે પૃથાના પુત્ર ! મારાં અનેક આકારવાળાં અને શ્વેત તથા શ્યામ આદિ રંગવાળાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપોને તું જો. ૫

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! બાર સૂર્યો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણપચાસ વાયુઓ અને બીજાં પૂર્વે નહિ જોયેલાં એવાં પુષ્કળ આશ્ચર્યો મારા દેહમાં રહેલાં તું જો. ૬

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

હે ગુડાકેશ ! જ્યાં ત્યાં ભટકવાથી કરોડો વર્ષે પણ જોઇ શકાય નહિ એવું ચરાચરસહિત આખું જગત મારા દેહના એકજ ભાગમાં એકજ અવયવ-રૂપે રહેલું છે તે હવે તું જો; અને જગતનું કારણ, આશ્ચર્ય, અવસ્થા તથા જયપરાજયાદિ જે કાંઈ જોવાને ઇચ્છતો હોય તે સર્વ મારા દેહમાં રહેલું જો.

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

પરંતુ તારાં આ ચર્મચક્ષુવડે તું મને એવા રૂપે જોઇ શકીશ નહિ; માટે હું તને દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ આપું છું તેનાવડે તું મારા અઘટિત ઘટના ઘટાવનારા અદ્ભુત સામર્થ્યને જો. ૮

संजय उवाच । સંજય કહે છેઃ-

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ એ પ્રમાણે કહીને પછી પૃથાના પુત્ર અર્જુનને પોતાનું પરમ ઐશ્વર્યવાળું વિશ્વરૂપ દેખાડયું. ૯

એ ઈશ્વરરૂપનું હવે સંજય વર્ણન કરે છે.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥
दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥

તે રૂપ અનેક મુખ તથા નેત્રવાળું, અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ દર્શાવનારૂં, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય આભૂષણુવાળું, અનેક જાતનાં ઉગામેલાં દિવ્ય આયુધવાળું, દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તથા વસ્ત્રોને ધારણ કરનારૂં, દિવ્ય ચંદનાદિના લેપવાળું, અનેક આશ્ચર્યોવાળું, પ્રકાશમાન, છેડાવગરનું તથા સર્વ તરફ મુખોવાળું હતું. ૧૦, ૧૧

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥

આકાશમાં જો એકસાથે હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય તોજ તે પ્રકાશ તે વિશ્વરૂપની કાન્તિને કંઈક મળતો આવે. ૧૨

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

અનેક પ્રકારના વિભાગમાં વહેંચાયલું એવું સઘળું જગત, તે દેવના દેવ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના શરીરના એકજ ભાગમાં તેના અવયવરૂપે એકત્ર રહેલું તે વખતે અર્જુને જોયું. ૧૩

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

એ ઉત્તમ રૂપનાં દર્શન કરીને અર્જુન આશ્ચર્યચકિત થયો, હર્ષથી તેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં અને તે વિશ્વરૂપ દેવને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને તથા બે હાથ જોડીને બોલ્યો.૧૪

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:–

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં આદિત્ય આદિ દેવોને, તથા અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, ઉદ્‌ભિજ્જ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયોને, આપની નાભિમાંથી ઉપજીને કમળમાં બેઠેલા દેવોના અધિપતિ બ્રહ્માને, વસિષ્ઠ આદિ સર્વ દિવ્ય ઋષિઓને તથા તક્ષક

આદિ સર્વ સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम्। नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

હે વિશ્વના ઈશ્વર ! આપને હું સર્વ તરફથી અનેક ભુજા, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા; અનંત રૂપવાળા અને વિશ્વરૂપને ધારણ કરેલા જોઉં છું તથા આપના અંત, મધ્ય અને આદિને દેખતો નથી. ૧૬

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७॥

વળી આપને મુગટવાળા, ગદાધારી, ચક્રધારી, પ્રકાશમાન, તેજના સમૂહરૂપ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા અને માપી શકાઓ નહિ એવા સર્વ તરફથી જોઉં છું. ૧૭

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

આપ મુમુક્ષુઓએ જાણવા જેવા અક્ષર પરબ્રહ્મ

છો; આપજ આ વિશ્વના પરમ આશ્રયરૂપ છો; આપ-જ શાશ્વત ધર્મના અવિનાશી રક્ષક છો તથા સનાતન પુરુષ પણ આપજ છો; એવો હવે મારો મત થયો છે.

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्य-नेत्रम्। पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥

હે પ્રભો! આપને હું આદિ મધ્ય અને અંતરહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત શક્તિવાળા, અનંત ભુજાવાળા, ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવાં નેત્રવાળા, ધગધગતા અગ્નિ જેવાં મુખવાળા તથા પોતાના અપાર તેજથી આ જગતને તપાવી રહેલા જોઉં છું.

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः। दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

હે મહાત્મા! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સર્વ અંતર, તથા સઘળી દિશાઓ એક આપથીજ ભરપૂર થયેલી જણાય છે; તથા પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું આપનું આ અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઇને ત્રણે લોકને અત્યંત ભયભીત થયેલા જોઉં છું. ૨૦

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति। स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

આ દેવોના સમુદાયો ભયભીત થઇને આપને શરણે આવે છે. એમાં કેટલાક તો ભય પામી છેટેજ ઉભા રહી બે હાથ જોડીને આપને પ્રાર્થના કરે છે કે "હે કૃપાસાગર! અમારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો!" તથા મહાન ઋષિઓ અને સિદ્ધોના સમુદાયો "સ્વસ્તિ"—સર્વનું ભલું થાઓ—કલ્યાણ થાઓ—એમ કહીને પુષ્કળ સ્તવનોવડે આપની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ૨૧

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च। गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

વળી અગીઆર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, સાધ્યદેવતાઓ, વિશ્વેદેવા દેવતાઓ, બે અશ્વિનીકુમારો, વાયુના સમૂહો, ઉષ્મપા (પિતૃઓ), *ગંધર્વો, યક્ષો, વિરોચનાદિ અસુરો તથા સિદ્ધોના સમુદાયો,

*સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કેઃ—यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नंति वाग्यताः। पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ताहविर्गुणाः

એ બધા વિસ્મય પામીને આપને જોઇ રહ્યા છે.૨૨

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम्। बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

હે મહાબાહો! ઘણાં મુખવાળું, ઘણાં નેત્રવાળું, ઘણા હાથવાળું, ઘણા સાથળ અને ચરણોવાળું, ઘણાં પેટવાળું અને ઘણી દાઢોને લીધે ભયંકર દેખાતું એવું આપનું બહુ વિશાળ રૂપ જોઇને સર્વ લોકો તથા હું બહુજ ભય પામ્યા છીએ. ૨૩

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्। दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

હે વિષ્ણો! અંતરિક્ષમાં વ્યાપી રહેલા, અનેક

અર્થાત્ જયાંસુધી અન્ન ઉનું હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમનારા વેદવેત્તાઓ જયાંસુધી વાણીનું મૌન રાખીને જમે છે, તથા હવિષ્યાન્નના સારા નરસા સ્વાદની વાત નથી કરતા; ત્યાંસુધીજ પિતૃઓ જમે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે **उष्मपा हि पितरः** અર્થાત્ "પિતૃઓ ઉષ્ણ અન્નના ભાગી છે." આથીજ ઉપલા શ્લોકમાં પિતૃઓને ઉષ્મપા કહ્યા છે.

પ્રદીપ્ત રંગવાળા, ઉઘાડેલાં મુખવાળા તથા અનેક પ્રકાશિત વિશાલ નેત્રોવાળા, એવા આપને જોઇને મારૂં અંતઃકરણ ભયભીત થયું છે; અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી. ૨૪

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

હે દેવેશ ! દાઢોવડે ભયાનક તથા પ્રલયના અગ્નિ જેવાં પ્રકાશમાન આપનાં આ ભયંકર મુખોને જોઇને હું ભયથી દિઙ્મૂઢ થઇ ગયો છું તથા મને શાંતિ વળતી નથી; માટે હે જગતના નિવાસરૂપ પરમાત્મા ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ભગવાને આગળ કહ્યું હતું કે, "જય અને પરાજય આદિ જે કાંઇ તારે જોવું હોય તે મારા શરીરમાં જોઇ લે." તે સર્વ જોઇને અર્જુન હવે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशांति दंष्ट्राकरा-

लानि भयानकानि। केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

જયદ્રથ આદિ રાજાઓના સમૂહસહિત આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, તથા અમારા પણ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ, તથા આ ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ઈત્યાદિ પણ આપના તરફ દોડીને આપનાં દાઢોવડે અતિ ભયાનક દેખાતાં વિકરાલ મુખોમાં પેસે છે. એમાં કેટલાક છુંદાઇ ગયેલાં માથાં સાથે આપની દાઢોના વચલા ભાગોમાં ચોંટેલા જણાય છે. ૨૬, ૨૭

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

અનેક માર્ગે વહેતી નદીઓના ઘણા પ્રવાહો જેમ સમુદ્ર તરફ ઉતાવળા વહીને તેમાંજ જઈ ભળે છે; તેમ આ શૂરવીર પુરુષો પણ ચોતરફથી આપનાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

પરાધીન પ્રવેશમાં નદીનું દૃષ્ટાંત આપી હવે જાણી જોઇને પ્રવેશ કરવામાં બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय

समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

બળતા અગ્નિમાં જેમ પતંગીઆં જાણી જોઇને મરવા માટેજ ઝડપથી જઇ પડે છે; તેમ આ વીર લોકો પણ જાણી જોઇને પોતાના નાશનેજ માટે આપનાં મુખોમાં ભારે વેગથી આવી પડે છે. ૨૯

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

બળતાં મુખોવડે આપ સર્વ તરફથી એ સઘળા વીર લોકોને ગળતા થકા સારી રીતે ચાવી રહ્યા છો; અને હે વિષ્ણો ! આપનો ઉગ્ર પ્રકાશ આ સમગ્ર જગતમાં વ્યાપી જઈને તેને તપાવી રહ્યો છે.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આવા ઉગ્ર રૂપવાળા આપ કોણ છો તે કહો. આપને નમસ્કાર હો. આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. જગતમાં આપ આ પ્રવૃત્તિ

શામાટે કરો છો તે હું જાણતો નથી; માટે આપ આદ્યપુરુષને હું વિશેષ જાણવા ઈચ્છું છું. ૩૧

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समा-
हर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

હું સર્વ લોકનો ક્ષય કરનારો મહાન કાળ છું અને લોકોનો સંહાર કરવાને અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું; માટે બંને સેનાઓમાં જે યોદ્ધાઓ આવી ઉભા છે તે સઘળા તારા માર્યા વિના પણ જીવતા રહેવાના નથી.૩૨

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रू-
न्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्या-
नपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

માટે હે સવ્યસાચિન્! તું યુદ્ધને માટે ઉભો થા અને દેવોથી પણ જીતાય નહિ એવા ભીષ્મ-દ્રોણાદિને જીતવાનો યશ મેળવ તથા શત્રુઓને

જીતીને સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ. આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધ પહેલાંજ મેં કાળરૂપે હણી રાખેલા છે; માટે તું તેમને મારવામાં નિમિત્તમાત્ર થઇને આ દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા શૂરવીર યોદ્ધાઓને હણી નાખ, શોક કર નહિ. યુદ્ધમાં શત્રુઓને તુંજ જીતીશ. માટે "અમે જીતીશું કે તેઓ જીતશે" એવી શંકા છોડી દઈને યુદ્ધ કર. ૩૩,૩૪

તે પછી જે થયું તે હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે.

संजय उवाच । સંજય કહે છે:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटि । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

કેશવનાં એ વચન સાંભળીને મુકુટધારી અર્જુન હાથ જોડીને કાંપતો થકો નમસ્કાર કરીને તથા ફરી પણ ભયભીતપણે પ્રણામ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ગદ્‌ગદ્‌ વાણીથી બોલ્યો. ૩૫

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे

नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

હે હૃષીકેશ ! આપ અદ્‌ભુત પ્રભાવવાળા તથા ભક્તવત્સલ હોવાથી આ જગતમાં સજ્જનો આપના ગુણકીર્તનથી હર્ષ પામતા થકા આપમાં અનુરાગ (ભક્તિભાવ) કરે છે; રાક્ષસો આપથી ભય પામીને દિશાઓમાં નાસી જાય છે; તથા (યોગ, તપ, મંત્ર, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનાવડે સિદ્ધ થયેલા એવા) સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો આપને નમસ્કાર કરે છે તે પણ યોગ્યજ છે. ૩૬

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७॥

હે મહાત્મન્ ! હે નાશરહિત ! હે દેવોના ઈશ ! હે જગતના નિવાસરૂપ ! સૌ કોઇ આપને નમસ્કાર શામાટે ન કરે ? કેમકે આપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો; બ્રહ્માના પણ આદિપિતા છો તથા આપ વ્યકત (દૃશ્ય) પદાર્થોથી તથા તેના કારણરૂપ અવ્યકત (અદૃશ્ય) પ્રકૃતિથી પણ પર અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ છો. ૩૭

ભાવાર્થઃ—ઉપર બતાવેલાં કારણોથી તેઓ

આપને નમે તેમાં નવાઇ નથી.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८॥

આપ સનાતન પુરાણપુરુષ હોવાથી સર્વ દેવોના આદિદેવ છો. આપ આ સકળ વિશ્વનું પરમ આશ્રયસ્થાન છો. વિશ્વને જાણનારા છો. જાણવાયોગ્ય ઉત્તમ વસ્તુ તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમધામ પણ આપ છો; અને હે અનંત રૂપવાળા ! આ સમગ્ર વિશ્વ આપથીજ વ્યાપ્ત (ભરપૂર) છે. ૩૮

ભગવાનવિષે ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા અતિશય હોવાથી અર્જુન નમસ્કારથી સંતોષ નહિ પામતાં વારંવાર પ્રણામ કરે છે.

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९॥

વળી વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા અને પ્રજાપતિ બ્રહ્માના પણ આપ પિતામહ હોવાથી આપને હજારો વાર નમસ્કાર કરૂં છું તથા ફરી ફરીથી પણ આપને વારંવાર નમસ્કાર કરૂં છું. ૩૯

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

હે સર્વના આત્મા ! આપને આગળથી નમસ્કાર હો, પાછળથી નમસ્કાર હો અને હે અનંત સામર્થ્યવાળા ! આપને સર્વ બાજુથી નમસ્કાર હો. કેમકે આપ અપાર પરાક્રમી છો તથા (કુંડળમાં વ્યાપી રહેલા સુવર્ણની પેઠે) આપ આ સમગ્ર સંસારને વ્યાપીને રહ્યા છો તેથી આપ સર્વરૂપ પણ છો. ૪૦

હવે બે શ્લોકથી ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

આપનો આવો અપાર મહિમા હું નહોતો જાણતો, તેથી મેં પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી આપને સામાન્ય મિત્ર માનીને 'હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !'

એવાં જે કાંઇ વચન ભાર દઇને કહ્યાં હોય; તથા હે અચ્યુત ! નાના પ્રકારના આહારવિહારમાં, શય્યામાં અને ભોજનાદિકમાં મારી સાથે એકલા હો ત્યારે અથવા બીજા મિત્રો સમક્ષ હસવાનિમિત્તે પણ આપ મારાથી તિરસ્કાર પામ્યા હો; તે સર્વ અપરાધો માટે હું અપાર પ્રભાવવાળા આપની પાસે ક્ષમા માગું છું.

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ! આપ સ્થાવરજંગમ જગતના પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને ગુરુ કરતાં પણ મોટા છો. વળી ત્રિલોકીમાં આપના સમાનજ બીજો કોઈ નથી, તો આપથી અધિક તો કયાંથીજ હોય ?

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

માટે જગતના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા આપને હું દંડની પેઠે પૃથ્વીપર શરીર નમાવી પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરૂં છું. માટે પિતા જેમ

પુત્રના અપરાધ વાત્સલ્યભાવથી સહન કરે છે; મિત્ર જેમ મિત્રના અપરાધ સ્નેહભાવથી સહન કરે છે; અને પતિ જેમ પ્રિયાના અપરાધ તેના પ્રિયતમ-તરીકે સહન કરે છે; તેમ હે દેવ ! આપ પણ મારા અપરાધ સહી લઇ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૪૪

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्य-थितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

હે દેવ ! પૂર્વે કોઇ દિવસ નહિ જોયેલું એવું આપનું વિશ્વરૂપ જોઇને એક તરફ હું પ્રસન્ન થયો છું; તો બીજી તરફ મારૂં મન ભયથી વ્યાકુલ થયું છે. માટે મારૂં તે દુઃખ ટાળવાને આપનું પ્રથમ જે રૂપ હતું તેજ રૂપ મને દેખાડો અને હે દેવના ઇશ! હે જગતના નિવાસરૂપ ! મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

આપને પહેલાં જોયા હતા તેવાજ મુકુટધારી, તથા હાથમાં ગદા અને ચક્રવાળા જોવા ઇચ્છું છું.

માટે હે હજારો હાથવાળા ! હે વિશ્વરૂપધારી ભગવાન ! આપ આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઈને તે ચતુર્ભુજરૂપે થાઓ. ૪૬

હવે ભગવાન ત્રણ શ્લોકથી આશ્વાસન આપે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છે:–

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

હે અર્જુન ! મેં મારી યોગમાયાના બળવડે મારૂં તેજોમય, અનંત, સર્વનું આદિ અને તારા જેવા ભક્તિવિના પૂર્વે કોઈએ જોયેલું નહિ એવું અદ્ભુત વિશ્વરૂપ તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તને દેખાડયું છે. માટે એમાં તું બીએ છે શામાટે ?૪૭

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

હે કુરુકુળમાં મહાવીર ! માત્ર વેદ અને કલ્પસૂત્રાદિ યજ્ઞવિદ્યાના અધ્યયનથી, દાનથી, અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મથી અથવા ચાંદ્રાયણ આદિ ઉગ્ર

તપોથી પણ મારૂં આવું રૂપ આ મનુષ્યલોકમાં તારા જેવા વિના બીજો જોવાને સમર્થ નથી. ૪૮

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

મારૂં આવું ઘોર રૂપ જોઇને તને દુઃખ તથા મૂઢપણું થાઓ નહિ. તું નિર્ભય તથા પ્રસન્ન મનવાળો થઇને મારૂં એ પ્રથમનુંજ રૂપ સારી પેઠે જો.

संजय उवाच । સંજય કહે છે:-

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

મહાત્મા વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને પછી પોતાનું પ્રથમનું તે મુકુટવાળું રૂપ દેખાડયું અને વિશ્વમૂર્તિ ભગવાને સૌમ્ય શરીર ધારણ કરીને ભયભીત અર્જુનની ફરીથી આશ્વાસના કરી. ૫૦

હવે અર્જુન નિર્ભય થઇને કહે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છે:—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યરૂપ જોઇને હવે હું સચેત તથા શાંત પ્રકૃતિવાળો થયો છું.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ–

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः॥५२॥

હે અર્જુન ! જોઇ શકાવું અતિ દુર્લભ એવું મારૂં જે વિશ્વરૂપ તેં જોયું; તે રૂપની દેવતાઓ પણ સદા આકાંક્ષા રાખે છે, છતાં તેઓ જોઈ શકતા નથી.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥५३॥

તને મારા જે વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું છે, તેવા પ્રકારનું મારૂં દર્શન માત્ર વેદાધ્યયનથી, કૃચ્છ્ર–ચાંદ્રાયણ આદિ તપથી, દાનથી અથવા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞથી થઇ શકતું નથી. ૫૩

ત્યારે કયા ઉપાયથી થઈ શકે ? તે હવે કહે છે.

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન ! મારેવિષે

કેવળ એકનિષ્ઠાવાળી અનન્ય ભક્તિ થવાથીજ હું એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષમાં જોઇ શકાવો, તત્ત્વથી સમજાવો તથા તદ્રૂપ થઇને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાવો શકય છું. બીજા કોઇ પણ ઉપાયથી હું જાણી શકાતો, જોઇ શકાતો કે પ્રવેશી શકાતો નથી. ૫૪

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

માટે હે અર્જુન ! જે મારીજ પ્રીતિ અર્થે નિષ્કામ કર્મ કરે છે; જે મનેજ પરમપુરુષાર્થ (મોક્ષ) માને છે; જે કેવળ મારોજ આશ્રય કરે છે; જે બીજા સર્વ પ્રકારના સંગથી–આસક્તિથી–રહિત થાય છે; તથા જે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોપ્રત્યે વૈરરહિત થાય છે; તેજ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १२ मो—भक्तियोग

અગિયારમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે ભક્તિનિષ્ઠને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. વળી એજ અધ્યાયમાં "ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં નિત્યયુક્ત અને અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની સર્વથી અધિક છે" તથા "જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું દુઃખસાગરને તરી જઇશ" એ આદિ વચનોથી પણ જ્ઞાનીને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એવી રીતે જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા ભક્તિનિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા કહી. પણ એ બેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ? એ વાત અર્જુન હવે પૂછે છે.

अर्जुन उवाच। અર્જુન પૂછે છેઃ—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

સર્વ કર્મો આપને અર્પણ કરવા આદિવડે સદા આપવિષેજ અનન્ય નિષ્ઠાવાળા થઈને જે ભક્તો આપનું વિશ્વરૂપે અને સર્વજ્ઞરૂપે અને સર્વશક્તિમાન-રૂપે—એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે—ધ્યાન કરે છે; તથા જે અવિનાશી અને અવ્યક્ત એવા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મરૂપે આપનું ધ્યાન કરે છે; તે બેમાંથી ઉત્તમ યોગી કોણ?

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

હું જે સર્વજ્ઞતા આદિ ગુણવાળો સગુણ બ્રહ્મ છું; તેનાવિષે મન પરોવીને જેઓ સદા મારે માટે કર્મ આદિ કરતા થકા મારામાં પરમ શ્રદ્ધાવાળા થઇને મારી આરાધના કરે છે; તેઓને મેં ઉત્તમ યોગી માન્યા છે. ૨

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

જે પરબ્રહ્મરૂપ આદિથી રહિત હોવાથી જેનું શબ્દાદિવડે વર્ણન થઇ શકતું નથી; જે સર્વવ્યાપક અને અવ્યક્ત હોવાથી અચિંત્ય છે; જે માયામાં અને તેના કાર્યરૂપ સંસારમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા, નિત્ય અને અચળ છે; તે અવિનાશી પરમાત્મારૂપે જેઓ મને જિતેંદ્રિય થઇને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખીને તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહીને ભજે

છે; તેઓ પણ મનેજ પામે છે. ૩, ૪

જ્યારે અવ્યક્ત અચિંત્યરૂપે ભજનારા પણ આપને પામે છે તો આપ સગુણ ઉપાસકોને શાથી ઉત્તમ માનો છો? એ શંકાનો ઉત્તર હવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

જો કે તેઓ પણ મને પામે છે; પરંતુ તેવા મારા અચિંત્ય–અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત ચિત્ત-વાળા યોગીઓને ક્લેશ ઘણો વધારે થાય છે. કારણ કે વ્યક્ત દેહધારી મનુષ્યો ઘણા કષ્ટથી અવ્યક્ત પરબ્રહ્મમાં નિત્ય સ્થિતિ મેળવી શકે છે. ૫

મારા ભકતો તો મારી કૃપાથી સહજ યત્નથી સિદ્ધિ પામે છે એ વાત હવે બ શ્લોકથી કહુ છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

અને જેઓ સર્વ કર્મો મને–પરમેશ્વરને અર્પણ કરીને તથા મારેપરાયણ થઇને મારૂંજ ધ્યાન કરતા થકા અનન્ય ભક્તિયોગવડે મને ઉપાસે

છે; તેવા મારેવિષે ચિત્તના આવેશવાળા ભક્તોનો હે પાર્થ ! આ જન્મમરણવાળા સંસારસાગરમાંથી હું થોડાજ કાળમાં ઉદ્ધાર કરૂં છું. ૬, ૭

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

માટે તું સંકલ્પ–વિકલ્પાત્મક મનને બીજીબાબતોને બદલેમારાજ વિચારમાં જોડયા કર તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને પણ મારામાંજ પરોવ.કેમકે એમ કરવાથી મારી કૃપાવડે તું જીવનકાળમાંજ મારામાં નિવાસ કરીશ, કે જેથી દેહાંત પછીનો સંશયજ નહિ.

મન તથા બુદ્ધિને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવાને જે અશક્ત હોય તેને માટે હવે તેના અધિકાર મુજબના સુગમ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યથાક્રમથી કહે છે.

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय॥९॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જો એ પ્રકારે મારાવિષે ચિત્ત સ્થિર કરવાને તું અસમર્થ હોય તો વિષયાદિથી ચંચળ થતા ચિત્તને તેમાંથી સારાસારના વિવેકવડે પાછું વાળી મારા સ્મરણમાં જોડવાનો અભ્યાસયોગ સાધીને મને પામવાની ઈચ્છા તથા પ્રયત્ન કર.

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

જો કદી તું એવા અભ્યાસમાટે પણ અસમર્થ હોય તો મને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રત, દાન, પૂજન, અર્ચન, જપ–તપ, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ ઈત્યાદિ (કર્મેન્દ્રિયોની સહાયતાવાળાં) કર્મ કરવામાં તત્પર રહે. કેમકે મારી પ્રીતિ અર્થે એવાં કર્મો કરતો રહીશ, તોપણ તું ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આંતરિક અભ્યાસને યોગ્ય થઇ મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને પામીશ.૧૦

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

પણ જો એમ કરવાને પણ તું અસમર્થ હોઉં તો એક મારૂં શરણ લઇ મનને નિયમમાં રાખ અને પ્રત્યક્ષ ફળવાળાં તથા અદૃષ્ટ ફળવાળાં જે જે કર્મો કરે તે તે મને અર્પણ કરતો રહે. ૧૧

ભાવાર્થઃ–'મારે તો ઈશ્વરાજ્ઞા પ્રમાણે યથાશક્ય કર્મ કરવાંજ જોઇએ; પછી તેનું દૃષ્ટ કિંવા અદૃષ્ટ ફળ થવું કે ન થવું એ ઈશ્વરાધીન છે.' એમ સર્વ ભાર મારા ઉપર મૂકીને ફળાસક્તિ તજીશ

તોપણ તું મારી કૃપા પામીને કૃતાર્થ થઇશ.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् १२

સમજણુવિનાના શુષ્ક અભ્યાસ કરતાં અનુભવીના ઉપદેશદ્વારા મેળવેલું યુક્તિસહિત એકલું જ્ઞાન પણ શ્રેષ્ઠ છે; માત્ર એકલા જ્ઞાન કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરે પણ લૌકિક સ્વાર્થ છોડી શકે નહિ તેના કરતાં ધ્યાન નહિ કરનારો મનુષ્ય કર્મફળનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામભાવે-વિના સ્વાર્થે કર્મ કરે તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણુ કે કર્મફળની ઇચ્છા તજવાથી (કર્મ વધારે મહત્ત્વનાં તથા વધારે કાળજીપૂર્વક કરવાનું સૂઝે છે તથા બની શકે છે, અને તેથી ઉપર કહ્યું તેમ) મોક્ષરૂપી પરમ શાંતિ વહેલી મળે છે. ૧૨

હવેના આઠ શ્લોકથી ભગવદ્ભકતના ગુણુ ગાય છે.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः॥१४॥

પોતાથી ઉત્તમપ્રત્યે દ્વેષ નહિ કરનારો, સમા-

નમ્રપ્રત્યે મિત્રભાવે વર્તનારો, કનિષ્ઠપ્રત્યે દયાથી વર્તનારો, અહંતામમતા વિનાનો, બીજાને દુઃખી જોઇ દુઃખી થનારો તથા સુખી જોઇને સુખી થનારો, ક્ષમાવાળો, લાભમાં તથા હાનિમાં સદા સંતોષ માનનારો, સ્થિર ચિત્તવાળો, સાવધાન રહેનારો, મનને નિયમમાં રાખનારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા મારેવિષે મન અને બુદ્ધિને જોડનારો એવો જે મારો ભક્ત, તે મને વહાલો છે.૧૩,૧૪

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

લોકો જેનાથી ભય તથા ખેદ પામતા નથી; લોકોથી જે ઉદ્વેગ પામતો નથી; અને જે સર્વને સ્વાભાવિક એવાં હર્ષ, અદેખાઇ, ભય તથા ઉદ્વેગ આદિથી મુક્ત છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.૧૫

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

લૌકિક પદાર્થ અનાયાસે મળે તોપણ જે લેવા ઇચ્છતો નથી; જે બાહ્ય તથા અંતર શૌચથી પવિત્ર છે; દક્ષ (આળસરહિત) છે; પક્ષપાતરહિત છે; મનોવ્યથાથી છૂટેલો છે; તથા જે દૃષ્ટ

અને અદૃષ્ટ ફળવાળાં સર્વ કર્મોને ત્યજનારો અથવા આ લોક અને પરલોકના ભોગ્ય પદાર્થમાટે ઉદ્યમ તજનારો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.૧૬

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७

જે પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતો નથી તેમ અપ્રિય વસ્તુ પામીને ખેદ કે દ્વેષ કરતો નથી; જે પ્રિય વસ્તુના નાશથી શોક કરતો નથી, તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુ માટે ઇચ્છા કે પ્રયત્ન કરતો નથી; તથા જે મારી પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ જણાય એવાં પુણ્યદાયક શુભ કર્મોને તથા પાપદાયક અશુભ કર્મોને તજી દઇને એક મારામાંજ ભક્તિમાન થયો છે; તે મારો ભકત મને પ્રિય છે. ૧૭

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥१९॥

જે શત્રુ અને મિત્રપ્રત્યે સમભાવ રાખનારો, માન અને અપમાનમાં હર્ષશોક નહિ કરનારો, શીત

ઉષ્ણ તથા સુખદુઃખાદિકમાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો, કોઈપણ વસ્તુ ઉપર આસક્તિ વિનાનો, નિંદા અને સ્તુતિને સમાન ગણનારો, મૌન રાખનારો (એટલે કે મનનશીલ રહેનારો—વાણીને વશ રાખનારો), જેવું પણ આવી મળ્યું તેથી સંતોષ માનનારો, ઘરબારવિનાનો (અથવા એકજ ઠેકાણે નહિ રહેનારો કિંવા જ્યાં ત્યાં રહેનારો) તથા સ્થિર અને દૃઢ બુદ્ધિવાળો એવો મારા ઉપર નિર્ભર રહેનારો જે ભક્તિમાન મનુષ્ય, તે પણ મને વહાલો છે. ૧૮,૧૯

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०

એવા જે મારામાં શ્રદ્ધાવાળા તથા મનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનવાવાળા મહાત્માજનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ધર્મરૂપી અમૃતને સેવ છે; ત ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १३ मो–क्षेत्रक्षेत्रज्ञ–विभागयोग

ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં "મારા ભકતોનો મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી હું ઉદ્ધાર કરૂં છું" એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન વિના કર્મયોગ તથા અનન્ય ભક્તિ સધાય નહિ અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય નહિ; તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશને સારૂ આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક કહે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છેઃ–

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ સર્વ હું જાણવા ઈચ્છું છું.

સાતમા અધ્યાયમાં અપરા તથા પરા, એવી બે પ્રકૃતિઓ કહી હતી. આ બન્ને પ્રકૃતિઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કહે છે. શ્રીભગવાન હવે એ બન્ને પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

હે કુંતાના પુત્ર! ભોગ ભોગવવાના સાધનરૂપ આ શરીરજ સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી ભૂમિરૂપ છે તેથી તેને "ક્ષેત્ર" કહે છે; અને એ ક્ષેત્રને જે યથાવત્ જાણે છે-અર્થાત તે ક્ષેત્ર હું છું એવું નહિ સમજતાં પોતે એ ક્ષેત્રને જાણવાવાળો છે એમ જે સમજે છે; તેને જ્ઞાનીજનો ક્ષેત્રજ્ઞ (એટલે કે જીવાત્મા) કહે છે. ૨

પરંતુ એ તો અજ્ઞાની સંસારી જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ કહે છે.

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥

હે ભારત! એ ક્ષેત્રના અભિમાની એવા જીવરૂપે પણ સર્વ ક્ષેત્રોરૂપી શરીરોમાં વસ્તુતાએ તો મને પરમાત્માનેજ વ્યાપી રહેલો જાણ. કારણ કે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે આવું જ્ઞાન તેજ ખરૂં જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે. ૩

ભાવાર્થઃ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું ઉપાધિભાવે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેમાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનોજ હેતુ હોવાથી એજ સાચું જ્ઞાન છે; અને એ વિનાનું બીજું જે શરીરાદિક લૌકિક પદાર્થોમાં અહંતામમતા મનાવનારૂં વિપરીત જ્ઞાન છે, તે તો બંધનકારક અને વૃથા મહેનતરૂપ જાણવું. કહ્યું છે કેઃ-

तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ।
आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥

અર્થાત્ સકામ કર્મ બંધનકારક થતું નથી તેથી તેનેજ કર્મરૂપ જાણવું. બાકી બીજું સકામ કર્મ તો કેવળ મહેનતરૂપ છે; તથા જે અધ્યાત્મવિદ્યા મોક્ષને આપે છે તેનેજ વિદ્યા જાણવી. બાકી બીજી જે લૌકિક વિદ્યા તે તો માત્ર લૌકિક શિલ્પનિપુણતા એટલે કે કારીગરની ચતુરાઇ જેવુંજ છે.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥

ઉપર મેં તને જે ક્ષેત્રવિષે કહ્યું તે ક્ષેત્ર સ્વરૂપથી જડ તથા દૃશ્ય આદિ જે જે સ્વભાવવાળું છે; ઇચ્છા આદિ જે જે ધર્મવાળું છે; ઇંદ્રિય આદિ-

ના જે જે વિકારવાળું છે; જે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથી પેદા થાય છે; સ્થાવરજંગમ આદિ જે જે વિભાગવાળું છે; તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જેવા સ્વરૂપવાળો તથા જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે બધું મારી પાસેથી હવે તું ટુંકામાં સાંભળ. ૪

આપ ટુંકમાં કહેવા ધારો છો, તો એ ક્ષેત્ર વિસ્તારથી કોણે કહ્યું છે? તેના ઉત્તરમાં હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાન અને ધારણાના વિષયરૂપ વિરાટ આદિરૂપે અનેક પ્રકારે કહેલું છે. નિત્યનૈમિત્તિક તથા કામ્ય કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોએ યજન કરવા યોગ્ય નાના પ્રકારના દેવતારૂપે એ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કર્યું છે; તથા તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનારાં અને યુક્તિવાળાં એવાં ઉપનિષદોએ તથા બ્રહ્મસૂત્રોએ પણ ક્ષેત્ર–ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે કર્યું છે. ૫

હવે બે શ્લોકથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥६॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો, તેઓનું કારણ, અહંકાર, બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ), અવ્યક્ત (મૂળપ્રકૃતિ અથવા માયા), પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, પાંચ કર્મેંદ્રિયો, એક મન તથા જ્ઞાનેંદ્રિયોના (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ)પાંચ વિષયો, આ પ્રમાણે ચોવીસ તત્ત્વો; તથા ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિ અને ધીરજ; આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયો ઇત્યાદિના વિકારવાળું ક્ષેત્ર મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૬,૭

પહેલા શ્લોકમાં શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહ્યું તેથી પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે, પણ તેમ નથી. કેમકે ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિનેજ ક્ષેત્ર કહેવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતામમતા બંધાઇ ગઇ છે, તે અધ્યાસ દૂર કરવા સારૂ તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની ભિન્નતા સમજાવવા સારૂ કહ્યું છે.

ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી હવે તેનાથી ભિન્ન અને જાણવાયોગ્ય એવા શુદ્ધ ક્ષેત્રજ્ઞનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવા

માટે પાંચ શ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કહે છે.

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥
इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१२

પોતાના ગુણનાં વખાણ ન કરવાં, દંભ ન કરવો, કોઇને પીડા ન કરવી, સહનશીલતા, સરળતા, આચાર્યસેવા, બાહ્ય અને આંતરિક પવિત્રતા (માટી તથા પાણીવડે શરીરની શુદ્ધિ તે બાહ્યશૌચ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે આંતર શૌચ),શુભ માર્ગમાં એકનિષ્ઠતા, શરીરનો સંયમ, ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકાર ન રાખવો, જન્મમરણ જરા તથા

વ્યાધિને વિષે વારંવાર દુઃખ તથા દોષ જોવા, ધન સ્ત્રી ઘર તથા પુત્રાદિ પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવી (અર્થાત્ તેમનામાંથી અહંતામમતાનો અધ્યાસ તજી દેવો), શુભ કે અશુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ-શોક નહિ કરતાં સમાન વૃત્તિ રાખવી, હું-પરમેશ્વર-ને વિષે સર્વવ્યાપકપણાની તથા સર્વાત્મદૃષ્ટિ રાખીને અનન્ય ભાવવાળી-એકનિષ્ઠાવાળી-અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી. ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારા એકાંત સ્થાનમાં નિવાસ રાખવો, અજ્ઞાનીઓમાં પ્રીતિ ન રાખવી, સદા અધ્યાત્મજ્ઞાનને વિષે નિષ્ઠા રાખવી, તત્ત્વજ્ઞાન-ના અર્થરૂપ-અથવા ફળરૂપ પરમાત્માનું વારંવાર દર્શન કરવું. આ ચોવીસ પ્રકારની સાધના મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે; અને જે જે એવા જ્ઞાનચારિત્રવિનાનું અથવા એથી ઉલટું હોય-એટલે કે માનીપણું, દંભીપણું ઇત્યાદિ ઇ-ત્યાદિ હોય, તે બધું 'અજ્ઞાન' (અજ્ઞાનના પરિણામ-રૂપ) છે; એમ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓ કહે છે. માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮-૧૨

ઉપલાં સાધનોવડે જાણવા તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ હવે ૭ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१३॥

ઉપર કહેલાં સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવાયોગ્ય છે; તથા જે વસ્તુને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે; તે વસ્તુ હવે હું તને કહીશ. તે જાણવાયોગ્ય વસ્તુ "પરબ્રહ્મ પરમાત્મા" છે, કે જે વસ્તુ આદિરહિત (ઉત્પત્તિરહિત) છે; સર્વશ્રેષ્ઠ છે (તેનાથી કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી); તથા જે ઇંદ્રિય આદિનો વિષય ન હોવાથી તે વસ્તુ 'છે' એમ પણ નથી કહી શકાતું; તેમ 'નથી' એમ પણ નથી કહી શકાતું.૧૩

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી વસ્તુ સર્વત્ર હાથપગવાળી છે; સર્વ તરફ આંખ, મસ્તક અને મુખવાળી છે; ચોતરફ કાનવાળી છે તથા સર્વ પ્રાણી–પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલી છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ પ્રાણીઓની વૃત્તિઓ તથા હાથપગાદિ ઇંદ્રિયોદ્વારા એ સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મજ વ્યવહાર કરે છે.૧૪

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१५॥

ચક્ષુ આદિ સર્વ ઇંદ્રિયોની વિષયાકાર થતી વૃત્તિઓને પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ તે તે વિષયોરૂપે ભાસે છે; અથવા તે સર્વ ઇંદ્રિયોનો અને તેમના વિષયોનો પ્રકાશ તે પરબ્રહ્મજ કરે છે; છતાં પણ તે સર્વ ઇંદ્રિયોથી રહિત છે. વળી સર્વ સંગરહિત છતાં પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ સર્વને ધારણ કરનાર–એટલે કે સર્વના સ્થાનરૂપ અને આધારરૂપ છે; અને નિર્ગુણ છતાં સત્ત્વાદિ ગુણોના ભોગવનાર પણ તેજ છે.× ૧૫

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१६॥

જેમ સુવર્ણ પોતાના કાર્યરૂપ કડાં, કુંડલ આદિ ભૂષણોની અંદર બહાર વ્યાપી રહેલું છે; તથા પાણી જેમ તરંગોની અંદર બહાર રહેલું છે;

× શ્રુતિ પણ કહે છે કે "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । અર્થાત્ પરબ્રહ્મ હાથપગરહિત છતાં પણ વેગવાન છે તથા વસ્તુઓને ગ્રહણ કરનાર છે; નેત્રરહિત છતાં દેખે છે, તથા કાનરહિત છતાં સાંભળે છે.

તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પણ પોતાના કાર્યરૂપ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીપદાર્થોની અંદર અને બહાર રહેલા છે. વળી તે કાર્ય અને કારણરૂપ હોવાથી સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના જે સમુદાય દેખાય છે તે પણ વાસ્તવમાં તે પરમાત્મારૂપજ છે. પરંતુ તે પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, રૂપરહિત તથા પ્રકૃતિથી અત્યંત પર (શ્રેષ્ઠ) હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય તેવા નથી; અને તેથીજ અજ્ઞાનીઓને માટે તે કરોડો યોજન દૂર છે, તથા જ્ઞાનીઓના આત્મારૂપ હોવાથીજ નજીકથી પણ નજીક છે.*૧૬

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં

*શ્રુતિ પણ કહે છે કે "**तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तदंतिके । तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्यबाह्यतः ।** તે પરમાત્મા (સર્વવ્યાપક હોવાથી)નથી પણ ચાલતા અને શરીરરૂપી ઉપાધિવડે ચાલે પણ છે. વળી (અજ્ઞાનીને માટે)તે અત્યંત દૂર પણ છે અને (જ્ઞાનીને માટે)અત્યંત પાસે પણ છે. વળી તે આ સકળ વિશ્વની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે.

તેમના કારણરૂપે વિભાગરહિત (એક અખંડરૂપ) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે; અને કાર્યરૂપે વિભક્ત (એટલે કે જૂદા જૂદા) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે. વળી તે જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા આ જગત હયાતીમાં હોય છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનું પોષણ કરે છે; પ્રલયકાળે સર્વને ગળી જાય છે; તથા ઉત્પત્તિસમયે પાછા નાના પ્રકારનાં કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१८॥

તે પરમાત્મા ચંદ્રસૂર્ય આદિ તેજોના પણ તેજરૂપ અર્થાત્ તેમને પ્રકાશ આપનારા, અંધકારથી પર અને પ્રકાશરૂપ પણ કહેવાય* છે. વળી

---

* શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "**येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।** અર્થાત્ તે પરમાત્માનાજ તેજથી પોષાઇને સૂર્ય તપે છે–પ્રકાશે છે, કંઇ સૂર્ય તેને પ્રકાશતો નથી. ચંદ્રમા અને તારાઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતા નથી. તેમ વિજળીઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતી નથી; તો પછી અગ્નિ તો તેને ક્યાંથીજ પ્રકાશી શકે?

જ્ઞાન (જાણવાની ક્રિયા) પણ તે છે; જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ) પણ તે છે અને સર્વના હૃદયમાં પ્રેરકરૂપે પણ તેજ વસેલા છે; પરંતુ અમાનીપણું, અદંભીપણું આદિ પ્રથમ કહેલાં સાધનોથીજ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જણાય અને પમાય તેમ છે. × ૧૮

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥

આ પ્રમાણે મેં (શ્લોક ૬ ને ૭માં) ક્ષેત્રવિષે કહ્યું; (શ્લોક ૮ થી ૧૨ સુધી) જ્ઞાનવિષે કહ્યું; અને (શ્લોક ૧૨થી ૧૮ સુધી) જ્ઞેયવિષે એટલે કે જાણવા યોગ્ય વસ્તુવિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પરંતુ આગલા (૧૨મા) અધ્યાયમાં કહેલાં લક્ષણવાળો મારો ભક્તજ વસિષ્ઠાદિએ વર્ણવેલા એ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને વિશેષરૂપે જાણી શકે છે; તથા (લોકપરલોકના અનિત્ય પદાર્થો પાછળ વલખાં મારવાનું મૂકી દઇ) મારા સચ્ચિદાનંદઘન પરબ્રહ્મ-

કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશરૂપ પરમાત્માનાજ પ્રકાશવડે સર્વ કાંઇ પ્રકાશિત થાય છે.”

×શ્રુતિ કહે છે કે **आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्** અર્થાત્ પરમાત્મા સૂર્યથી અત્યંત તેજસ્વી છે અને અજ્ઞાનથી પર છે.

સ્વરૂપને જાણુવા તથા પામવાને યોગ્ય થાય છે.૧૯

તે ક્ષેત્ર શું છે તથા કેવા ધર્મવાળું છે તે વાત કહી. હવે તે ક્ષેત્ર કેવા વિકારવાળું છે; કોનાથી ઉપજે છે; તથા ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કોણ ને કેવો છે તે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥२०

પ્રકૃતિ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે અને પુરુષ-જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે; માટે એ બન્નેને અનાદિ જાણવાં. તથા દેહ અને ઇંદ્રિયોના વિકારોને તેમજ ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ સુખ, દુઃખ, મોહ, આદિકને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણવાં. ૨૦

પ્રકૃતિથી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે એ દેખાડવા સાથે પ્રકૃતિ અને પુરુષથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે એ પણ દેખાડે છે.

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥

કાર્ય એટલે શરીર અને કારણ એટલે સુખ-દુઃખને આપનારી ઇંદ્રિયો. એ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ કારણભૂત છે—અર્થાત્ પ્રકૃતિ પોતેજ શરીર તથા ઇંદ્રિયોરૂપે પરિણામ પામે છે—અને પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે; એમ કપિલ આદિ

મુનિઓ કહે છે. ૨૧

ભાવાર્થ:-પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેનું પોતાની મેળે કર્તાપણું સંભવતું નથી; તેમ પુરુષ નિર્વિકારી હોવાથી તેનું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી. તોપણ જીવના પ્રારબ્ધને લીધે અને ચૈતન્યના અધિષ્ઠાનપણાને લીધે જડ એવી પ્રકૃતિનું કર્તાપણું સંભવે છે. જેમ અગ્નિની ઊર્ધ્વગતિ, વાયુની વક્ર (વાંકી) ગતિ, માતાના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવું ઇત્યાદિ સ્વભાવથીજ થાય છે; તેમ પુરુષના સમીપપણાને લીધે પ્રકૃતિનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. હવે ભોક્તાપણું-એટલે સુખદુઃખનું જ્ઞાન, એ ચેતનનો ધર્મ ગણાય છે; તેથી પ્રકૃતિના સમીપમાં રહેવાથી પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે.

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥

પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જે શરીર, તેમાં પુરુષ 'હું શરીર છું" એવી બુદ્ધિથી રહ્યો છે, તેથીજ તે દેહથી થતાં સુખદુઃખ ઇત્યાદિ ભોગવે છે. વળી તે દેવ આદિની ઉત્તમ યોનિમાં તથા પશુપક્ષી આદિ-

ની નીચ યોનિમાં જન્મે છે, તેનું કારણ શુભાશુભ કર્મ કરનારી ઇંદ્રિયોની આસક્તિ છે. ૨૨

પ્રકૃતિમાં અહંબુદ્ધિને લીધે પુરુષ પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી તેથીજ તેને સંસારમાં જન્મવું પડે છે; નહિ તો વસ્તુતાએ તેને સંસાર નથી. એવા અભિપ્રાયથી હવે ભગવાન એ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२३॥

વળી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ આ શરીરમાં પરમાત્મા રહે છે તે પણ તેનાથી જૂદા છે—અર્થાત્ દેહના ગુણો સાથે તે જોડાતા નથી. કારણ કે તે ઉપદ્રષ્ટા જીવાત્માની સમીપમાં રહીને સર્વના જેનારા સાક્ષી છે; સર્વ વિષયમાં અનુમોદન કરનારા છે. ઈશ્વરરૂપે સર્વ વસ્તુને ધારણ કરનારા અને ધર્મપાલન કરનારા છે; બ્રહ્માદિકના પણ અધિપતિ છે અને શ્રુતિ પણ તેને સર્વના અંતર્યામી કહે છે. ૨૩

હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એ પ્રમાણે જાણનારા જ્ઞાનીની સ્તુતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કરે છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४

જે કોઇ એ પ્રમાણે પુરુષને સાક્ષી આદિરૂપે જાણે છે; તથા પ્રકૃતિને તેનાં સુખદુઃખ આદિ પરિણામોસહિત જાણે છે; તે સર્વથા વર્તવા છતાં ફરી આ સંસારમાં જન્મતો નથી. ૨૪

પ્રકૃતિથી જૂદાપણું દર્શાવનારાં આત્મજ્ઞાનનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં સાધનો હવે બે શ્લોકથી કહે છે.

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२५॥

કેટલાએક વારંવાર આત્માકાર વૃત્તિ કરતા રહીને દેહમાં રહેલા એ આત્માને ધ્યાનવડે જુએ છે; કેટલાએક સાંખ્યવડે (એટલે કે પ્રકૃતિ પુરુષ ભિન્નભિન્ન છે એવા જ્ઞાનવડે તથા અષ્ટાંગ યોગવડે) આત્માને જુએ છે; તથા બીજાઓ કર્મયોગરૂપ ઉપાયવડે આત્માને જુએ છે. ૨૫

હવે મંદ અધિકારીઓ માટે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે.

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२६॥

જે બીજા મંદાધિકારીઓ ઉપરોક્ત પ્રકારે પરમાત્માને સાક્ષાત્ નથી જાણતા, તેઓ આચાર્યો

પાસે શ્રવણુ કરીને તેનું ધ્યાન કરતા થકા તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણુપરાયણુ રહેતા થકા ધીમે ધીમે સંસારને તરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩-૪-૫ માં કર્મયોગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે.તેથી અહીં છેવટસુધી હવે સાંખ્યયોગ વિસ્તારથી કહે છે.

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२७॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ! જે કાંઇ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉપજે છે; તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગ-થી-અતદ્માં તદ્રૂપતાના અધ્યાસથી થાય છે.

અજ્ઞાનથી સંસારની ઉત્પત્તિ કહી, હવે તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું જ્ઞાન કહે છે.

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥२८

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં સતરૂપે સમાન રહેલા, તથા ભૂતોનો નાશ થતાં નાશ નહિ પામનારા જાણે છે તેજ ખરૂં જાણે છે-ખરો જ્ઞાની છે.૨૮

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवास्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम्

કેમકે સર્વત્ર સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને એ પ્રમાણે (પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં) સમાન જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી. તાત્પર્ય કે, અવિદ્યાવડે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્માને ઢાંકી દઈને તેને કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ માનતો નથી તેથી મોક્ષને પામે છે; અને જે મનુષ્ય આત્માને જાણતો નથી અને દેહનેજ આત્મા જાણે છે; તે શરીરના નાશ સાથે આત્માનો પણ નાશ કરે છે.* ૨૯

આત્મા શુભ અશુભ કર્મ કરતો હોવાથી તેમાં વિષમપણું સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં આપ તેને સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેનારો શાથી કહો છો ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति॥३०

દેહ તથા ઇંદ્રિયોના આકારમાં પરિણામ પા-

* શ્રુતિ કહે છે કે–"**असूर्यानाम ते लोका अंधेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो-जनाः॥** જે મનુષ્યો આત્મહત્યા કરનારા છે; તેઓ મરણપછી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વિંટાયલા અસુરોનાલોકમાં જાયછે."

એવી પ્રકૃતિજ આ સર્વ કર્મો કરે છે અને આત્મા તો સર્વત્ર અકર્તા છે; છતાં "હું કરૂં છું" એવું જે જીવાત્માને કર્તાપણાનું અભિમાન થાય છે, તે દેહાભિમાનનેજ લીધે થાય છે; એ પ્રમાણે જે જાણે છે તેજ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૩૦

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાંથી થતાં હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે એકજ છે; તથા આત્મારૂપે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ માત્ર પ્રાણીરૂપેજ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે જાણનારો પરબ્રહ્મને પામે છે, તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३१॥

પ્રલયસમયે જૂદા જૂદા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પરમેશ્વરની પ્રકૃતિમાં એકત્ર થઇને રહે છે; તથા સૃષ્ટિને સમયે તેઓ પાછા એ પ્રકૃતિમાંથીજ વિસ્તાર પામે છે; એ વાત જ્યારે મનુષ્ય સમજે છે, ત્યારેજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામવા ઇચ્છે છે, યત્ન કરે છે અને પ્રાપ્ત પણ થાય છે. ૩૧

પરંતુ સંસારી અવસ્થામાં તો દેહના સંબંધથી થનારાં વિવિધ કર્મો તથા તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળોવડે આત્માની વિષમતા દૂર કરી શકાતી નથી; તેથી તેને સમદૃષ્ટિવાળો

કેમ કહેવાય? તેનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३२

જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ નાશ થાય છે; તથા જે વસ્તુ ગુણવાળી હોય તેજ ગુણનો નાશ થતાં નાશ પામે છે. પરંતુ આ આત્મા તો નિર્ગુણ તથા અનાદિ હોવાથી તે અવ્યય (જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત) છે. માટે હે કુંતાપુત્ર! આ આત્મા શરીરમાં રહ્યો છે તોપણ તે નથી કાંઇ કરતો કે નથી કર્મફળથી લેપાતો. ૩૨

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३३॥

જેમ કીચડ આદિને વિષે આકાશ રહ્યું છે તોપણ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અસંગ હોવાથી કીચડ આદિથી લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં રહેવા છતાં અસંગપણાને લીધે દેહના ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી–અર્થાત્ સદા સર્વત્ર નિર્લેપજ રહે છે.૩૩

આત્માનું નિર્લેપપણું હવે સૂર્યના દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥

હે અર્જુન! જેમ એકજ સૂર્ય આ સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશે છે; તેમ આ ક્ષેત્રોમાં રહેનાર આત્મા પણ એક છતાં સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે.૩૪

ભાવાર્થ:-સૂર્ય જગતને પ્રકાશે છે તેથી જગતના ધર્મ સૂર્યને વળગતા નથી; તેમ આત્મા ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે તેથી તે ક્ષેત્રના ધર્મથી લેપાતો નથી.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥३५॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનચક્ષુવડે એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચે રહેલા ભેદને જાણે છે, તથા જે આગળ કહેલા પ્રકૃતિથી છૂટવાના સાધનરૂપ ધ્યાન આદિ ઉપાયને યથાવત્ જાણે છે; તેજ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરી શકી પરમ પદને પામે છે.

હરિઃ ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १४ मो—गुणत्रयविभागयोग

ભગવાને તેરમા અધ્યાયમાં કહ્યું કેઃ—"જે કંઈ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાય છે." હવે એ બેનો સંયોગ, નિરીશ્વર સાંખ્ય માને છે તેમ કાંઈ પોતાની મેળે થતો નથી, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થાય છે. આ કથનપૂર્વક "જીવનો શુભાશુભ યોનિમાં જન્મ થવાનું કારણ ગુણસંગ છે" ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેલું સંસારનું વિચિત્રપણું વિસ્તારથી કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન પ્રથમ બે શ્લોકવડે કહેવાના વિષયની પ્રશંસા કરે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१

હે અર્જુન ! મોક્ષના સાધનરૂપ તપ તથા કર્મ ઈત્યાદિને લગતાં સર્વ જ્ઞાનો કરતાં જે જ્ઞાન અતિ

ઉત્તમ છે, તે જ્ઞાન હવે હું તને કહીશ; કે જેને જાણીને તેને અનુસરનારા સર્વ સાધક મુનિઓ આ દેહરૂપી બંધનથી મુકત થઇને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥

એ ઉત્તમ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જેઓ મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે; તેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિસમયે બ્રહ્મા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેથી પ્રલયસમયે પ્રલયનાં દુઃખ પણ પામતા નથી.૨

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રશંસાથી શ્રોતાને સન્મુખ કરીને હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઈશ્વરને આધીન રહીને સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે નથી કરતાં એ વાત કહે છે.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

દેશ અને કાળવડે જેને અત્યંત મહાન તથા પોતાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની વૃદ્ધિ કરવાથી જેને બ્રહ્મ પણ કહી શકાય, એવી જે સત્ત્વ રજ તથા તમોગુણની સમાન અવસ્થાવાળી મૂળપ્રકૃતિ, તે હું પરમેશ્વરની યોનિ છે. એ પ્રકૃતિમાં હું ગર્ભને

(એટલે કે જગતનો વિસ્તાર કરનારા ચિદાભાસને) મૂકું છું. અર્થાત્ પ્રલયવેળા મારી પ્રકૃતિમાં લય થયા છતાં પણ અવિદ્યા, કામ અને કર્મોની વાસનાવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ જીવાત્માને હું ઉત્પત્તિસમયે પાછો ક્ષેત્રની સંગાતે જોડી આપું છું. અને હે ભારત! બ્રહ્મા આદિ સર્વ પ્રાણીઓ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે.૩

માત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાંજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે એમ નથી, પણ તેઓ સદાસર્વદા મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત હવે કહે છે.

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

હે કૌંતેય! મનુષ્ય આદિ સર્વ યોનિઓને વિષે સ્થાવરજંગમ જે જે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા મૂર્ત પદાર્થોની મૂળ માતા તે મહદ્ બ્રહ્મ—એટલે કે મહાન પ્રકૃતિ છે; તથા તેનું બીજ આપનારો સર્વનો પિતા હું છું.

પરમેશ્વરને આધીન રહીને પ્રકૃતિ પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત કહી. હવે ચાર શ્લોકવડે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને સંસાર થાય છે તે વિસ્તારથી કહેછે.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

હે મોટી ભુજાવાળા અર્જુન! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેઓજ નિર્વિકાર એવા આત્માને (ચૈતન્યાંશને) દેહમાં અહંભાવરૂપી અધ્યાસ કરાવીને તેને દેહની સાથે બાંધી લે છે–અર્થાત્ એ ગુણોજ પોતાના કાર્યરૂપ સુખદુઃખ તથા મોહ આદિની સાથે શુદ્ધ આત્માને જોડી વિકારી જીવાત્મા બનાવે છે.૫

હવે એ ગુણોનું સ્વરૂપ તથા તે કેમ બાંધે છે તે કહેછે.

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન! પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણોમાં સત્ત્વગુણ સ્ફાટિકમણિ જેવો સ્વચ્છ હોવાથી તે પ્રકાશમાન તથા ઉપદ્રવરહિત (શાંત) છે; માટે તે પોતાના કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનમાં જીવને આસકત કરીને તેઓની સાથે બાંધે છે–અર્થાત્ "હું સુખી છું, હું જ્ઞાની છું" એવા મનના ધર્મોને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પોતાના ધર્મ માની લે છે. ૬

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

હે કુંતાપુત્ર! રજોગુણને લૌકિક પદાર્થમાં રાગ (પ્રીતિ) ઉપજાવનારો જાણવો. અને તે અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ વધારનારો હોવાથી દેહાભિમાનીને પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ફળવાળાં સકામ કર્મોમાં બાંધે છે—અર્થાત્ લૌકિક પદાર્થોની તૃષ્ણા અને આસક્તિને લીધે કર્મોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે રજોગુણને લીધે થતી હોવાથી બંધનકારક નીવડે છે. ૭

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! તમોગુણ તો અજ્ઞાનમાંથી (એટલે કે પ્રકૃતિના એક અંશરૂપ આવરણશક્તિમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથીજ તે દેહધારીઓને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી પ્રમાદ (ગાફલપણું), આળસ અને નિદ્રા સાથે બાંધી લે છે. ૮

સત્ત્વ આદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥

દુઃખ, શોક ઇત્યાદિનાં કારણો સન્મુખ હોય તોપણ તે સમયે મનુષ્યમાં જો સત્ત્વગુણ વધેલો હોય તો તે તેને સુખ સાથેજ જોડે છે; જો તેનામાં રજોગુણ વર્તતો હોય તો સુખ આદિનાં કારણો હોય તોપણ મનુષ્યને તે કર્મમાં જોડે છે; અને જો તમોગુણ વર્તતો હોય તો કોઇ અનુભવીનો ઉપદેશ અનાયાસે મળતો હોય તોપણ તમોગુણ તેમાં ધ્યાન નહિ લાગવા દેતાં પ્રમાદમાં–એટલે આળસ તથા ઉંઘ આદિમાં જોડે છે. ૯

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

હે ભરતવંશી! આગલાં અથવા નવાં કારણોને લીધે મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં કોઈ વાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઇને સત્ત્વગુણ પ્રબળ થાય છે; કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને દબાવી રજોગુણ પ્રબળ થાય છે; અને કોઇ વાર સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ પ્રબળ થાય છે. આ

પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણ વધે છે, ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણ પોતપોતાના ફળરૂપ જ્ઞાન તથા સુખાદિમાં, તૃષ્ણા અને લોભાદિની સકામ પ્રવૃત્તિમાં અથવા આળસ અને નિદ્રાદિકમાં માણસને જોડે છે. ૧૦

હવે સત્ત્વ આદિની વૃદ્ધિનાં ચિહ્નો ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

આ દેહનાં જ્ઞાનેંદ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે સાત્ત્વિક સુખરૂપે અને જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશ ઉપજે, ત્યારે સત્ત્વગુણને વધેલો જાણવો. ૧૧

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ! રજોગુણ વધે ત્યારે આટલાં ચિહ્નો ઉપજે છેઃ-(૧) લોભ-એટલે ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત છતાં અધિકાધિકની ઇચ્છા થવી તે; (૨) પ્રવૃત્તિ-એટલે સકામ કામોમાં જોડાવું; (૩) આરંભ-એટલે સકામ કર્મોનો આરંભ; (૪) અશાંતિ-એટલે આ કામ પછી તે કામ કરીશ, તે પછી પેલું કરીશ, એવા ઉત્તરોત્તર સંકલ્પવિકલ્પ કરવા

તે; અને (૫) સ્પૃહા–એટલે ધનવૈભવાદિ લૌકિક પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા. ભાવાર્થ કે, આ ચિહ્નો ઉપરથી રજોગુણની વૃદ્ધિ થયેલી જાણવી. ૧૨

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥

હે કુરુનંદન! તમોગુણ વધે ત્યારે અપ્રકાશ (એટલે સમજણનો નાશ); અપ્રવૃત્તિ (એટલે ઉદ્યમ-રહિત થવું); પ્રમાદ (એટલે કર્તવ્યનું ધ્યાન ન રહેવું); અને મોહ (એટલે મૂઢતા); આ ચિહ્નો થાય છે.

મરણવેળા સત્ત્વાદિની વૃદ્ધિ થવાનું ફળ હવે કહે છે.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં જેનો દેહ છૂટે છે, તે મનુષ્ય હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપાસનારાઓને સુખાદિ ભોગવવાના સ્થાનરૂપ ઉજ્જવળ લોકને પામે છે.૧૪

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

રજોગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે જીવ કર્મોમાં આસક્તિવાળાઓમાં જન્મે છે; તથા તમો-

ગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે પશુ આદિ મૂઢ યોનિમાં અવતરે છે. ૧૫

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

સાત્ત્વિક કર્મોનું* ફળ સાત્ત્વિક (સુખદાયક) અને નિર્મળ (નિર્દોષ) હોય છે; રજોગુણી કર્મોનું ફળ દુઃખદાયક હોય છે તથા તમોગુણી કર્મોનું ફળ અજ્ઞાન એટલે મૂઢતા કહેલું છે. ૧૬

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

સત્ત્વગુણથી ઉપજતું જ્ઞાનરૂપી ફળ ઘણા પ્રકાશવાળું અને સુખરૂપ હોય છે; રજોગુણથી ઉપજતું લોભરૂપી ફળ દુઃખદાયક હોય છે; તથા તમોગુણનું ફળ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી વધારે દુઃખદાયક હોય છે. ૧૭

હવે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિવાળાઓને જે જે ફળ થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

---

* સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મોનાં લક્ષણ આગળ અઢારમા અધ્યાયમાં કહેશે.

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८

જેઓ મુખ્યત્વે સાત્વિક વૃત્તિવાળા હોય છે તેઓ ઉપરના લોકમાં જાય છે (એટલે કે સત્ત્વગુણની ઓછી વધતી ખીલવણીના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર સો સોગણા આનંદવાળા એવા ગંધર્વલોક, દેવલોક, પિતૃલોક આદિ સત્યલોક સુધીના લોકોમાં જાય છે; રજોગુણી એટલે તૃષ્ણાદિથી વ્યાકુળ મનવાળા લોકો મધ્યમાં (એટલે કે મનુષ્યલોકમાં) રહે છે; અને પ્રમાદ, મોહ આદિ તમોગુણી વૃત્તિવાળાઓ તેની અધિકતાના પ્રમાણમાં તામિસ્ર આદિ નરકોમાં જાય છે. ૧૮

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થવાથી પ્રાપ્ત થતા સંસારનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રકૃતિ તથા આત્માની ભિન્નતા જાણવાથી કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ચોખ્ખું સમજાઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુગમ થાય છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९

જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થઇને બુદ્ધિ આદિના રૂપમાં પરિણામ પામેલા ગુણોસિવાય બીજા કશા-

ને કર્તા જોતો નથી, પણ ગુણોનેજ કર્મોના કર્તા દેખે છે; તથા મને પરમાત્માને ત્રણે ગુણથી જુદો અને તેમનો સાક્ષી જાણે છે; ત્યારેજ તે મને પામવાના માર્ગે ચાલી આગળ વધી શકે છે. ૧૯

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

જીવાત્મા, શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલા આ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણને ઓળંગવાથીજ એ ગુણોવડે ઉપજનારાં જન્મ, મરણ તથા વૃદ્ધપણું આદિનાં દુઃખોથી સદાને માટે છૂટીને મોક્ષરૂપી અમૃતને અનુભવે છે. ૨૦

હવે એવા ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ, આચાર તથા ગુણાતીત થવાનો ઉપાય અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છેઃ—

कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

હે પ્રભો! એ ત્રણે ગુણોને ઓળંગી ચૂકેલો ગુણાતીત પુરુષ કેવાં લક્ષણવાળો અને કેવાં આચરણવાળો હોય છે? તથા કયા ઉપાયવડે તે આ ત્રણે ગુણોને ઓળંગી જાય છે? તે કહો. ૨૧

આ વાત અર્જુને બીજા અધ્યાયમાં પૂછી હતી અને શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર પણ આપ્યો હતો; છતાં પણ અર્જુન પૂછે છે, તો તેની જિજ્ઞાસા વધી છે તેથી વધુ વિસ્તારથી જાણવામાટે પૂછે છે; એવું સમજીને ભગવાન બીજા અધ્યાયમાં આપેલા ઉત્તર કરતાં વિશેષરૂપે અને વિલક્ષણ રીતે ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ છ શ્લોકથી કહે છે. એમાં પ્રથમ એક શ્લોકથી ગુણાતીતનાં લક્ષણ કહે છે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છેઃ–

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥

હે પાંડવ! પ્રકાશ એટલે સત્ત્વગુણનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિ એટલે રજોગુણનાં કાર્યો અને મોહ એટલે તમોગુણનાં કાર્યો આપોઆપ અથવા કોઇ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયાં હોય, અને તે દુઃખદાયક હોય તોપણ ગુણાતીત મનુષ્ય તેમનો દ્વેષ કરતો નથી અને તે સુખદાયક હોય તથા નિવૃત્ત થયાં હોય તોપણ તે તેમની ઇચ્છા કરતો નથી. ૨૨

એ પ્રમાણે જે ગુણાતીત હોય તે પોતેજ જાણી શકે એ પ્રકારનું ગુણાતીતનું લક્ષણ પ્રથમ કહ્યું. હવે બીજાઓ પણ જાણી શકે એવું લક્ષણ કહેવા માટે "તેનું આચરણ કેવું હોય છે" એ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ શ્લોકથી આપે છે.

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥

ઉદાસીનની પેઠે સાક્ષીરૂપે રહ્યો થકો જે મનુષ્ય સત્ત્વ આદિ ગુણનાં કાર્ય સુખદુઃખ આદિને લીધે સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી; પણ "ગુણોજ પોતાનાં સુખદુઃખ આદિ કાર્યોને વિષે વર્તે છે, અને તેમની સાથે મારે કંઇ પણ સંબંધ નથી" એવા જ્ઞાન-વડે જે સ્થિર રહે છે–અર્થાત્ ચલાયમાન થતો નથી;

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाष्मकांचनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४

જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલો હોવાથી સુખદુઃખને સમાન ગણે છે; જે ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે; જે પ્રિય અને અપ્રિય સર્વ કોઇને સમાન ગણે છે; જે ધીરજવાળો છે તથા જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે;

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

જેને માન અને અપમાન તુલ્ય છે; જે મિત્ર-પક્ષ અને શત્રુપક્ષને સમાન ગણે છે; અને દૃષ્ટ ફળ-

વાળા તથા અદૃષ્ટ ફળવાળા ઉદ્યમોને તજી દેવાનો જેનો સ્વભાવ છે; તે પુરુષ ગુણાતીત (ત્રણ ગુણથી મુક્ત થયેલો–જીવનમુક્ત) કહેવાય છે. ૨૫

હવે તે કેવી રીતે ત્રણે ગુણને ઓળંગે છે તે વાત કહે છે.

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

જે મનુષ્ય અવ્યભિચારી ભક્તિરૂપી ઉપાયવડે મને પરમેશ્વરને સેવે છે; તેજ આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગીને–અર્થાત્ તેનાથી મુક્ત થઇને બ્રહ્મભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૬

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७

કારણ કે જેમ સૂર્યનારાયણ એકઠા થયેલા ઘટ્ટ તેજની–અત્યંત પ્રકાશિત અગ્નિની–પ્રતિમારૂપ છે; તેમ હું પણ પરબ્રહ્મની પ્રતિમારૂપ છું (અર્થાત્ ઘનીભૂત પરબ્રહ્મરૂપ છું); સદા સર્વદા મુક્ત હોવાથી મોક્ષની નિત્યમૂર્તિરૂપ છું; શુદ્ધ સત્ત્વગુણી હોવાથી મોક્ષના સાધનભૂત શાશ્વત ધર્મની મૂર્તિ છું; તથા પરમાનંદરૂપ હોવાથી હું અપાર અનુપમ ને અખંડ સુખની મૂર્તિ છું.

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

अध्याय १५ मो–पुरुषोत्तमयोग

ચૌદમા અધ્યાયને અંતે એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળોજ ત્રણે ગુણોથી છૂટીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ એ એકનિષ્ઠ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે વૈરાગ્યપૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન હવે અઢી શ્લોકવડે વૃક્ષના રૂપકથી સંસારનું વર્ણન કરેછે.

श्रीभगवानुवाच । શ્રીભગવાન કહે છે:–

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

હે અર્જુન ! જે સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉંચું છે (એટલે કે ક્ષર તથા અક્ષર કરતાં પણ ઉત્તમ એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેના મૂળરૂપ છે;) જેની શાખા નીચે છે (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ વગેરે જીવો જે વૃક્ષની શાખાઓ છે); તથા વેદોને જેનાં પાંદડાં

કહ્યાં છે; (કારણ કે વેદોદ્વારા અપાતી ધર્મ અ-
ધર્મની સમજણને લીધે કર્મફળો મેળવવા સારૂ
સર્વ જીવો એ સંસારરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય લે છે;)
એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (તે અનિત્ય હોવાથી)
અશ્વત્થ પણ કહે છે અને (તે રહે ત્યાંસુધી પણ
માત્ર પ્રવાહરૂપેજ અવિછિન્ન હોવાથી) તેને અ-
વ્યકત પણ કહે છે. માટે જે કોઇ આ સંસારને
એવો જાણે છે; તેજ વેદને યથાવત્ જાણે છે. ૧

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥२॥

સત્ત્વગુણી, રજોગુણી તથા તમોગુણી વૃત્તિઓરૂપી
જલના સિંચનવડે પોષાઇને વધેલી, તથા શબ્દા-
દિ વિષયરૂપી કોમળ પાંદડાંવાળી એવી જે સંસા-
રવૃક્ષની શાખાઓ (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ આદિ
જીવો) ઉપર તથા નીચે (એટલે કે દેવ અને પશુ
આદિની ઉંચનીચ યોનિઓમાં) સર્વત્ર ફેલાયલી છે
અને આ મનુષ્યલોકમાં પણ એ સંસારરૂપી વૃક્ષ-
નાં ભોગની વાસનાઓરૂપી નાનાં મોટાં મૂળિયાં,

ઉપર તથા નીચે (ઉંચનીચ સર્વ યોનિઓવિષે) વિસ્તાર પામેલાં છે. ૨

ભાવાર્થ:-ઉપરના તથા નીચેના લોકમાં જે જે ભોગ પોતાના કર્માનુસાર ભોગવવાના હોય તે ભોગવી રહ્યા પછી તે જીવ પાછો ભોગોની તેવી-જ વાસનાસહિત મનુષ્યલોકમાં આવે છે; અને પાછો પોતાની વાસના મુજબનાં કર્મોમાં જોડાય છે. કારણ બીજા લોકો તો ભોગભૂમિ છે અને આ મનુષ્યલોકમાંજ કર્મો કરી શકાય છે.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम् असंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३ ॥

મનુષ્યો આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું રૂપ જાણુવા ઇચ્છતા નથી તેથીજ તેનો અંત ક્યાં છે અને શાથી થાય છે; તેની આદિ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, શાથી અને કેવી રીતે થાય છે; તથા તેની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ કેવી, કેટલી અને શા વડે છે; તે ઇત્યાદિ તેઓ જાણી શકતા નથી. આવા કારણુથી તેમનાથી આ સંસારરૂપી વૃક્ષને કાપી શકાતું નથી અને અનર્થ-

કારક થયા કરે છે. માટે હે અર્જુન! તારે તો આ અત્યંત બદ્ધમૂળ થઇ ગયેલા સંસારરૂપી વૃક્ષથી ઉપરામ થઈને તથા અહંતા, મમતા અને કર્મફળના ત્યાગરૂપી મજબૂત શસ્ત્ર ધારણ કરીને તેને છેદીજ નાખવું જોઇએ. ૩

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

અને એ સંસારવૃક્ષના અસલ મૂળરૂપ જે પરમાત્મપદ તેને શોધી કાઢીને એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઇએ કે "જે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય ફરીથી સંસારમાં આવતા નથી અને જે પરમાત્માના આધારપર આ સંસારની પ્રવૃત્તિ લાંબા કાળથી વિસ્તાર પામી છે; તે આદ્યપુરુષનેજ શરણે હવે હું જાઉં છું." ૪

એવી દૃઢ ઉપરામતા, અનન્ય નિષ્ઠા તથા સર્વભાવે પરમાત્મપરાયણતા જાગે નહિ ત્યાંસુધી તે પરમપદ પામી શકાતું નથી. એ વાત હવેના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्

गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

જેઓ માન અને મોહને તજી ચૂકયા છે; જેણે વિષયાસક્તિરૂપી સંગદોષને જીતેલો છે; જેઓ સદા અધ્યાત્મ જ્ઞાનધ્યાનમાંજ નિષ્ઠાવાળા છે; જેઓ સર્વ પ્રકારની લૌકિક કામનાઓથી વિશેષ છૂટેલા છે; અને જેઓ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોવડે અનુભવાતાં સુખદુઃખાદિ સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વોથી વિમુક્ત થયેલા છે; એવા સર્વ પ્રકારે મોહમમતા આદિથી છૂટેલા મનુષ્યોજ તે અવિનાશી પદને પામી શકે છે. ૫

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

જે પદને સૂર્ય, ચંદ્રમા કે અગ્નિ પ્રકાશી શકતા નથી; અને જે પદને પામ્યા પછી યોગીઓ પાછા આવતા નથી; તેજ મારૂં પરમ ધામ (અનુપમ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ) છે. ૬

આપના સ્વરૂપને પામનારા પાછા નજ જન્મતા હોય તો "**सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे** પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામેલા જાણતા નથી કે અમે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છીએ" આ શ્રુતિ પ્રમાણે તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા

પ્રલયકાળમાં રહેનારા પણ પરમાત્માને પામેલા હર જન્મ તેમનો પણ જન્મ ન થવો જોઇએ.* કેમકે એ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયની અવસ્થામાં તેઓ પોતાને જાણી શકતા નથી. આવી શંકા થતાં સંસાર કોને ને શાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે પાંચ શ્લોકથી કહે છે.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

મારોજ એક સનાતન અંશ કે જે અવિદ્યાવડે જીવરૂપ થયો છે, તે તો સંસારીતરીકે સદા પ્રસિદ્ધ છે. સુષુપ્તિ તથા પ્રલયકાળે એ જીવ પ્રકૃતિમાં લય થયેલા એવા મનને, જ્ઞાનેંદ્રિયોને, કર્મેંદ્રિયોને તથા પ્રાણને આ સંસારમાં ભોગ ભોગવવા માટે આકર્ષે છે. ૭

ભાવાર્થઃ—જીવ એ મારોજ અંશ છે તેથી સુષુપ્તિ તથા પ્રલયસમયે પણ તે મારામાંજ લય પામે છે; પરંતુ તે અવિદ્યા તથા વાસનાવાળો હોવાથી મારા પ્રકૃતિથી વિંટાયલા માયાવિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં લય પામે છે; મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લય પામતો નથી. આથી એવા મનુષ્યો, મારી પ્રકૃતિમાં લય થયેલી તેમની ઇંદ્રિય આદિ ઉપાધિઓને (સંસારભોગ

ભોગવવા માટે) તેમાંથી પાછી ખેંચી લે છે; અને ઉપર કહેલાં લક્ષણુવાળો જ્ઞાની ભક્ત તો મારા શુદ્ધ સ્વરૂપને પામતો હોવાથી ફરી આ સંસારમાં આવતો નથી.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥८॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

દેહ આદિનો સ્વામી જીવાત્મા કર્મને વશ હોવાથી તે જ્યારે પૂર્વના શરીરમાંથી નીકળીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે—જેમ વાયુ પુષ્પ આદિકમાંથી સુગંધના સૂક્ષ્મ અણુઓને લઈને જાય છે તેમ—તે પણ પ્રથમના શરીરમાંથી અંતઃકરણસહિત ઇંદ્રિયોને સાથે લેતો જાય છે અને ત્યાં પણ તે, તેજ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણનો આશ્રય લઈને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે. ૮,૯

આ રીતે કાર્ય અને કારણના સમુદાયરૂપ દેહથી જૂદા એવા આત્માને સૌ કોઇ શાથી જાણતા નથી? તે હવે કહે છે.

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

પરંતુ એવી રીતે મન ઇંદ્રિયોસહિત એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જઈ વિષયોને ભોગવનારા અદૃશ્ય જીવાત્માને અજ્ઞાની મૂઢ લોકો જાણી શકતા નથી; માત્ર જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળાજ જાણી શકે છે.૧૦

યત્ન કરનારાઓમાં પણ જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય તેવાજ તેને એ રૂપે જાણી શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥

ધ્યાન અને શાસ્ત્રાદિવડે પ્રયત્ન કરનારામાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ચિત્તવાળાજ યોગીઓ શરીરમાં રહેલા આ આત્માને યથાવત્ જાણી શકે છે અને બીજા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા તો યત્ન કરવા છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતા નથી.૧૧

હવે અનંત શક્તિરૂપે પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ અખિલ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું છે; તે તેજ પણ મારૂંજ જાણ.૧૨

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामिचौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

પૃથ્વીમાં રહીને હુંજ મારા બળવડે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરૂં છું અને હુંજ રસાત્મક ચંદ્ર થઈને યવ ડાંગરાદિ સર્વ ઔષધિઓને પોષું છું. ૧૩

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४

હું વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ થઇને પ્રાણીમાત્રના દેહને વિષે રહું છું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પ્રાણ તથા અપાનવાયુની સાથે રહીને પ્રાણીઓના ભક્ષ્ય, પેય, લેહ્ય અને ચોષ્ય, એ ચારે પ્રકારના× અન્નને પચાવું છું.૧૪

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે હું પ્રવેશ કરીને રહેલો છું તેથીજ તેમને પૂર્વે અનુ-

× રોટલી આદિ જે ચાવીને ખવાય તે ભક્ષ્ય; જળાદિ પીવાના પદાર્થ તે પેય; ગોળ, મધ, દાળ વગેરે ચાટવાના પદાર્થ તે લેહ્ય, અને શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થ તે ચોષ્ય.

ભવેલી વસ્તુઓની સ્મૃતિ, વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી થયેલું જ્ઞાન, તથા એ બન્નેનો વિનાશ, એ સર્વ મારાવડેજ થાય છે. વળી સર્વ વેદોવડે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા વેદાંતનો કર્તા, પ્રવર્તક અને વેદનો અર્થ જાણનાર પણ હુંજ છું. ૧૫

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવરસુધીનાં સર્વ શરીરો ક્ષર (નાશવંત) કહેવાય છે; અને જે ચેતન પદાર્થ શરીરો નાશ થયા છતાં પણ પર્વતની પેઠે અડગ–અચળ રહે છે તેને વિવેકીઓ કૂટસ્થ અને અક્ષર (નાશરહિત) કહે છે. ૧૬

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

જેને શ્રુતિઓએ "પરમાત્મા" કહેલા છે; જે સર્વના નિયંતા તથા વિકારરહિત છે; તથા જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પાલન પોષણ કરે છે; તે તો વળી ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ

તથા અતિ ઉત્તમ પુરુષ છે.૧૭

यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८

જે નિત્યમુક્તપણાને લીધે હું આ ક્ષર એટલે જડવર્ગને ઓળંગી ગયો છું; તથા સર્વના નિયંતાપણાને લીધે ચેતન એવા જીવનવર્ગથી પણ હું ઉત્તમ છું; તેથીજ હું આ લોકમાં તથા વેદમાં "પુરુષોત્તમ" એવા નામથી પ્રખ્યાત છું. ૧૮

શ્રુતિ પણ કહે છે કે, स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति ।

અર્થાત્ આ પરમાત્માજ સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના નિયંતા અને સર્વના અધિપતિ છે; અને તેજ આ સર્વ જગતનું શાસન કરે છે.

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! ઉપર પ્રમાણે જે મનુષ્ય મોહરહિત અને નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો થઈને મારા એ પુરુષોત્તમ રૂપને જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ છે. કેમકે તેજ સર્વભાવથી મને ભજી શકે છે. ૧૯

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०

હે નિર્દોષ અર્જુન ! એ પ્રમાણે મેં તને આ છાનામાં છાનું શાસ્ત્ર કહ્યું છે, કે જેને જાણીને હે ભારત ! હરકોઇ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઇ શકે છે; તો તું થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ નામનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १६ मो—दैवासुरसंपद्विभागयोग

પંદરમા અધ્યાયની અંતે કહ્યું છે કે, આ ગુપ્ત શાસ્ત્રને જાણી હરકોઇ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઇ શકે છે. પણ એ ઉપરથી અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા થઇ કે, એગુહ્ય શાસ્ત્રને જાણવાનો અધિકારી કોણ અને અનધિકારી કોણ? તેથી એનો વિવેક આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે. કોઇ પણ વિષય જાણ્યા પછી તે મેળવવાનીયોગ્યતા જાણવાનીઇચ્છા થવી સ્વાભાવિક છે.ભટ્ટમીમાંસકે કહ્યું છે કેઃ—**भारो यो येन वोढव्यः स प्रागांदोलितो यदा। तदा कस्तस्यवोढेति शक्यं कर्तुं निरूपणम्॥** અર્થાત્ ઉપાડવાનો ભાર જો પ્રથમથી તોળી રાખ્યો હોય તો તે કોણ ઉપાડી શકશે તેનો નિર્ણય ઝટ થઇ શકે છે.માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારીમાં દૈવી સંપત્તિરૂપે જે યોગ્યતા હોવી જોઇએ તે વાત પ્રથમ કહે છે.

श्रीभगवानुवाच। શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ, જ્ઞાન-યોગમાં (આત્મજ્ઞાનના ઉપાયમાં) વિશેષ નિષ્ઠા, દાન, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ), યજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞ, જ્ઞાન-યજ્ઞ, જપયજ્ઞ, દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ યજ્ઞ કરવા તે), સ્વાધ્યાય, તપ (ચાંદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તે), આર્જવ (સરળતા, અંદરનો ભાવ ન છુપાવતાં મનમાં હોય તેવું કહેવાનો સ્વભાવ), અહિંસા (મનવાણી તથા શરીરથી કોઇને પીડવું નહિ તે), સત્ય (સાચું હિતકારી અને પ્રિય બોલવું તે), અક્રોધ (પોતાની ઇચ્છામાં અંતરાય થતાં મનમાં ક્રોધ ન લાવવો તે), ત્યાગ, ચિત્તની શાંતિ, અનિંદકપણું (કોઇની પછવાડે તેના દોષ ન કહેવા), દીનદુઃખીઓ ઉપર દયા, અલોલુપતા (લોલુપતા ન રાખવી–લોભ ન રાખવો), કોમળતા, અકૃત્ય કરવામાં લોકલજ્જા,

અચપળતા (વ્યર્થ ચેષ્ટા ન કરવી), તેજસ્વિતા, ક્ષમા (અપમાન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો), ધૈર્ય (દુઃખાદિથી નહિ ગભરાતાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે), શૌચ (બાહ્ય તથા આંતરિક શુદ્ધિ), અદ્રોહ (કોઇને નુકસાન કરવાની ઇચ્છા ન કરવી), નાતિમાનિતા (પોતામાં પૂજ્યપણાનું અભિમાન નહિ કરવું), એ છવ્વીસ ગુણો અથવા લક્ષણો હે ભરતવંશી અર્જુન! દેવોને યોગ્ય એવી દૈવી સંપત્તિવાળાઓને ત્યાં જન્મેલામાં (અર્થાત્ જેનું કલ્યાણ થવાનું હોય એવા મનુષ્યમાં) હોય છે. ૧–૩

દૈવી સંપત્તિ કહી. હવે આસુરી સંપત્તિ કહે છે.

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

દંભ (ડોળ દેખાડવો તે), દર્પ (ધન અને વિદ્યાદિનો ગર્વ), અતિમાનિતા (પોતાને વિષે પૂજ્યપણાનું અભિમાન), ક્રોધ, નિર્દયતા, અજ્ઞાન, આટલાં લક્ષણ હે પૃથાના પુત્ર! આસુરી સંપત્તિવાળાને ત્યાં જન્મેલા મનુષ્યમાં–અર્થાત્ જેનું અહિત થવાનું હોય તેનામાં હોય છે. ૪

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ।।५।।

દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે, અને આસુરી સંપત્તિ બંધનને વધારવા માટે મનાયલી છે–અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળો તો સદા સંસારીજ છે. માટે હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન ! તું શોક કર નહિ, કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે.

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ।।६।।

આ સંસારમાં દૈવી અને આસુરી એવા જે બે પ્રકારના પ્રાણીઓ ઉપજે છે; તેમાં દૈવી જીવોવિષે વિસ્તારથી કહ્યું. હવે હે પાર્થ ! આસુરી જીવોવિષે મારી પાસે વિસ્તારથી સાંભળ. ૬

હવેના બાર શ્લોકમાં આસુરી સંપત્તિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એ આસુરી જીવોમાંરાક્ષસી જીવો પણ સમજીલેવા.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ।।७।।

આસુરી મનુષ્યો ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મ-

ની નિવૃત્તિ કરવાનું જાણતાજ નથી; તેથી તેઓ-માં પવિત્રતા, સદાચાર તથા સત્ય હોતાં નથી. ૭

તેઓ ધર્મની પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કેમ નહિ જાણતા હોય? ધર્મ તથા અધર્મની વ્યવસ્થા તેઓ ન માને તો જગતમાં જણાતા સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેવી રીતે માનતા હશે? વળી તેઓ શૌચ તથા સદાચાર આદિ શાથી નહિ પાળતા હોય? તેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નહિ માને તો જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે માને છે? એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

તે આસુરી ગુણવાળાઓ કહે છે કે, આ જગતમાં વેદાદિક કોઇ પણ ધર્મગ્રંથ પ્રમાણભૂત નથી. વેદના કર્તાઓ તો ભાંડ, ધૂતારા તથા રાક્ષસો છે; ધર્મ અને અધર્મની વ્યવસ્થાનું કશુંજ પ્રયોજન નથી (અર્થાત્ આ જગતમાં સુખી અને દુઃખી મનુષ્યો જણાય છે, તેનું કારણ ધર્માધર્મ નહિ પણ સ્વભાવથીજ જગતની એવી વિચિત્ર રચના છે.) આ જગતનો કર્તા ઈશ્વર નથી; પણ સ્રીપુરુષના સંયોગથી ઉપજે છે, તેથી જગત ઉપજવામાં સ્રી-

પુરુષનો કામજ પ્રવાહરૂપે કારણ છે; બીજું હોય પણ શું ? અર્થાત્ બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી.૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

એવા ચાર્વાકાદિના મતનો આશ્રય કરવાથી મલિન ચિત્તવાળા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, કેવળ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનનારા તથા હિંસાવાળાં કર્મ કરનારા મૂઢ લોકો આ જગતમાં કેવળ નાશ કરવા માટે શત્રુરૂપેજ જન્મે છે. ૯

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः १०

એવા કામનો આશ્રય કરીને દંભ, માન અને મદથી ભરેલા આસુરી લોકો મદ્યમાંસાદિ અપવિત્ર વસ્તુઓના ઉપયોગવાળાં અપવિત્ર વ્રતો કરે છે; તથા મોહને લીધે, કદી પૂરી થાય નહિ પણ વધતીજ ચાલે એવી ભોગેચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે અયોગ્ય માર્ગ, તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નિયમોને આધીન થતા ચાલીને ખોટાંજ કામોમાં પ્રવર્તે છે.

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

જેનો મરણ થયેજ છેડો આવે એવી અપાર ચિંતાઓમાં ડૂબેલા-અર્થાત્ નિરંતર ચિંતાતુર રહેનારા, પદાર્થોના ભોગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા-અર્થાત્ મનુષ્યને માટે એ વિના બીજો પુરુષાર્થ નથી એવું માનનારા, અનેક પ્રકારની સેંકડો આશાઓના પાશથી બંધાયેલા; તથા કામક્રોધાદિને આધીન રહેનારા એ આસુરી મનુષ્યો, અનેકવિધ ભોગવૈભવને માટે ચોરી ઇત્યાદિ અનીતિને રસ્તે પણ ધનના ઢગ એકઠા કરવા ઈચ્છે છે. ૧૧,૧૨

હવે ચાર શ્લોકથી આસુરી જીવોનાં મનોરાજ્ય કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशो मया
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

આજે મેં આ વસ્તુ તો મેળવી, હવે અમુક મનોરથ પાર પાડીશ; આટલું ધન તો મારી પાસે છે, અને આટલું હવે પછી મળશે; મેં આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજાઓને પણ મારીશ; હું આ સર્વનો સ્વામી, પૂજનીય અથવા નભાવવાવાળો છું; હું આ ભોગો અથવા સત્તા ભોગવનારો છું; હું કૃતકૃત્ય થયેલો છું; હું બળવાન તથા સુખી છું; હું દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી ભરપૂર છું; હું કુળવાન અથવા જથાવાળો છું; મારા જેવો બીજો છેજ કોણ? હું યજ્ઞયાગાદિ કરીને બીજાઓ કરતાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ; મારી કીર્તિ ગાનારાઓને દાન આપીશ અને પ્રસન્ન થઇશ; આમ અજ્ઞાનને લીધે મોહને વશ થયેલા, અનેક મનોરથોમાં ભ્રમિત થયેલા, જાળમાં મત્સ્ય ફસાય તેમ મોહરૂપી જાળમાં ફસાઇ ગયેલા, તથા ભોગવૈભવમાં અતિ આસક્ત રહેનારા એ આસુરી લોકો તો અપવિત્ર નરકમાંજ પડે છે.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

પોતાની બડાઈ કરનારા–અથવા આપોઆપ પૂજ્ય બની બેઠેલા; ઉદ્ધત (અનમ્ર); ધન અને માનાદિકના મદવાળા; અહંકાર, શરીરબળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધ આદિ દુર્ગુણોનો આશ્રય કરનારા; સન્માર્ગે ચાલનાર ઉપર ઈર્ષ્યા અથવા દોષારોપ કરવારૂપે (તેના દેહમાં ચૈતન્યાંશરૂપે વસેલો જે હું તેની) મારી–પરમાત્માનીજ ઈર્ષ્યા અને નિંદા કરનારા; એવા આસુરી જીવો મારૂં યજન કરે તોપણ તે શ્રદ્ધાથી નહિ પરંતુ દંભથી, શાસ્ત્રવિધિ છોડીને તથા નામમાત્રનાજ યજ્ઞોવડે કરે છે. ૧૭,૧૮

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

એવા મારો દ્વેષ કરનારા તથા ક્રૂર સ્વભાવવાળા તે અધમ પુરુષોને જન્મમરણના માર્ગરૂપ આ સંસારમાં અતિ ક્રૂર એવી વ્યાઘ્રાદિકની અત્યંત નીચ આસુરી યોનિઓમાં હું સદા નાખું છું. ૧૯

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥२०

હે કુંતાના પુત્ર ! એવી આસુરી યોનિને પામેલા તે મૂઢ લોકો પ્રત્યેક જન્મે મને અથવા મને પામવાના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગને નહિ પામતાં એનાથી પણ વધારે હલકી ગતિને પામે છે. ૨૦

ઉપર કહેલા આસુરી દોષોમાં પણ એ સર્વ દોષના મૂળ-ભૂત એવા ત્રણ દોષ તો અવશ્ય તજવા જોઇએ તે હવે કહે છે.

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

કામ ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ તો સાક્ષાત્ નરકનાજ દ્વારરૂપ છે. કેમકે એ તો જીવાત્માને નીચથી પણ નીચ યોનિ આપીને તેનો નાશ કર-નારા છે. માટે એ ત્રણે દ્વાર અવશ્ય તજવાં જોઇએ.

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२

કેમકે હે કુંતાપુત્ર ! નરકના દ્વારરૂપ એ કામ ક્રોધ અને લોભથી જે છૂટયો હોય તેજ પોતાના કલ્યાણના સાધનરૂપ તપ, યોગ, ઇત્યાદિ આચરી શકે છે; અને પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૨

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત ધર્મમાર્ગ ત્યજીને ઇચ્છા પ્રમાણેજ વર્તે છે; તે નથી પામતો તત્ત્વજ્ઞાન, નથી પામતો સુખશાંતિ કે નથી પામતો પરમગતિ.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

માટે કરવા યોગ્ય 'કાર્ય'ની અને ન કરવા યોગ્ય 'અકાર્ય'ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ ધર્મશાસ્ત્રનેજ પ્રમાણભૂત જાણવાં; તથા શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મ જાણીને પોતાના અધિકારને અનુસરતાં કર્તવ્ય કરવાં જોઇએ. ૨૪

ભાવાર્થઃ-અત્યારે તારે-અર્જુનને માટે કર્મયોગજ (નિષ્કામભાવે યુદ્ધકાર્ય કરવું એજ) યોગ્ય છે. કેમકે એથીજ ઈશ્વરકૃપા, ચિત્તશુદ્ધિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાભક્તિ પામીને મોક્ષનો અધિકારી થઈશ.

हरिः ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ નામનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

अध्याय १७ मो—श्रद्धात्रयविभागयोग

સોળમા અધ્યાયની અંતે यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य એ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને તજી યથેચ્છ વર્તનારનો અનધિકાર કહ્યો. હવે શાસ્ત્રવિધિ તજીને ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારનો અધિકારછે કે નહિ! એવું અર્જુનપૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન પૂછે છે:—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

હે કૃષ્ણ! જેઓ દુઃખરૂપ સમજીને, આળસને લીધે અથવા શાસ્ત્રવિધિના અજ્ઞાનને લીધે કેવળ ચાલતી આવેલી આચારપરંપરા પ્રમાણેજ કોઇ દેવતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક યજનપૂજન કરે છે, તેઓની ગતિ શી થાય છે? તેઓનું તે યજનપૂજન સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી કહેવાય? તે કહો.

ભાવાર્થઃ-શ્રદ્ધા પોતે તો સત્ત્વગુણી છે; પણ તેની સાથે જોડાયલો શાસ્ત્રનો અનાદર તથા આળસ, એ તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી અર્જુને પૂછ્યું કે એ પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારની કહેવાય? તાત્પર્ય કે, શ્રદ્ધા જો સત્ત્વગુણીજ ગણાતી હોય તો તે શ્રદ્ધાવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક અને અધિકારીજ ગણાય; અને જો તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી ન હોય તો તે સાત્ત્વિક તથા અધિકારી ગણાય નહિ.

श्रीभगवानुवाच। શ્રીભગવાન કહે છેઃ-

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥२

હે અર્જુન! શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજીને પરમેશ્વરપૂજન આદિ કરનારની શ્રદ્ધા તો માત્ર સાત્ત્વિક પ્રકારનીજ હોય છે; પણ જે મનુષ્યો શાસ્ત્રજ્ઞાન નહિ હોવાથી માત્ર લોકાચાર પ્રમાણેજ દેવપૂજાદિ કરે છે; તેઓની તે પૂર્વસંસ્કાર પ્રમાણે થયેલી શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. માટે તે હવે તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ-શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતામાં રાજસ કે તામસ ગુણસ્વભાવ જણાય, તો પ્રયત્ન

કરીને તેનો પણ વિજય કરી શકાય છે; પણ જ્યાં શાસ્ત્રોક્ત વિવેક હોય નહિ, ત્યાં તો કેવળ પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણેનીજ શ્રદ્ધા હોય, એટલે તે ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

શ્રદ્ધા તો સત્ત્વગુણીજ કહેવાય છે. છતાં આપ તેને ત્રણ પ્રકારની કેમ કહો છો ? એવી શંકા થતાં ભગવાન કહે છે કે, શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી તો છેજ, પરંતુ તે રજોગુણ અનેતમોગુણથી મિશ્રિત હોવાથી તથા રજોગુણી અને તમોગુણી પુરુષોમાં પણ તે રહેતી હોવાથી શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની છે.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! વિવેકીને તેમજ અવિવેકીને પણ શ્રદ્ધા તો હોય છે. પરંતુ બુદ્ધિ તથા ગુણોની વધઘટને લીધે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. આથી જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, તે મનુષ્ય તેવી શ્રદ્ધાવાળો ગણાય છે. જેમકે અધિક સત્ત્વગુણવાળાની શ્રદ્ધા 'સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા' કહેવાય છે; અધિક રજોગુણવાળાની શ્રદ્ધા 'રાજસ શ્રદ્ધા' કહેવાય છે અને તમોગુણ વિશેષ હોય તેની શ્રદ્ધા 'તામસ શ્રદ્ધા' કહેવાય છે. ૩

હવે કાર્યના ભેદથી ગુણોનો ભેદ દર્શાવે છે.

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥४॥

સાત્વિક મનુષ્યો સાત્વિક દેવોને પૂજે છે; રજોગુણી મનુષ્યો યક્ષ અને રાક્ષસાદિ રાજસી દેવોને પૂજે છે; તથા તામસ મનુષ્યો તામસી પ્રકૃતિ-વાળા પિશાચાદિ ભૂતગણોને પૂજે છે.૪

ભાવાર્થ:-સાત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવની પૂજામાં રુચિ હોય તે ઉપરથી તેમના પૂજકોને સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી જાણવા.

રાજસ તામસના પેટાભેદ હવે કહે છે.

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

એ પ્રમાણે કેટલાકો શાસ્ત્રવિધિને નહિ જાણ-વા છતાં પૂર્વના સંસ્કારને લીધે સાત્વિક હોય છે; કેટલાએક મધ્યમ કોટીના લોકો રાજસ પ્રકૃતિ-વાળા હોય છે તથા અધમ લોકો તમોગુણી હોય છે; પરંતુ અત્યંત હીન ભાગ્યવાળા તો પાખંડી-ઓના કુંસગને લીધે ગતાનુગતિક પાખંડમત

પ્રમાણે વર્તનારા, શાસ્ત્રે કહેલું નહિ એવું ભયંકર તપ કરનારા, દંભી, અહંકારી, કામના તથા આસક્તિવાળા અને દુરાગ્રહી હોય છે. ૫

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६

વળી તેઓ ઉપવાસાદિવડે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના સમૂહને ઉપવાસાદિવડે દુર્બળ કરતા થકા શરીરમાં રહેલા મને અંતર્યામીને કષ્ટ આપીને તપ કરે છે, માટે એવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણ. ૬

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

મનુષ્યોને આહાર તથા યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. માટે હવે તેમના પણ ભેદ કહું છું તે સાંભળ. ૭

મનુષ્યે રાજસ અને તામસ આહારવિહાર તજીને સાત્ત્વિક આહારથી, સાત્ત્વિક યજ્ઞથી, સાત્ત્વિક દાનથી તથા સાત્ત્વિક તપથી સત્ત્વગુણજ વધારવો જોઇએ; એમ સૂચવવા માટે આહાર આદિના ત્રિવિધ ભેદો હવે તેર શ્લોકથી કહે છે.

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः

स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, પ્રસન્નતા તથા પ્રીતિને વધારનારા; રસવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થવાળા, સારરૂપે વધુ કાળસુધી શરીરમાં રહેનારા, તથા હૃદયને પોષે અને પ્રિય લાગે એવા આહારો સત્ત્વગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૮

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

તીખા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉના, લૂખા તથા દાહ કરનારા આહારો રજોગુણી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે અને તે દુઃખ, શોક તથા રોગ ઉપજાવે છે. ૯

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

રાંધ્યા પછી એક પહોર વીતેલું, ઠંડું પડેલું, સ્વાદ ઉડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, રાતવાસી, ઉચ્છિષ્ટ એટલે કે ખાતાં વધેલું, અથવા બીજી રીતે અપવિત્ર થયલું–એવું નહિ ખાવા યોગ્ય અન્ન, તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

હવે ત્રણ શ્લોકથી યજ્ઞના ત્રણ પ્રકારો કહે છે.

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

"યજ્ઞ કરવો યોગ્ય છે અથવા કર્તવ્યરૂપ છે" એવું મનવડે સારી પેઠે સમજી લઇને ફળની કશી પણ લૌકિક ઇચ્છા વિના જે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે.૧૧

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

પરંતુ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! ફળના ઉદ્દેશથી, દંભને માટે અથવા પોતાની મોટાઈ દર્શાવવા માટે જે યજ્ઞ કરાય; તે યજ્ઞને રજોગુણી જાણવો. ૧૨

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓને જમાડયા વિનાનો, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ તેને તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

હવે શારીરાદિ ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહે છે.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તા ઇત્યાદિનું પૂજન; અને પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસાને શારીરિક કિંવા કાયિક તપ કહે છે. ૧૪

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સાચું, સાંભળનારને પ્રિય લાગે એવું અને પરિણામે હિતકારી હોય એવું વચન બોલવું; તથા નિત્યપ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવો–અર્થાત્ પરમશ્રેષ્ઠ કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્યમાં પ્રેરી ઉન્નત કરે એવું સ્મરણ, વાંચન, કીર્તન અને શ્રવણમનનાદિમાંનું જે જે અનુકૂળ હોય, તે તે અને તેટલા તેટલા વધુ પ્રમાણમાં નિયમપૂર્વક કર્યા કરવું–એને વાણીનું તપ કહે છે. ૧૫

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્ય સ્વભાવ, મૌન, મનોનિગ્રહ–એટલે કે મનને અનિષ્ટ વિષયો તરફથી રોકી ઇષ્ટવિષયમાં જોડયા કરીને વશ કરવું, તથા ભાવોની સંશુદ્ધિપૂર્વક–એટલે કે નિષ્કપટ-

ભાવે અને "वसुधैव कुटुंबकम्" એવા ઉદારભાવ-પૂર્વક વર્તવું, એ માનસિક તપ કહેવાય છે. ૧૬

હવે તપના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

મનુષ્ય જો ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારનાં તપ ફળની આકાંક્ષાવિના, એકાગ્ર ચિત્તથી તથા ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી તપે છે; તો તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. ૧૭

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

જે તપ પોતાના સત્કાર, માન કે પૂજા માટે તપાય છે-અર્થાત્ "આ મોટો ધનવાન છે, સાધુ છે, મહાત્મા છે, તપસ્વી છે" ઇત્યાદિ વખાણ તથા માન મેળવવા અને પૂજાવા માટે કે બીજા લૌકિક લાભ માટે જે તપ દંભથી અથવા દેખાવપૂરતું કરાય છે; તે તપ ચંચળતાવાળું-અસ્થિર અને રજોગુણી કહેવાય છે. ૧૮

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

જે તપ અજ્ઞાનજન્ય દુરાગ્રહથી, શક્તિ ઉપરાંતનું, પોતાનાં શરીર અને ઇંદ્રિયાદિને પીડા કરીને અથવા બીજાનો નાશ કરવા માટે કરાય છે; તે તપ તમોગુણી કહેવાય છે. ૧૯

હવે ત્રણ પ્રકારનાં દાન કહે છે.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २०

દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે, એવો નિશ્ચય કરીને સામો બદલો વાળી શકે નહિ તેવા સુપાત્રને, તપસ્વીને, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મવેત્તાને તથા યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય કાળે જે દાન અપાય છે; તે દાન સત્ત્વગુણી કહેવાય છે. ૨૦

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

જો હું આને દાન આપીશ તો તે કોઇ સમયે મને બદલો વાળી આપશે એવી ધારણાથી, અથવા તો હું દાન કરીશ તો મને સ્વર્ગાદિ લોક મળશે એવી ફળાશાથી, કિંવા મનમાં ક્લેશ પામીને જે દાન અપાય છે; તે દાન રજોગુણી કહેવાય છે. ૨૧

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

જે દાન અયોગ્ય સ્થળમાં, અયોગ્ય સમયે તથા અપાત્ર મનુષ્યને અપાય છે; કિંવા પવિત્ર દેશ, પવિત્ર કાળ અને સુપાત્ર મનુષ્ય મળ્યા છતાં જે દાન સત્કાર કર્યા વિના કિંવા અપમાનસહિત અપાય છે; તે દાન તામસ કહેવાય છે. ૨૨

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

શિષ્ટ લોકોએ બ્રહ્મનાં ૐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામ કહેલાં છે. "ૐ" બ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વાચક છે; તથા એ શબ્દનો અર્થ "જગતનું કારણ" એવો પણ પ્રસિદ્ધ છે. "तत" (તે) એ પણ પરબ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરોક્ષ વસ્તુને માટે બોલાય છે; અને સાધકથી પરબ્રહ્મ પરોક્ષજ હોય છે. "सत्" શબ્દનો અર્થ સત્ય-સાચું, શુભ ઇત્યાદિ છે અને પરબ્રહ્મ પણ સત્ય તથા શુભ છે; તેથી "सत्" શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે. આવાં ત્રણ

પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે; અને પરમેશ્વરે એ ત્રણ પ્રકારનાં નામથી સૃષ્ટિના આરંભમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞોને સૃજ્યા છે.

આ શ્લોકનો અર્થ આવો પણ થાય કે, જે પરબ્રહ્મનાં ૐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામો શિષ્ટ લોકોએ કહ્યાં છે; તેજ પરમાત્માએ પૂર્વે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને સૃજ્યા છે; માટે બ્રહ્મનાં એ ત્રણે નામો અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

હવે પ્રત્યેક સ્થળે ૐકારની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

એટલા માટેજ વેદવેત્તાઓની યજ્ઞ, દાન અને તપાદિકની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સદા ૐ શબ્દના ઉચ્ચાર પછી ચાલુ થાય છે. ૨૪

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥

મોક્ષને ઇચ્છનારા શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યો લૌકિક ફળની ઇચ્છા નહિ રાખતાં યજ્ઞ, તપ આદિની ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાનો કરે છે; તે પણ

तत् શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને કરે છે. ૨૫

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥२६

હે પાર્થ ! અમુકનું અસ્તિત્વ (હયાતી) તથા શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને "सत्" શબ્દ યોજાય છે; તથા વિવાહાદિ મંગલ કાર્યોમાં પણ सत् શબ્દ યોજાય છે.

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

શ્રૌત અને સ્માર્ત આદિ યજ્ઞોમાં, શારીરાદિ તપશ્ચર્યાઓમાં અને કન્યા આદિકના દાનમાં જે સ્થિતિ થવી તે પણ सत् (શુભ સ્થિતિ) કહેવાય છે; તથા 'ॐ, तत् અને सत्' એ ત્રણે નામ જે પરમાત્માનાં છે; તે પરમાત્માની આરાધના માટે સેવા, પૂજા, વાળવું, લીંપવું ઈત્યાદિ જે જે કર્મ કરાય છે તેને પણ 'सत्' (સત્કર્મ) એમજ કહેવાય છે. ૨૭

ભાવાર્થઃ-પરમાત્માનાં ઉપર કહેલાં ત્રણે નામો શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વે કર્મોને ઉત્તમ ગુણવાળાં કરવા માટે તે તે કર્મો કરતી વેળાએ 'ॐ तत् सत्' એમ બોલવું જોઈએ. કારણ કે આ શ્લોક વિધિવાક્ય-

(આજ્ઞાના વચન)રૂપ છે, અર્થવાદરૂપ નથી.

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

હે પૃથાના પુત્ર ! શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ હોમ્યું હોય, જે કંઇ આપ્યું હોય, તથા તપ અથવા બીજું જે કંઇ કર્યું હોય, તે બધું "અસત્" કહેવાય છે; કારણ કે તે શ્રદ્ધારહિત કર્મ આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઇ પણ ફળદાયક થતું નથી. તાત્પર્ય કે, જે પણ કર્મ શ્રદ્ધાવિના કરવું તે નિષ્ફળ જેવું છે; માટે સર્વ કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાં જોઇએ. ૨૮

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ

પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, અને ચોથા અધ્યાયમાં માત્ર 'ફળનો ત્યાગ કરવો પણ કર્મ તો કરવાંજ' એમ કહ્યું. પરંતુ પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ ઈશ્વર એવી એકબીજાથી ઉલટી વાત કહે નહિ; માટે અર્જુન કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મ કરવાં, એ બેનો વિરોધ સમજવા માટે તેમનું સ્વરૂપ જૂદું જૂદું પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છેઃ—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

હે મોટી ભુજાવાળા! હે ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા! હે કેશી દૈત્યને મારનારા! હવે સંન્યાસનું અને ત્યાગનું જૂદું જૂદું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું.

श्रीभगवानुवाच । શ્રી ભગવાન કહે છેઃ—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

स्वर्गकामो यजेत, पुत्रकामो यजेत, એટલે કે સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પુત્રની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, એ પ્રમાણે લૌકિક ફળપ્રાપ્તિમાટે કર્મો કરવાનું કહેલું છે. પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષને ઈચ્છનારો) તો કોઈ પ્રકારનું લૌકિક ફળ ઇચ્છે નહિ, એટલે સકામ કર્મ તેને માટે નિષ્પ્રયોજન છે. તેથી મુમુક્ષુ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે, તેને ચતુર પંડિતો "સંન્યાસ" કહે છે; અને નિત્યનૈમિત્તિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનાં માત્ર ફળનોજ ત્યાગ કરે, એને વિચક્ષણ પુરુષો "ત્યાગ" કહે છે.

શંકાઃ–નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ફળ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું નથી; અને જેનું કાંઇ ફળ નથી તેવાં કર્મના ફળનો ત્યાગ કેમ સંભવે? જેમકે વાંઝણીના પુત્રનો ત્યાગ કોઇ કાળે સંભવતો નથી.

ઉત્તરઃ–"स्वर्गकामो यजेत, पशुकामो यजेत, સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પશુની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો" એવું ફળ શ્રુતિએ કહ્યું છે; અને "अहरहः संध्यामुपासीत" તથા "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" ઇત્યાદિ વચનોમાં સંધ્યાવંદન

અને અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મોનું ફળ શ્રુતિએ કહ્યું નથી; પરંતુ જેમ વિશ્વજિત યજ્ઞનું કંઇ પણ ફળ નથી કહ્યું તોપણ સ્વર્ગફળ કલ્પવામાં આવે છે; તેમ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનાં પણ ફળની કલ્પના કરવી જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ફળ કહ્યું પણ છે કે "**सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति**" "**कर्मणा पितृलोकः**" "**धर्मेण पापमपनुदति**" અર્થાત્ "શુભ કાર્ય કરનારા સર્વ પુણ્યવાનોના સ્વર્ગલોકને પામે છે" "કર્મવડે પિતૃલોકને પમાય છે" "ધર્મવડે મનુષ્ય પાપને દૂર કરેછે" આ વચનોથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના ફળરૂપે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તથા પાપની નિવૃત્તિ કહેલી છે. માટે "નિત્યનૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો, એને વિચક્ષણ પુરુષો 'ત્યાગ' કહે છે" એમ જે ભગવાને કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

શંકાઃ—કર્મફળ તજીને કર્મ કરવાં; એવું કહેવાથી તો પુરુષની નિષ્ફળ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ગણાય. માટે એ જોતાં તો કર્મ ન કરવાં એજ ઉત્તમ છે.

સમાધાનઃ—સર્વ કર્મોનાં માત્ર ફળજ બંધન કરનાર છે; માટે એ કર્મફળોની ઇચ્છા ત્યજી દઇને કેવળ વિવિદિષા ઉત્પન્ન થવા માટે નિષ્કામ કર્મો-

જ કરવાં જોઈએ. એ વિવિદિષા* ઉત્પન્ન થતાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાધવાને માટે જ્ઞાનને અનુસરતાં કર્મ કરવાં અને તેમનાં ફળોની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો, એનુંજ નામ 'ત્યાગ' છે; કર્મોને છોડી દેવાં એનું નામ કંઈ 'ત્યાગ' નથી. નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે "प्रत्यक् प्रणवता बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः । कृतार्थोन्यस्तमायान्ति प्रावृडंते घना इव ॥ જેમ ચોમાસાને અંતે વાદળાં એની મેળે નાશ પામે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મો પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા પછી બુદ્ધિને બ્રહ્માકાર કરી પોતે કૃતાર્થ થઇને લય પામે છે." આ ગીતાગ્રંથમાં પણ "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥"

એ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, મનુષ્ય

* "માત્ર એક પરમાત્માજ નિત્ય છે; અને એના સિવાય બીજું બધું અનિત્ય છે" એવા જ્ઞાનને લીધે દેહાદિક પ્રત્યે અહંતામમતા માનવારૂપી અવળી બુદ્ધિ તથા મિથ્યાભિમાન દૂર થઇ જઇને એ બુદ્ધિનો (અહંતામમતાનો) પ્રવાહ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરફ વળી જઈ બ્રહ્માકાર થવો; એ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું નામ "વિવિદિષા" કહેલું છે.

જ્યારે બાહ્ય કર્મોથી ઉપરામ થઇને માત્ર પરમાત્મા-માંજપ્રીતિવાળો, પરમાત્મામાંજ તૃપ્તિવાળો તથા પરમાત્મામાંજ પૂર્ણ પ્રસન્ન રહેનારો થાય છે; ત્યારે તેને કાંઇ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે "न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्याज्यते ह्यसौ। कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशनः॥ અર્થાત્ યોગીએ કર્મોને તજવાં નહિ. કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઇ કર્મના મૂળરૂપ જે સંકલ્પ, તે સંકલ્પનો નાશ થઇ જાય છે; એટલે પછી કર્મો પણ પોતાની મેળે-જ તે યોગીનો ત્યાગ કરે છે." વળી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે "तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथा श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः। सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः॥

અર્થાત્ જ્યાંસુધી કર્મો ઉપર ઉપરામતા આવીને મારી કથાકીર્તનાદિ પ્રત્યે પ્રીતિ અને મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન ઉપજે, ત્યાંસુધી નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં જોઇએ. જે મારો ભક્ત બહારના પદાર્થો અને કર્મો ઉપર તથા બ્રહ્મલોકના પણ ભોગ ઉપર વૈરા-

ગ્ય પામીને માત્ર એક મોક્ષનીજ ઇચ્છાવાળો થયો હોય, તેણેજ પ્રાપ્ત ગૃહસ્થાશ્રમનો અથવા દંડાદિક-ના ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મોનો ત્યાગ કરી દઇને પોતાથી પાળી શકાય તેટલા ઉત્તમ ધર્મ પાળવા; પરંતુ શાસ્ત્રના દાસ થઇને ફરવું નહિ.” માટે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની યોગ્ય વિશુદ્ધિ થયેલી ન જણાય ત્યાં-સુધી તો યોગ્ય આંતરિક વિશુદ્ધિ માટે ફળની ઇચ્છા તજીને જ્ઞાનનાં અવિરોધી, આવશ્યક અને પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં હોય એવાં યથોચિત કર્મો કરવાં; એનુંજ નામ ખરો ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

કેટલાએક સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિ-પ્રાય છે કે યજ્ઞાદિ બધાંજ કર્મોમાં હિંસા આદિ અનેક દોષ રહેલા હોવાથી અશુભ અને શુભ, તથા સકામ અને નિષ્કામ, બધાંજ કર્મો મોક્ષે-ચ્છુએ તજી દેવાં જોઇએ; પરંતુ મીમાંસકો કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો તો તજવાં નહિ પણ કર્યાંજ કરવાં. ૩

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! ત્યાગવિષે ઉપર પ્રમાણે જે મતભેદ ચાલે છે, તે વિષે તું હવે મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ ત્યાગનું સ્વરૂપ જાણવું કઠિન હોવાથી વિદ્વાનોએ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી એમ ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહ્યો છે.૪

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો તજવાં નહિ પણ કરવાંજ; કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ તો વિવેકીના પણ ચિત્તને વિશેષ શુદ્ધ કરનારાં છે; ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

પરંતુ જે યજ્ઞાદિક કર્મોને મેં પવિત્ર કરનારાં કહ્યાં છે, તે કર્મોનો "કર્તા હું છુ" એવું મિથ્યાભિમાન મૂકી દઈને અને ફળની કાંઇ પણ આશા રાખ્યા વિના કેવળ ઈશ્વરના આરાધન માટે કરવાં જોઇએ, એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે.

હવે ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

કામ્ય કર્મો બંધનકારક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો ઠીક છે; પરંતુ નિષ્કામ કર્મો તો ચિત્તશુદ્ધિ-દ્વારા મોક્ષનું સાધન હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવો કોઇ રીતે ઉચિત નથી. આવું છતાં પણ અજ્ઞાન-જન્ય મોહને લીધે જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો એને "તામસ ત્યાગ" કહેલો છે. ૭

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८

વિવેકજ્ઞાનપૂર્વક કર્મયોગ સાધીને જે ચિત્ત-શુદ્ધિ મેળવવી જોઇએ, તે મેળવ્યાં વિના જે મનુષ્ય "કર્મ કરવામાં શ્રમ પડે છે તેથી તે દુઃખ-રૂપજ છે" એવું સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે; તે રજોગુણી મનુષ્ય એવો રાજસ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગનું અલૌકિક ફળ પામતો નથી. ૮

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः

અને હે અર્જુન! જે પુરુષ કર્તાપણાનું અભિ-

માન અને ફળની આકાંક્ષા તજીને તથા "મારા ગુણસ્વભાવ જોતાં કર્મ કરવું એ મારૂં કર્તવ્ય છે" એમ સમજીને પોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મો કરે છે; તેના તે અભિમાનના તથા ફળેચ્છાના ત્યાગને મેં સાત્ત્વિક ત્યાગ માન્યો છે. ૯

એવો સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનું લક્ષણ હવે કહે છે.

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

એવો ત્યાગી સત્ત્વગુણવાળો, મેધાવી (યથાવત્ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો) તથા સંશયમુક્ત હોય છે; તેથી તે અનિષ્ટ ફળદાયક અકુશળ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી; તથા સ્વર્ગાદિ શુભ ફળદાયક કુશળ કર્મમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૦

એમ કર્મફળને ત્યજવાં, તેના કરતાં કર્મોનોજ ત્યાગ કેમ ન કરવો, કે જેથી ક્રિયાજન્ય વિક્ષેપ નહિ રહેતાં સુખેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા થાય? એનો હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते।।११

દેહધારી મનુષ્ય સઘળાં કર્મ તજી શકે એવું

છેજ નહિ. માટે જે મનુષ્ય કર્મ કરે છે અને તેના ફળને તજે છે; તેજ ત્યાગી કહેવાય છે. ૧૧

હવે એ કર્મફળના ત્યાગનું ફળ કહે છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२

અનિષ્ટ કર્મનું ફળ નારકીપણું, ઇષ્ટ કર્મનું ફળ દેવપણું અને મિશ્ર કર્મનું ફળ મનુષ્યપણું; એ પ્રમાણે પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રિત કર્મોનાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ફળ પ્રસિદ્ધ છે; તે તો સકામ મનુષ્યને મળે છે. પણ કામ્ય કર્મને તથા કર્મફળને તજનારા સંન્યાસીને એ ત્રિવિધ કર્મફળ કદી પણ મળતાં નથી. કેમકે તે સાત્ત્વિક ત્યાગીને પાપનો સંભવ નથી; અને પુણ્યકર્મો ઈશ્વરાર્પણ કરીને તેનું ફળ તો તેણે પ્રથમથીજ તજી દીધેલું હોય છે. ૧૨

કર્મ કરવા છતાં પણ કરનારને પોતાના કર્મનું ફળ કેમ મળે નહિ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં ફળની ઇચ્છા વિનાના તથા અહંકારરહિત પુરુષને કર્મના ફળનો લેપ શાથી થતો નથી, એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३

હે મોટી ભુજાવાળા ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહ્યાં છે; તે તું મારી પાસેથી જાણી લે. ૧૩

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

૧ અધિષ્ઠાન (શરીર), ૨ કર્તા (જીવ), ૩ કરણ (એટલે કે કર્મ કરવાના મુખ્ય સાધનરૂપ ઇંદ્રિયોનો સમૂહ), ૪ વિવિધ પ્રકારની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ, તથા પાંચમું દૈવ (એટલે કે ઇંદ્રિયાદિને સ્ફૂર્તિ આપનાર જે સૂર્યાદિક વિભૂતિઓ તેના નિયામક અને પ્રેરક એવા પરમેશ્વર). આ પાંચ કારણો કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥१५॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

શરીર, વાણી અને મનવડે મનુષ્ય જે કંઇ ધર્મકાર્ય અથવા વિપરીત કર્મ કરે છે; તે સર્વ કર્મો કરનાર ઉપરોક્ત પાંચ કારણો છે; છતાં જે

મનુષ્ય પોતાને કિંવા નિર્લેપ આત્માને કર્તા સમજે છે; તે યથાવત્ જ્ઞાનવિનાનો અને વિપરીત દુર્બુદ્ધિવાળો હોવાથી ખરી વાત સમજતો નથી. ૧૫,૧૬

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्ध्यते।। १७

'ઉપર જણાવેલાં શરીરાદિજ કર્મો કરે છે, મારે શુદ્ધાત્માને એની સાથે સંબંધ નથી' એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જેને 'હું કર્તા છું' એવું કર્તાપણાનું મિથ્યાભિમાન નથી; તેની બુદ્ધિ કર્મ-ફળની અનિચ્છાને લીધે લેપાતી નથી. અને તેથી એવો અનાસક્ત મનુષ્ય કદાચ આ બધાં પ્રાણીને હણે તોપણ તે વિવેકયુક્ત પરમાર્થદૃષ્ટિથી કોઇને હણતો નથી તથા હત્યાના પાપથી બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ:—એવાં મહાપાપ પણ તેને બંધન કરતાં નથી, તો નિષ્કામ કર્મો તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનના સાધનરૂપ રહ્યાં, એટલે તેનાથી તો બંધન સંભવેજ કેમ ?

માર્યાં છતાં આત્મા મરતો નથી અને હિંસાના પાપથી બંધાતો નથી; એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા માટે હવે કર્મ-વિધિ, કર્મનો આશ્રય અને તેનાં ફળાદિક એ સર્વ ત્રિગુણા-

ત્મક હોઇ તેઓનો સંબંધ નિર્ગુણ આત્મા સાથે નથી, એવા અભિપ્રાયથી કર્મનો વિધિ તથા આશ્રય ઇત્યાદિ કહે છે.

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

'જ્ઞેય' એટલે જાણવા તથા પામવા યોગ્ય પદાર્થ; 'જ્ઞાન' એટલે આ પદાર્થથી મારૂં હિત થશે, આથી અહિત થશે, ઈત્યાદિ જાણવું તે; 'પરિજ્ઞાતા' એટલે જ્ઞેય પદાર્થને તથા જ્ઞાનને જાણનારો પુરુષ; એ ત્રણના યોગથી કોઇપણ કર્મ કરવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ થાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રિયા થવાનો આધાર પણ આ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર રહેલો છે. 'કરણ' એટલે ક્રિયાના અત્યંત સમીપના ને આવશ્યક સાધનરૂપ હાથ, પગ, ચક્ષુ, કાન ઈત્યાદિ ઈંદ્રિયો, તથા તેની અને પ્રાણાદિકની ક્રિયાઓ; 'કર્મ' એટલે કર્તાએ કરવા ઈચ્છેલા કાર્યનું યોજી રાખેલું સ્વરૂપ; તથા 'કર્તા' એટલે ક્રિયાનો પ્રયોજક, પ્રેરક અને નિવર્તક એવો ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર પુરુષ; એ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર કોઇ પણ ક્રિયા થવાનો આધાર છે. ૧૮

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि॥१९

હવે કાર્યપરત્વે ગુણોનું વિવેચન કરનાર જે સાંખ્યશાસ્ત્ર તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા આ પ્રત્યેક-ને સત્ત્વાદિક ગુણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. તે તું મારી પાસેથી યથાવત્ સાંભળ. ૧૯

ભાવાર્થઃ—ચૌદમા અધ્યાયમાં **तत्र सत्त्वं निर्मल-त्वात्** આદિ વચનોથી ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે તે કહ્યું હતું; સત્તરમા અધ્યાયમાં **यजन्ते सात्त्विका देवान्** ઇત્યાદિ વચનોથી ત્રણ ગુણોવડે થતા ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું હતું; પછી સાત્ત્વિક આહાર ઈત્યાદિથી રાજસી તથા તામસી સ્વભાવ દૂર કરી, સાત્ત્વિક સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું હતું; અને આ અધ્યાયમાં ક્રિયા, સાધન તથા ફળ ઇત્યાદિનો આત્માને સંબંધ નથી એમ દર્શાવવા માટે સર્વ વસ્તુઓનું ત્રિગુણાત્મકપણું સમજાવશે, એટલે પ્રથમ કરતાં અહીં વિશેષતા જાણવી.

હવે જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

બ્રહ્માથી તે સ્થાવરપર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓ

એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને સ્વભાવ-વાળાં છે; છતાં જે જ્ઞાન એ સર્વમાં એક અખંડ અ-વિનાશી પરમાત્માને સળંગ સૂત્રની પેઠે વ્યાપી રહેલા જાણે છે તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જાણવું. ૨૦

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

વસ્તુતઃ સર્વમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલા એક અખંડ પરમાત્માને જે જ્ઞાનવડે જૂદાં જૂદાં શરી-રોમાં સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિરૂપે અનેક આત્માઓને રહેલા જાણે છે, તે જ્ઞાનને રજોગુણી જાણવું. ૨૧

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

જે જ્ઞાનથી કરીને અમુક એકજ કાર્યમાં (એ-ટલે કે અમુક દેહ અથવા પ્રતિમામાં અને આટલો તથા આવોજ પરમાત્મા છે; અથવા આ અમુક શરીર કે પ્રતિમાજ પરમાત્મા કિંવા ઈશ્વર છે; અથવા તો માત્ર અમુક લોકમાં કે સ્થાનમાં) પરમાત્મા રહેલો છે; એવું જે એકજ દેહમાં કે સ્થળાદિકમાં સંપૂર્ણ પરમાત્મા કે પરમેશ્વરને રહેલો હોવાનું

યુક્તિવગરનું, પરમાર્થરહિત તથા દુરાગ્રહવાળું સ્વલ્પ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન તમોગુણી કહેવાય છે.

હવે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મની સમજણ આપે છે.

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

જે નિયત કર્મ અથવા નિત્યકર્મ પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુકૂળ હોય; જે કર્મ કર્તાપણાના અભિમાન વિના અને સ્વભાવથી કરાતું હોય; જે કર્મ ધનપુત્રાદિમાં રાગ હોવાથી અથવા શત્રુ ઉપર દ્વેષ હોવાથી કરાતું હોય નહિ; તથા જે કર્મ નિષ્કામભાવે એટલે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરાતું હોય, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

જે કર્મ ફળની ઇચ્છાવાળા પુરુષથી અથવા "મારા જેવો લાયક ભક્ત, આગેવાન, વિદ્વાન, ધનવાન, દાતા કે મહાપુરુષ બીજો કોઇ નથી" એવા અહંકારી પુરુષથી કરાય છે અથવા ઘણા ક્લેશવાળું હોય છે; તે કર્મ રાજસ કહેલું છે. ૨૪

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

પરિણામે થનારા દુઃખદાયક બંધનનો; ધન, બળ, પુણ્ય અને આયુષ્યાદિકના ક્ષયનો; હિંસાનો તથા પોતાના સામર્થ્ય ઇત્યાદિનો વિચાર કર્યા વિના જે કર્મ કેવળ મોહથી, દેખાદેખીથી, ઉશ્કેરણીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી આરંભવામાં આવે છે; તે કર્મ તમોગુણી કહેવાય છે. ૨૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહે છે.

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥

જે મનુષ્ય કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો, ગર્વયુક્ત વાણી નહિ બોલનારો, ધીરજવાળો, ઉત્સાહવાળો, ઉદ્યમવાળો તથા કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં હર્ષશોકાદિ વિકારવિનાનો હોય; એવો કર્તા સત્ત્વગુણી કહેવાય છે. ૨૬

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः॥२७

જે કર્તા લૌકિક પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો, કર્મફળની ઈચ્છાવાળો, પરાયા ધનાદિકના લોભવાળો,

ઘાતકી સ્વભાવવાળો, પવિત્રતા વગરનો, લાભથી હર્ષ પામનારો અને હાનિથી શોક કરનારો હોય, તેવો કર્તા રજોગુણી ગણાય છે.૨૭

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८

જે કર્તા ગાફલ, વિવેકરહિત, અનમ્ર, શઠ, બીજાનું અપમાન કરનારો, આળસુ, ખેદયુક્ત સ્વભાવવાળો તથા દીર્ઘસૂત્રી (એટલે કે કરવાનું હોય તે કરવાને બદલે વાતો અથવા વિચારોજ કર્યા કરનારો) હોય; તે કર્તા તામસ કહેવાય છે.૨૮

હવે બુદ્ધિ તથા ધીરજના ત્રિવિધ ભેદો કહે છે.

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

હે ધનંજય ! સત્ત્વ આદિ ગુણોને લીધે ધીરજના તથા બુદ્ધિના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે; તે સર્વ જૂદા જૂદા કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૯

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥

હે પૃથાના પુત્ર ! જે બુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અધર્મની નિવૃત્તિ, કરવા જેવું શું અને ન કરવા

જેવું શું, ભય રાખવા જેવું શું અને નિર્ભય રહેવા જેવું શું, તથા બંધન શાથી થાય છે અને મોક્ષ શાથી થાય છે, એ સર્વ યથાવત્ જાણે છે, તે બુદ્ધિને સત્ત્વગુણી જાણવી. ૩૦

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥३१

હે પાર્થ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, ભયને તથા અભયને અને બંધ તથા મોક્ષને યથાવત્ જાણતો નથી; તે બુદ્ધિને રજોગુણી જાણવી. ૩૧

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥३२

તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે, અને બીજા પણ સર્વ પદાર્થોને કંઇકને બદલે કંઇક—હોય તેથી ઉલટાજ જાણે છે; તે બુદ્ધિને હે અર્જુન! તામસી જાણવી. ૩૨

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારની ધીરજ સમજાવે છે.

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥

હે પાર્થ! જે અચળ ધીરજવડે મનુષ્ય યોગ-

માં અવ્યભિચારી વૃત્તિવાળો (એટલે કે એક-નિષ્ઠાવાળો—એકાગ્રચિત્તવાળો) થવાના હેતુથી મન, પ્રાણ તથા ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓને બીજી ત્રીજી બાબતોમાં જતી રોકીને ઇષ્ટસાધનામાં જોડયા કરે છે; તે ધીરજ સત્ત્વગુણી છે. ૩૩

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! મનુષ્ય જે ધીરજ-વડે ધર્મ, અર્થ અને કામને મુખ્યતાથી ધારણ કરી રાખે છે—અર્થાત્ તેમને છોડતો નથી; અને નિષ્કામ કર્મમાં પણ લાલચનો પ્રસંગ આવતાં ફળની ઇચ્છા કરે છે; તે ધીરજ રજોગુણી છે. ૩૪

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५

હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધીરજવડે નિદ્રા, ભય, શોક અને ખેદ તથા મદને છોડતો નથી; તે ધીરજને તમોગુણી કહેલી છે. ૩૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારનાં સુખ સમજાવે છે.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति॥३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्॥३७

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે મારી પાસેથી તું સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું સાંભળ. પરમાત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉપજનારા એવા (જીવનમુક્તિના) વિલક્ષણ સુખમાં મનુષ્ય વિષયસુખની પેઠે તરતજ રમણ કરી શકતો નથી, પણ વૈરાગ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથીજ રમણ કરી શકે છે; જે સુખમાં રમણ કરવાથી મનુષ્ય સદાને માટે સર્વ દુઃખોથી રહિત થાય છે; સાધનાના આરંભમાં જે સુખ વિષ જેવું ભાસે છે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું સુખકારક થાય છે; તથા જે સુખ લૌકિક વિષયોના સંયોગ કે ભોગથી નહિ પણ ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્માકાર થયેલી બુદ્ધિની ઉત્થાન દશાની નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાથી ઉપજેલું હોય છે; તે સુખને યોગીજનો સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૬,૩૭

विषयेंद्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

વિષયો અને ઇંદ્રિયોના સંબંધથી થતું સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પણ છેવટે તો તે (આ લોકમાં ને પરલોકમાં) વિષના જેવું દુઃખ-દાયક હોય છે; તેથી તેને રજોગુણી સુખ કહેલું છે:

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

જે સુખ પ્રથમ તેમજ છેવટે પણ મનને મોહ કરનારૂં હોય છે; તેવા નિદ્રા, આળસ તથા ગાફલ-પણાથી થયેલા સુખને તમોગુણી કહેલું છે. ૩૯

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યાદિકમાં તથા સ્વર્ગના દેવતાઓમાં પણ કોઇ પ્રાણી કે પદાર્થ એવો નથી, કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય. ૪૦

આપના કહેવા પ્રમાણે જો સર્વ ક્રિયાઓ, કર્તાઓ, ફળો અને પ્રાણીઓનો સમૂહ ત્રિગુણાત્મક હોય; તો કોઇનો મોક્ષ તો ક્યાંથીજ થાય ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં પોત-પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી તેમની કૃપા તથા સાક્ષાત્કાર થઇને મનુ-

ષ્યનો મોક્ષ થાય છે; એ વાત આખી ગીતાના સારાંશરૂપે દર્શાવનારૂં જૂદુંજ પ્રકરણ હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન આરંભે છે.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! પૂર્વના સંસ્કારો પ્રમાણે જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોને લીધે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં કર્મ જૂદાં જૂદાં હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે; ક્ષત્રિયમાં રજોગુણ મુખ્ય અને સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય છે; વૈશ્યમાં રજોગુણ મુખ્ય અને તમોગુણ ગૌણ હોય છે; તથા શૂદ્રમાં તમોગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે. ૪૧

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ४२

શમ (મનોનિગ્રહ), દમ(ઇંદ્રિયનિગ્રહ), શારીર આદિ ત્રણ પ્રકારનું પૂર્વે કહેલું તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા,જ્ઞાન (શાસ્ત્રજ્ઞાન), વિજ્ઞાન (અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાન) અને આસ્તિકપણું, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૨

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

પરાક્રમ, તેજ, ધીરજ, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરવી–પૂંઠ ન બતાવવી, દાતાપણું અને ઈશ્વરભાવ (નિયમમાં રાખવાનું સામર્થ્ય) એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૩

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४

ખેતી, ગૌ આદિ પશુપાલન અને વ્યાપાર, એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે, તથા ત્રણે વર્ણની સેવાચાકરી કરવી, એ શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે.૪૪

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥४५

ઉપર કહેલાં પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેનાં કર્મોમાં મચ્યો રહેનારો મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારરૂપી સર્વોત્તમ સંસિદ્ધિ પણ અવશ્ય મેળવે છે, પણ એવો–પોતાના કર્મમાં નિરત રહેનારો મનુષ્ય પ્રથમ જે પ્રકારે સાધનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે તે પ્રકાર તું સાંભળ. ૪૫

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥४६

જે સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માની સત્તા અને સ્ફૂર્તિવડે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને ચેષ્ટા થાય છે; તથા જે સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માથી આ સઘળું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; તે પરમાત્માને પોતપોતાના સ્વધર્મકર્મવડે પૂજવા–આરાધવાથી મનુષ્ય અવશ્ય એ સિદ્ધિને પામે છે. ૪૬

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

અને બીજાએ ભલે તેના શ્રેષ્ઠ ગુણસ્વભાવને લીધે તેનો વિશેષ ગુણવાળો ધર્મ પાળ્યો હોય, પણ જો પોતાના ગુણસ્વભાવ તેના જેવા ન હોય તો પોતાને માટે તે ધર્મ પ્રતિકૂળ અને પરધર્મરૂપજ છે. માટે એ બીજાએ સારી રીતે આચરેલા વિશેષ ગુણવાળા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ ઓછા ગુણવાળો હોય તોપણ તેનેજ પોતાને માટે કલ્યાણકારી સમજવો. કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરનારો સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે તથા નિષ્કામભાવે કરવાથી

તેમાં રહેલા પાપને પામતો નથી. ૪૭

ભાવાર્થ:–ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને અત્યારે તો બંધુ આદિ સાથે પણ યુદ્ધ કરવું એજ તારો સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ કોઈ અંશે હીન હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરીને ભિક્ષાટનાદિ પરધર્મ આચરવો, એ તારેમાટે કલ્યાણકારી નહિ પણ નુકસાનકારક છે.

જો તું બ્રહ્મનિષ્ઠની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તારા ક્ષાત્રધર્મમાં હિંસારૂપી દોષ જોઇને વિરક્ત બ્રહ્મવેત્તાનો અથવા ચતુર્થાશ્રમીનો ભિક્ષાટનાદિ પરધર્મ સ્વીકારવા ઇચ્છતો હોય, તો તે પરધર્મમાં પણ દોષ તો હોયજ; એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણભગવાન સર્વ કર્મમાં દોષ હોવાની વાત હવે કહે છે.

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

હે કુંતાના પુત્ર ! બીજા ઉત્તમ ગુણસ્વભાવવાળા મનુષ્યના કર્મ કરતાં પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેને તજવું નહિ. કારણ કે પોતે પેદા કરેલા ધૂમાડાથી ઢંકાયલા અગ્નિની પેઠે સર્વ કર્મો કોઈ ને કોઇ દોષથી ઢંકાયલાં હોય છે. ૪૮

ભાવાર્થ:–મનુષ્ય ટાઢ તથા અંધારાને દૂર

કરવા માટે ધૂમાડાને જતો કરી માત્ર અગ્નિનેજ સેવે છે; તેમ સ્વધર્મ પાળવામાં દોષ જણાય તે જવા દઈ ગુણનો લાભ અવશ્ય લેવો જોઇએ.

હવે કેવી રીતે કર્મ કરવાથી એમાંના દોષનો અંશ દૂર થઇ ગુણનો લાભ લઇ શકાય અને પરમ સિદ્ધિ પામી શકાય, તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમજાવે છે.

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥४९

પરંતુ જે મનુષ્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોમાં અનાસકત બુદ્ધિવાળો, મન ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો તથા સ્પૃહાવિનાનો થઇને સ્વધર્મનું પાલન કરે છે; તેજ ચિત્તશુદ્ધિ વિશેષ પામીને કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે ઉત્તમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને–એટલે કે પૂર્વે કહેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિને તથા જીવનમુકત દશાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૪૯

એવો વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો તીવ્ર જિજ્ઞાસુ એ બ્રહ્મભાવને કેવી રીતે પામે છે એ વાત હવે ૬ શ્લોકથી કહે છે.

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

હે કુંતાપુત્ર! એવો વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ પામેલો

મનુષ્ય જે પ્રકારે જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્મભાવને પામે છે; તે પ્રકાર હવે તું મારાથી ટુંકમાં સમજી લે, કે જે પ્રકાર જ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિરૂપ—એટલે કે પરિપકવ અવસ્થારૂપ છે.૫૦

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥५३॥

ઉપર કહ્યો તેવો વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક ધીરજવડે ચિત્તને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દાદિ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, અને તેના ઉપરના રાગદ્વેષને દૂર કરીને (૫૧) જ્યારે એકાંત સેવનારો; લઘુ (એટલે થોડો અથવા જલદી પચે તેવો હલકો) આહાર કરનારો; મન, વાણી તથા કાયાને વશ કરનારો; પરમપદને શીઘ્ર પામવા માટે સદા બ્રહ્મલોક પ્રત્યે પણ વૈરાગ્યનો દૃઢપણે આશ્રય કરનારો; એકનિષ્ઠાથી અને સર્વભાવથી સદા ધ્યાન-

પરાયણ રહેનારો; (૫૨) તથા અહંકાર, બળ અને દર્પ (યોગબળનો દુરૂપયોગ) વિનાનો; કોઇ પણ પ્રકારની કામના વિનાનો; ક્રોધ વિનાનો પ્રારબ્ધબળથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય તે પદાર્થનો પણ પરિગ્રહ (સ્વીકાર અથવા સંગ્રહ) નહિ કરનારો; સર્વ પ્રકારે મમતાવિનાનો તથા શાંત પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થાય છે; ત્યારેજ તે વેદોના મહાવાકયના લક્ષ્યરૂપ પરબ્રહ્મપદને–પરમાત્મભાવને–પરમધામને–મોક્ષસ્થાનને–પામવા યોગ્ય થાય છે.૫૧–૫૩

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

એવો પરબ્રહ્મભાવને યોગ્ય થયેલો અને સદા પ્રસન્ન રહેનારો મનુષ્ય દેહાદિક પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા વિનાનો હોવાથી કોઇ પણ નાશ પામેલા પદાર્થનો તે શોક કરતો નથી; તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. આ પ્રમાણે તે રાગદ્વેષજન્ય વિક્ષેપવાળો નહિ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ, સુખ-દુ:ખાદિ દ્વંદ્વો અને બીજા પદાર્થોપ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો રહે છે તેથીજ તે મોક્ષદાયક એવી મારી પરાભક્તિ-ને–પ્રેમભકિતને લાભે છે. ૫૪

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥५५

હું જેવો છું (એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, વિશ્વંભર, ભકતવત્સલ તથા સર્વનો સુહૃદ્, નિયંતા ઇત્યાદિ અનંત પ્રકારની અપાર અનુપમ મહત્તાવાળો છું;) તથા નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપે હું સચ્ચિદાનંદઘન ઇત્યાદિ જે કાંઇ અદ્ભુત અને અકથનીય મહત્તાવાળો છું; તે મહત્તા તો એવી પરાભકિતવાળોજ તત્ત્વથી જાણી શકે છે; અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી યથાવત્ જાણ્યા પછીજ તેનું તે જ્ઞાન પણ હું પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મામાં લીન-શાંત થઇ જઇને તે પુરુષ મારેવિષે પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ ધારણા અને ધ્યાનને પરિણામે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થયા પછી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને-એટલે કે મારા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને-પામીને પરમાનંદરૂપ-સચ્ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ બની રહે છે. ૫૫

પોતપોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મોવડે પરમેશ્વરની આરાધના કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ જે ભગવાને આગળ કહેલું, તેનો ક્રમ ઉપર કહ્યા પછી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

આગળ કહ્યા પ્રમાણે સ્વભાવનિયત અને શાસ્ત્રનિયત એવાં સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક ઇત્યાદિ કર્મો કરનારો, તથા સ્વર્ગાદિક લૌકિક ફળોની ઇચ્છા તજી દઈને કેવળ મારો પરમાત્માનો આશ્રય કરનારોજ વિશેષ અંતરશુદ્ધિરૂપે તથા પરાભક્તિરૂપે મારી કૃપાપ્રસાદી પામીને ઉપરોક્ત અનાદિ તથા નિત્ય એવા સર્વોત્તમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

માટે હે અર્જુન! મનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમપદાર્થ જાણી ચૂકેલો એવો તું, ચિત્તવડે સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરતો રહીને મને પામવાના એક નિશ્ચયવાળી યોગબુદ્ધિપૂર્વક કર્મયોગનો આશ્રય કર; અને કર્માનુષ્ઠાન વેળાએ પણ સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्" ઇત્યાદિ પ્રકારે બ્રહ્મભાવના કરતો રહીને ચિત્તને પણ સદા મારામાંજ અર્પણ કરતો રહે—જોડતો રહે. ૫૭

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી મારી કૃપાવડે તું સર્વ કોટકિલ્લા જેવાં ભારે દુઃખો અને વિઘ્નો તરી જઈશ; અને જો કદી "હું વિદ્વાન છું" ઇત્યાદિ પ્રકારના અભિમાનથી તું મારૂં કહેવું નહિ સાંભળે તો તું નાશ પામીશ–અર્થાત્ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈશ. ૫૮

'ભલે મારો નાશ થાય, પણ ભાઈઓ સાથે તો નહિ લઢું" એવા અર્જુનના અભિપ્રાયનો શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે.

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैप व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

અહંકારનો આશ્રય લઈને "હું નહિ લઢું" એમ જે તું માને છે; તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. કેમકે તું પ્રકૃતિને આધીન છે તથા રજોગુણપ્રધાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળો છે; તેથી એ પ્રકૃતિ તને પરાણે પણ યુદ્ધમાં જોડશે. ૫૯

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

હે કૌંતેય! સર્વની પેઠે તું પણ પોતાના પૂર્વકર્મજન્ય સંસ્કારોથી તથા ગુણસ્વભાવજન્ય શૌર્યાદિ કર્મોથી બંધાયલો (ટેવાયલો) હોવાથી મોહને લીધે જે કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે કર્મ પરાધીન થઇને–અર્થાત્ તારી પ્રકૃતિને આધીન થઈને પરાણે પણ તું કરીશ. ૬૦

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥६१॥

હે અર્જુન! કારીગર જેમ ગુપ્ત રહીને યંત્ર ઉપર રહેલાં પૂતળાંને દોરીના સંચારવડે ફેરવે છે; તેમ અંતર્યામી ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહીને આ શરીરધારી દેહાભિમાની જીવોને પોતાની માયાશક્તિવડે ફેરવે છે. ૬૧

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

હે ભારત! એ રીતે છેવટે તો સર્વ જીવો ઇશ્વરનેજ આધીન છે; માટે તું અહંકાર તજીને સર્વભાવથી તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા. કારણ કે તેનીજ કૃપાથી તું શ્રેષ્ઠ શાંતિ, પરાભક્તિ તથા શાશ્વત

સ્થાનને પ્રાપ્ત થઇશ. ૬૨

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

આ પ્રમાણે મેં તને ગુહ્યમાં પણ અત્યંત ગુહ્ય-જ્ઞાન કહ્યું છે; માટે એના રહસ્યનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જેમ તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

આ અતિગંભીર એવા ગીતાશાસ્ત્રનો અર્જુન સંપૂર્ણ રીતે વિચાર નહિ કરી શકવાથી તેના ઉપર દયા લાવીને ભગવાન પોતેજ હવે ત્રણ શ્લોકવડે સમગ્ર ગીતાનો સાર કહે છે.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४

સર્વ ગુહ્યમાં પણ ગુહ્ય એવું મારૂં અતિ ઉત્તમ વચન તને વારંવાર કહ્યું છે; છતાં તે ફરી પણ સાંભળ. કેમકે તું મને બહુ પ્રિય હોવાથી તારૂં ખરૂં હિત જેમાં રહેલું છે તેજ વાત તને કહીશ. ૬૪

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

તું મારામાંજ મન રાખનારો થા; મારોજ ભકત થા; મારૂંજ યજનપૂજન કરનારો થા અને

મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ તું મારી કૃપા, મારૂં યથાર્થ જ્ઞાન અને મારી પરાભક્તિ પામીને મારા સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકીશ; એવી હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું. કેમકે તું મને પ્રિય છે. ૬૫

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

માટે કેવળ મારી પરમેશ્વનીજ યથાધિકાર આરાધના કરવાથી સર્વ વસ્તુઓનો લાભ થશે; એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તું બીજા સર્વ ગૌણ અને લૌકિક ધર્મોનું દાસત્વ છોડી દઈને, કેવળ એક મારે અલૌકિક સર્વેશ્વરનેજ શરણે આવ (અર્થાત્ મારૂં પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો, કર્મયોગની નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક, તારા સ્વધર્મરૂપ જે ક્ષાત્ર-ધર્મ તેનું પાલન કર) અને કોઈ પ્રકારે શોક કર નહિ; કારણકે કેવળ એક મારો આશ્રય કરવાથી હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. ૬૬

ઉપર પ્રમાણે ગીતાના અર્થનું તત્ત્વ સમજાવ્યા પછી હવે એ જ્ઞાન કેવા મનુષ્યોને કહેવું તથા કેવા મનુષ્યોને ન કહેવું તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં અંતઃકરણપૂર્વક વર્તતો ન હોય; જે ઈશ્વર, શાસ્ત્ર તથા ગુરુજનોમાં ભક્તિવિનાનો હોય; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય; તથા જે મનુષ્ય મને સામાન્ય મનુષ્ય જેવો ગણી મારામાં દોષારોપ કરીને મારી નિંદા કરતો હોય તેને તારે આ ગીતાશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કદી પણ કહેવું નહિ.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९

જે મનુષ્ય આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ગીતાનું તત્ત્વ મારા ભક્તોમાં સંભળાવશે—પ્રચારશે તે પણ મારી પરાભક્તિ કરીને તથા સંશયરહિત થઇને મનેજ પામશે. કેમકે આ સંસારનાં સર્વ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારૂં વધારે પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો બીજો કોઇ મનુષ્ય નથી; તેમ આ પૃથ્વીમાં મને તેના જેવો અત્યંત પ્રિય પણ બીજો થનાર નથી.

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्यामिति मे मतिः ७०

જે મનુષ્ય આપણા બન્નેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનો પાઠ કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારૂં પોતાનું યજનપૂજન કર્યું, એવી મારી મતિ છે. ૭૦

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઇને ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરશે; તથા જે પાઠ કરનાર ઉપર "તે મોટેથી પાઠ કરે છે અથવા અશુદ્ધ પાઠ કરે છે" ઇત્યાદિ પ્રકારની દોષદૃષ્ટિ નહિ કરે; તે પણ પાપકર્મોથી મુક્ત થઇને પુણ્યકર્મ કરનારાને મળનારા શુભ લોકોને પામશે.

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! આ ગીતાજ્ઞાન તેં એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું કે ? અને હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનથી થયેલો મોહ મટયો કે ? ૭૨

अर्जुन उवाच । અર્જુન કહે છેઃ–

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३

હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મને હવે (આગળ જાણેલા સ્વધર્મકર્મની, ગુણસ્વભાવની, કાર્ય અકાર્યની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની, પરમાત્મસ્વરૂપની, યોગબુદ્ધિની તથા કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ઇત્યાદિની) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને તેથી મારો સર્વ મોહ નાશ પામ્યો છે. તથા સર્વ રીતે સંદેહરહિત અને સ્થિર થઇને યુદ્ધને માટે તૈયાર છું તથા હવે હું આપની આજ્ઞા પાળીશ. ૭૩

संजय उवाच। સંજય કહે છેઃ—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ રોમાંચ કરનારો અદ્ભુત રહસ્યવાળો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम्॥

ભગવાન વેદવ્યાસે કૃપા કરીને મને દિવ્ય નેત્ર, કાન ઇત્યાદિ આપ્યાં હતાં; તેથીજ આ પરમ

ઉત્તમ તથા ગુહ્ય યોગને મેં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને મુખેથી કહેવાતો સાંભળ્યો છે. ૭૫

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ પવિત્ર અને અદ્‌ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः

અને હે રાજન્! ભગવાનનું એ અતિ અદ્‌ભુત વિશ્વરૂપ પણ સંભારી સંભારીને મને મોટો વિસ્મય થાય છે અને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

જ્યાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ગાંડીવ ધનુર્ધારી અર્જુન છે; ત્યાંજ અચલ રાજ્યલક્ષ્મી, અચળ વિજય, ઉત્તરોત્તર અચળ અભ્યુદય છે અને ત્યાંજ અચળ નીતિ છે; એવો મારો નિશ્ચય છે.

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપલો શ્લોક કહેવામાં

ભાવાર્થ એ છે કે, જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા ધનુ-ધારી અર્જુન છે, તેમનોજ યુદ્ધમાં જય થશે. માટે હે ધૃતરાષ્ટ્ર! હજી પણ તમે પુત્રસહિત શ્રીકૃષ્ણને શરણે જાઓ તથા પાંડવોને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઇ પ્રસન્ન કરીને તમારા પુત્રોના પ્રાણ બચાવો.

इति श्रीमन्महाभारतांतर्गत श्रीभीष्मपर्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णये संन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ઇતિ શ્રીમહર્ષિ વ્યાસપ્રણીત મહાભારતના શ્રીભીષ્મપર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા નામક ઉત્તમ ઉપનિષદ્‌રૂપી બ્રહ્મવિદ્યા શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં મોક્ષસંન્યાસ-યોગ નામનો અઢારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

श्रीमद् भगवद्गीता समाप्त

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા સમર્થ ગ્રંથો ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખનાર શ્રીધર સ્વામીનું નામ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ગુજરાતી વાચકોથી અપરિચિત નથી. જેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટીકાકારતરીકે મલ્લીનાથની ખ્યાતિ છે, તેમ ગીતા અને ભાગવત ઉપર ટીકા લખનારતરીકે શ્રીધર સ્વામી વિખ્યાત છે. એમની ટીકા એટલી તો હૃદયંગમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જ્યાં-સુધી સંસ્કૃત વાઙ્મય ચિરંજીવ છે અને ગીતાનો પાઠ આર્ય લોકોમાં થાય છે, ત્યાંસુધી શ્રીધરી ટીકાઓ ચિરંજીવ રહેશે. પરંતુ આવી ઉત્તમ પ્રકારની સર્વમાન્ય ટીકા લખનારનું જીવનચરિત્ર કેવા પ્રકારનું હતું? તેમની ગૃહસ્થિતિ કેવી હતી? તેમણે અધ્યયન–વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં અને કોની પાસે કર્યો હતો? સહૃદય વાચકોના હૃદયને પ્રફુલ્લિત કરનારો ભક્તિરસ તેમણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ક્યાંથી લાવી એકઠો કર્યો હતો અને તેનો લાભ ભક્તજનોને આપવા કેવી રીતે પ્રેરાયા હતા? તે સર્વવિષે કશી પણ માહિતી મળતી નથી. ગુજરાત-માંજ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મસંસ્થા-પકો, ધર્મસંજીવકો અને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિથી ત્રાસ પામેલા જીવોને અખંડ શાંતિ આપનારા મોટા સત્પુરુષો વગેરે થઇ ગયા છે, તે સર્વના જીવનની કથા આવી દુર્મિલજ છે. આવી મોટી વિભૂતિઓનાં જીવન-

ચરિત્રની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નહિ હોવાથી ઘણી દંતકથાઓ તેઓના નામે ચઢી ગઇ છે, અને કેટલીક વાર તો તેઓમાં એકસરખાપણું એટલું લાગે છે કે ચિકિત્સા કરનારા બુદ્ધિમાન માણસને પણ તે ન સમજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ જેમ દંતકથાના પણ મૂળમાં કંઇ સત્યાંશ નહિ હોય તો તે પરંપરાએ ચાલતી નથી, તેમ ચરિત્રસંશોધન માટે બીજી કોઇ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેના ઉપર આધાર મૂકીને લેઈ ચલાવ્યા વગર છૂટકો નથી. શ્રીધર સ્વામીના સંબંધમાં પણ ભક્તજનોને મુખે જે વાત સાંભળેલી તે અત્રે લખી છે.

શ્રીધર સ્વામી ક્યારે થઇ ગયા તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી; પરંતુ વિદ્વાન સંશોધકોએ અને ચિકિત્સકોએ એટલો નિર્ણય કર્યો છે કે, શ્રીધર સ્વામી બોપદેવ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા છે. તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, એમ કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તમ પંડિત હતા. સંસ્કૃત વાઙ્મય તેમને હાથમાં રાખેલા આમળા જેવું અવગત હતું. તેમની વિદ્વત્તા જોઇને એક રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. આથી સંસારના ભારવહનની ચિંતા તેઓને નહોતી; છતાં પણ તેમના ચિત્તને કંઈ શાંતિ મળતી નહોતી. તેમના ઉપર રાજાની કૃપા હતી અને સુખપૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તોપણ તેઓનું મન ઉપરતિના માર્ગે વળેલું હતું. જગતને જેણે

ધર્મોપદેશ કરવો સૂઝાયો હોય તેના જીવનક્રમમાં કંઇ અવનવો પ્રસંગ બન્યા વગર રહેતો નથી, એવું ધર્મ-પ્રવર્તકો અને મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં જણાય છે. તાત્પર્ય કે, સુખમાં આળોટતા છતાં સુખ તરફ અકસ્માત્ પીઠ ફેરવીને પરમેશ્વર તરફ જનારા માર્ગ તરફ મોઢું ફેરવવાનો પ્રસંગ આવે, તે માટે શ્રીધર સ્વામીના મનમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જે તીવ્ર આકાંક્ષા પેદા થઈ તેને માટે તેમના મર્મસ્થાનને વિંધનારો કોઇ વિલક્ષણ આઘાત થયો હોવો જોઇએ એટલું તો સહજ સમજાય તેવું છે. તેઓ પરણેલા હતા; તેમને અપત્યનું સુખ પણ મળેલું હતું; રાજકૃપા હોવાથી તેમનો યોગક્ષેમ પણ સારી રીતે ચાલ્યા કરતો હતો; તેમની પત્ની પ્રેમાળ અને પતિપરાયણા હતી. આટલું છતાં તેમનું અંતઃ-કરણ યુવાન વયમાં પરમેશ્વર તરફ વળ્યું તે શું કંઇ ગમે તેવા કારણવગર બન્યું હશે? સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને ઈશ્વરચિંતન તરફ પોતાનું મન લગાડવા તેમને વૃત્તિ થઇ આવતી હતી; પણ પ્રિય પત્ની અને બાળકનો ત્યાગ અને તેમના ભરણપોષણ–યોગક્ષેમની ચિંતાને લીધે તેઓ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને અચકાતા હતા. પણ કેમ જાણે તેમની આ શુભ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ન હોય તેમ દૈવે તેમની પ્રિય પત્ની તેમની પાસેથી અકસ્માત્ ખેંચી લીધી! તે વખતે તેમને એક નાનું બાળક હતું અને તેની સંભાળ લેનાર ઘરમાં બીજું

કોઇ નહોતું. અત્યારસુધી તો તેમની પત્ની સર્વ ઘરસંસારનો ભાર વહન કરતી હતી અને સ્વામીજી મહારાજ તો ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને ગીતાના અધ્યયનમાં નિમગ્ન રહેતા; એટલે સંસારવ્યવહારની કશી પણ ખટપટસંબંધી વિચાર કરવાનો તેમને પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. પણ ગૃહની મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી લોપ થયા પછી સંસાર અને લોકવ્યવહારનો કડવો અનુભવ શ્રીધર સ્વામીને થવા લાગ્યો, અને તેમાં પણ માતાવિનાનું નાની વયનું બાળક ઉછેરવાનું કામ કેટલું કઠિન છે તે પણ તેમને સમજાવા લાગ્યું. પોતાના પ્રિય પુત્રની સંભાળ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા, પણ તે સાથે "ન જોઇએ આ સંસાર અને ન જોઇએ આ ગૃહસ્થાશ્રમ" એવી રીતની ઉપરતિ–વૈરાગ્યભાવનાનો વિચાર તેમના મનમાં અહર્નિશ ઘોળાયા કરતો હતો. હવે આ ગૃહપાશ તોડી માયાના બંધનમાંથી મુકત થઇ ઈશ્વરારાધનમાં કાળ વીતાડવો, એવી તૃષ્ણા તેમના ચિત્તમાં વધારે ને વધારે થવા લાગી. ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનો વિચાર તેમના મનમાં રાતદિવસ ચાલ્યા કરતો હતો; પણ મા વગરના બાળકનો રુદનસ્વર કાનમાં પડતાં આ વિચાર ઢંકાઇ જતો અને 'હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઇશ તો બાળકનું શું થશે ? અને રાજયાશ્રય મૂકી દઇશ તો મારો પણ નિર્વાહ કેમ ચાલશે ?' એવી

ચિંતાથી તેઓ પાછળ હઠતા હતા. આવી રીતનો ઝગડો તેમના મનમાં નિત્ય ચાલ્યા કરતો હતો. એવે સમયે એક વખતે તેઓ ગીતાનો પાઠ કરતા નવમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોક ઉપર વાંચતા વાંચતા આવ્યા અને અટકયા. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

અર્થ:-મારા જે ભકતો અનન્યભાવથી મારૂં ચિંતન કરે છે અને ઉપાસે છે તેઓનો નિત્યનો યોગક્ષેમ હું જાતે વહન કરૂં છું.

આ શ્લોકાર્થ વિચારતાં સ્વામીજીને એમ થયું કે, શું હું અનન્ય ભકત નથી? મને યોગક્ષેમ માટે આટલી બધી ચિંતા શામાટે થાય છે? ભગવાન તો કહે છે કે, મારા ભકતોનો યોગક્ષેમ હું જાતેજ વહન કરૂં છું. શ્લોકનું તાત્પર્ય કંઇ સમજાતું નથી. આ શ્લોક કદાચ ભકિત કરવા પ્રેરવાને ખાલી ફલશ્રુતિ જેવો હશે કે કેમ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થઇ; પણ મનનું કંઇ સમાધાન થઇ શકયું નહિ. એટલે આખરે પોથી બાંધી ઘેર આવ્યા.

એક દિવસે પોતાનો પુત્ર કોઇને સોંપીને તથા તેના વિદ્યાભ્યાસની અને રક્ષણની કંઇ ગોઠવણ કરી વનમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતા અને ગીતાના ઉપલા શ્લોકનો વિચાર કરતા બેઠા હતા. તેવામાં એકાએક

એક ચમત્કાર નજરે પડયો. તેઓ પોતાના મકાનના ઓટલા ઉપર વિચાર કરતા બેઠા હતા, તેવામાં શુમારે એક વાર છેટે તેમના ઘરના છાપરામાંથી એક મોટી ગરોળીનું ઇંડું નીચે પડયું અને ફૂટયું; અને તે ફૂટેલા ઇંડામાંથી થોડા પ્રવાહી પદાર્થમાં એક નાનું સરખું ગરોળીનું બચ્ચું હાલતું ચાલતું જણાયું. શ્રીધર સ્વામી ત્યાંથી ઉઠયા અને કુતૂહલપૂર્ણ મનથી તે ઇંડા પાસે જઇને તુરતના જન્મેલા ગરોળીના બચ્ચાની હીલચાલ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યા. તે બચ્ચું પોતાનું મોઢું એક-સરખું ઉઘાડ–બંધ કર્યા કરતું હતું. તે જોઇને તેને ભૂખ લાગી હશે એવું શ્રીધર સ્વામીએ અનુમાન કર્યું; પરંતુ તેમને એમ લાગ્યું કે, તુરતના જન્મેલા આ બચ્ચાને ઇંડામાંથી બહાર આવવાની શક્તિ હજી આવી નથી, તો તેને ખાવાનું તે ક્યાંથી મળશે ? અને એને કંઈ ખાવાનું નહિ મળતાં તે થોડી વારમાં ભૂખે મરી જશે. એને જો હું અન્નના દાણા આપીશ તો કાચું ખાઇ પણ કેમ શકશે ? હવે શ્રીહરિ તેના યોગક્ષેમની શી વ્યવસ્થા કરે છે, તે તો જોઉં.

આવા પ્રકારના વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા, અને તુરત જન્મેલા તે જીવ તરફ તેઓ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોતા બેઠા હતા; એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. એક માખી ગણગણતી તે ઇંડાના પાતળા પ્રવાહી પદાર્થ

તરફ આવી અને તે રસ પીવા માટે તેના ઉપર બેઠી; એટલે તેની પાંખો તેમાં ચોંટી ગઇ. તરફડવા છતાં પણ તે ઉડી શકી નહિ, એટલે તે ગરોળીના બચ્ચાએ આયતો ચાલીને આવેલો અથવા ઈશ્વરે મોકલેલો ભક્ષ્ય તત્કાળ ગડપ કર્યો. ગરોળીનું બચ્ચું પોષણ મળવાથી ટટાર થયું, સૂર્યનાં કિરણોમાં વધારે હાલવા ચાલવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાલતાં થાંભલાની કોરમાં ભરાયું અને સાંજ પડતાં છાપરાના એક ખૂણામાં લપાયું.

આ બનાવ જોઇને શ્રીધર સ્વામીના હૃદયમાં એક-દમ પ્રકાશ પડચો અને ભગવાનની ચિંતા માટે ધન્ય ધન્યના ઉદ્દ્ગાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડયા. એક અત્યંત ક્ષુદ્ર જીવ માટે આ એક વિલક્ષણ યોગાયોગ બન્યો અને તેના યોગક્ષેમની ગોઠવણ જો જગચ્ચાલક વિશ્વંભર કરે છે તો તેની અચિંત્ય અદ્ભુત શક્તિ આખા જગતનું આવી રીતે સંરક્ષણ નહિ કરે શું ? પ્રભુને જીવાડવા હશે તો અન્ય શું કરી શકનાર છે ? આ ગરોળીનું બચ્ચું માબાપવિનાનું હતું અને અર્ધ ક્ષણમાં મૃત્યુના મુખમાં પડે એવી તેની દશા હતી. આવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં તેના રક્ષણમાટે શ્રીહરિ જો અચાનક મદદ મોકલે છે, તો મારે 'મારા પુત્રનું શું થશે?' એમ એકસરખી ચિંતા રાખીને બેસી રહેવું એ શું ડહાપણભર્યું છે? હું આટલો મોટો પંડિત

કહેવાઉં; ઈશ્વરના જ્ઞાનસંબંધમાં આટલો મોટો ઘમંડ રાખું; પરંતુ સત્ય નારાયણને તો ઓળખતો નથી! એવીજ ખરેખરી સ્થિતિ શું મારી નથી? પરમેશ્વરનો મહિમા હું ગાઉં છું, પણ તેનાં કર્તૃત્વની ઓળખાણ મારા મન સાથે નહિ કરતાં મારા પોતાના કર્તૃત્વની અધિક કિંમત આંકું છું. એથી શું પરમેશ્વર ઉપર મને વિશ્વાસ નથી એવું નથી જણાતું? ગીતાના શ્લોકોનો બીજાને ઉપદેશ કરૂં, પણ મને પોતાને તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ છે? મારા બાળકની સંભાળ રાખવાનો બોજો મારા ઉપર છે, એવું મને લાગ્યા કરે છે; પરંતુ અનાથના નાથ દીનબંધુતરીકે જે જગદાત્માની આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેને શું મારા કરતાં વધારે ચિંતા નથી કે? ગરોળીનું બચ્ચું મરે નહિ તે માટે તેના સંરક્ષણની ગોઠવણ જેણે કરી રાખી; દરેક બાળક માટે જે પરમાત્મા માતાના સ્તનમાં દૂધની ગોઠવણ પ્રથમથી કરી રાખે છે; તેને સર્વભાવે હું શરણે જાઉં તો તે મારા આ અનાથ બાળકનું સંરક્ષણ પણ કરશેજ કરશે. મારે શામાટે નકામી કોઇની ચિંતા રાખવી? આવા ગરોળીના બચ્ચા જેવાનું યોગક્ષેમ તે પરમાત્મા કરે છે, તો ભકતજનનું યોગક્ષેમ તે શામાટે જાતે ન વહન કરે? ધન્ય છે પ્રભુની લીલા! મારા હૃદયની સર્વ ગાંઠો છૂટી ગઇ છે અને મારા સર્વ સંશયો નષ્ટ થયા છે. હું સર્વ ધર્મોને ત્યજી તેને એક-

તેજ શરણે જાઉં છું, તેજ મારો મોક્ષ કરશે અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરશે.

શ્રીધરસ્વામીના મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો આવી ગયા અને તેમની સંશયવૃત્તિ નાશ પામી. તેમના મનનું સમાધાન થઇ ગયું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. પછી તેઓ કાશી ગયા તથા ત્યાં આગળ ભાગવત, ગીતા વગેરે ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી; જે આજ-સુધી પ્રખ્યાત છે. તેમણે સંન્યાસ લીધા પછી તેમના આશ્રયદાતા રાજાએ તેમના પુત્રને રાજદરબારમાં લાવી તેના લાલનપાલન અને શિક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

ઉપર વર્ણવેલા ગરોળીના બચ્ચાના બનાવે શ્રીધર સ્વામીના મન ઉપર વિલક્ષણ પરિણામ કર્યું, અને તેમના ગ્રંથોમાથી પરમેશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા–ભક્તિ રાખવાના જે અનેક ઉદ્દગારો મળી આવે છે તે એના પૂરાવા છે.

જેણે પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, જેનું અંતઃકરણ પરમેશ્વરની અંદર પરોવાઈ ગયું છે, તેનો યોગક્ષેમ ગીતા પ્રમાણે શ્રીહરિજ ચલાવે છે–અરે પોતે જાતે વહન કરે છે, એમાં જરાએ શક નથી. આ શ્લોક ઉપરની એક કથા સ્વ. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઇએ સ્વરચિત "ચંદ્રકાન્ત" નામના વેદાંતના ગ્રંથમાં આપી છે, તે જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવી અને તેવા અનેક દાખલાઓ તેમાંથી આપણને મળી શકે તેમ છે. પરમે-

શ્વર આ યોગક્ષેમ શી રીતે ચલાવે છે, તે ક્યાંથી અને ક્યા રૂપે સહાય મોકલી આપે છે; તેની કલ્પના આપણને અગાઉથી આવી શકેજ નહિ. ઘણી વખતે એવો ચમત્કારજ બને છે. પ્રસંગ મોટો કઠિન અને અણીનો હોય છે ત્યારે ભક્તને ઈશ્વર તરફથી અચાનક સહાય મળવાથી તે દુઃખ દૂર થાય છે અને કટ્ટર નાસ્તિક પણ આસ્તિક બની જાય છે. આ તો સાધારણ બનાવો વર્ણવ્યા; પણ જે જ્ઞાની ભક્તના અંતઃકરણમાં જ્ઞાન-દીપ પ્રજ્વલિત હોય છે, જેનું ચિત્ત વિશ્વમય થયેલું હોય છે, જે પરમેશ્વરના આપણે બાળક છીએ તેનાં પ્રાણીમાત્ર પણ બાળકો છે, એવી સર્વવાસુદેવમય ભાવના જેના મનની થાય છે અને તે પ્રમાણે સર્વ વર્તન કરે છે, તેના ઉપર સંકટ આવે ત્યારે પરમેશ્વર સુદર્શન આપી રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવત-ના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામીની બોધપ્રદ જીવનકથા છે, અને તે અમારા વાંચનારાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં અધિકાધિક ભક્તિમાન કરવા પ્રેરો એવી પ્રાર્થના છે.

(" ગુજરાતી " પ્રેસના ભાગવત–ભાષાંતરની ચોથી આવૃત્તિમાંથી થોડાક સંક્ષેપ અને શોધનપૂર્વક સાભાર ઉદ્ધૃત)

ગીતાજીનાં ગુણગાન

ગીતા અને ભાઈ પરમાનંદજી

'ગીતા' એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોનું સત્ત્વ છે.

"ગીતાનું સારી રીતે અધ્યયન કરીને તેની શાસ્ત્રો સાથે સરખામણી કરવાથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, ગીતાના લેખકે શ્લોકોની રચનામાં લગભગ સમસ્ત આર્ય શાસ્ત્રોની મદદ લીધી છે. કેમકે વેદાંત, સાંખ્ય-યોગાદિ દર્શનો તથા મનુસ્મૃતિ અને વેદોની છટા એ શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. ઉપનિષદોના કેટલાયે શબ્દો અને વાકયો એમાં ઉતારેલાં છે. તે ઉપરથી પણ તેના રચનારે આર્ય સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર અતિસંક્ષેપથી એમાં એકત્ર કર્યો છે, એવી ખાત્રી થાય છે. પુરાણમાં પણ આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક મળી આવે છે કેઃ-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥"

× × × ×

"જો આર્ય સભ્યતાના મહાસાગરને (ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને) એકાદ ગાગરમાં સમાયલો જોવો હોય તો તે ગીતામાં જોઇ શકાય છે. જો બીજાં બધાંયે શાસ્ત્રો નાશ પામ્યાં હોત અને માત્ર ગીતાજ રહી હોત તોપણ આર્યજાતિના ગૌરવની સ્મૃતિ સંસારમાં ચાલુ રહેત. કેમકે અત્યારે પણ આર્ય સભ્યતા

(આર્યોનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર અથવા ધર્મ અને નીતિ) એમાં એટલી બધી સુરક્ષિત છે કે **ગીતાનો પ્રચાર થવો અથવા નાશ થવો એ આર્ય ધર્મની વૃદ્ધિ અથવા નાશ થવા બરાબર છે.** કોઇએ સાચુંજ કહ્યું છે કે **"ગીતા એ તો વૈદિક ધર્મરૂપી કલ્પ-વૃક્ષનું પાકેલું જ્ઞાનામૃતરૂપી ફળ છે."**

× × ×

'ગીતા' એ ધર્મપ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે.

"જો વિદેશોમાં વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો વિચાર હોય તો ત્યાંના લોકોને પણ વાંચવા માટે એક ધર્મપુસ્તક આપવાની જરૂર છે. આપણે જ્યારે આપણા દેશમાંજ વેદોના ભણનારા આટલા બધા ઓછા જોઇએ છીએ, તો બીજા દેશોમાં તેને સમજ-નારાઓની આશા રાખવી એ તો વ્યર્થજ છે. આર્ય-સમાજીઓ કેટલીક વાર આને માટે 'સત્યાર્થપ્રકાશ' રજુ કરે છે; પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, સત્યાર્થ પ્રકાશનો ઘણોખરો ભાગ માત્ર આર્યાવર્તનેજ માટે છે અને તે બીજાઓને રુચિકર થાય તેમ નથી."

"બીજી તરફ ગીતાને જુઓ, એમાં એક પ્રકારની ખાસ સુંદરતા અને આકર્ષણશક્તિ દેખાઇ આવે છે. વિદેશોમાં પણ એવાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષ મળી આવે છે કે જેમને આખી ગીતા કંઠસ્થ હોય છે. માટે ગીતાજ એક એવું ધર્મપુસ્તક છે કે જે આર્યધર્મના પ્રચારમાં

ખાસ ઉપયોગી થઇ શકે. કેમકે એક આખી હિંદુ-જાતિ તેને પોતાના ધર્મપુસ્તકતરીકે માને છે; અને ઋષિમુનિઓ તથા દાર્શનિકો માને છે તેમ તેમાંજ વૈદિક **જ્ઞાનનો અર્ક** મોજુદ છે. આથી એને **આર્ય ધર્મનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક** કહેવું એ સર્વથા ઉચિત છે."

ગીતાનું મૂળ ઝરણુ ક્યાં છે ?

"કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે, ગીતાનું શિક્ષણ બહુ પવિત્ર છે અને અંજીલના શિક્ષણને મળતું છે; તેથી ગીતા જરૂર અંજીલ ઉપરથી રચાઇ હશે. પણ આ યુક્તિ તો કૂવામાંના દેડકાને સમુદ્રના તોફાનથી કૂવામાં આવી પડેલી માછલી સાથે થયેલી વાતના જેવી છે. એ દેડકાએ તે માછલીને પૂછ્યું કે, સમુદ્ર કેવડોક મોટો હોય છે ? માછલીએ કહ્યું:—એ તો ખૂબ મોટો હોય છે. પછી દેડકો પાછો હઠતો જાય ને વારંવાર પૂછતો જાય કે આવડો ? આવડો ? એમ કરતો કરતો તે કૂવાની બીજી ભીંત સુધી જઈ પહોંચ્યો, તોપણ માછલીએ એમજ કહ્યું કે એથી પણ બહુ મોટો. આ સાંભળીને તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે એ તો અસંભવિત છે. કેમકે સંસારમાં આથી (કૂવાથી) મોટું કશું પણ હોઇ શકે નહિ."

"ગીતાજી જેવું અદ્વિતીય પુસ્તક કાંઇ અકસ્માત્ પેદા થતું નથી. એના પહેલાં તો ઘણા કાળની જ્ઞાનો-ન્નતિ આવશ્યક છે. જ્યાં ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રો-

નું તત્ત્વજ્ઞાન હયાત ન હોય ત્યાં 'ગીતા' જેવો ગ્રંથ રચી શકાયજ નહિ. **માત્ર એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી શકે** છે, નહિ કે બીજા કિસ્સા-કહાણીઓમાં. ગીતાનું શિક્ષણ તો કેવળ ગંગાતટેજ સંભવે, બીજે નહિ."

"મહાભારતની કથામાં 'ગીતા' એ એક ઝગમગતા હીરા સમાન છે. મહાભારતના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ સાચેજ થઇ ગયા છે. ગીતાજ્ઞાન એ તેમની માનસિક શકિતનું પરિણામ હોય કે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને એ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કર્યો હોય, એ વિષે તર્કવિતર્ક કરવા નકામા છે. કેમકે એથી ગીતાની પવિત્રતામાં કોઇપણ પ્રકારનો ફેર પડતો નથી, કે જે પવિત્રતા કેવળ ગીતામાંજ જણાય છે. ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૭૫-૭૬ માં સંજય કહે છે કે 'આ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસજીની કૃપાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખથી કહેવાતો આ ઉત્તમ યોગ મેં સાંભળ્યો છે. એ પવિત્ર કરનારા સંવાદને હું જેટલો યાદ કરૂં છું, તેટલો હું વિશેષ આનંદમાં મસ્ત થતો જાઉં છું.'"

"કલ્પના કરો કે, વ્યાસજીએ સ્વયમેવ લખીને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાજ મુખથી કહેવરાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે; તો એ વાત તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના મહિમાને અને જ્ઞાનને માનુષી સીમાથી બહુજ આગળ વધારી દે છે કે, વ્યાસ જેવા મહર્ષિ પણ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને

પ્રચાર શ્રીકૃષ્ણનેજ નામે કરવો ઉચિત અને આવશ્યક સમજતા હતા.”

× × × ×

‘ગીતા’ એ શક્તિનો ખજાનો છે.

“મનુષ્યો અને જાતિઓના જીવનમાં કેટલીક વાર એવો સમય આવી પહોંચે છે કે તેને ધર્મ અને અ-ધર્મની કંઇ સમજણ પડતી નથી. એવે સમયે એક મહાકઠિન અને ગૂઢ પ્રશ્ન સામો આવી ખડો થાય છે અને બન્ને પક્ષની યુક્તિઓ રજુ થાય છે; પરંતુ તેનો કશો ઉકેલ દેખાતો નથી. મોટા મોટા શૂરવીરો અને ત્યાગીઓની બુદ્ધિ પણ એવે પ્રસંગે ગોથું ખાઈ જાય છે અને તેમને અધર્મજ ધર્મના વેશમાં દેખાવા લાગે છે. જેને સંસાર ઉપર એટલો બધો વૈરાગ્ય ઉપજયો હોય કે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તજી દીધું હોય; છતાં કોઇ વાર તેની બુદ્ધિ પણ ભયવશ થઇને અવળા વિચા-રોમાં ફસાઇ પડે છે. પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં એવું જ્ઞાન મળી આવે છે કે જેને સારી રીતે સમજી લીધા પછી મનુષ્યમાં એવી શક્તિ પેદા થાય છે કે જેથી તે ધર્મને અને અધર્મને સારી રીતે ઓળખી શકે છે. આ શકિતને અર્જુને ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૩ મા શ્લોકમાં માન્ય રાખી છે. તેનું મન એક ગૂઢ અને કઠિન સંશયમાં પડીને અંધકારમાં ફસાયલું હતું તેને માટે તે છેવટે કહે છે કે ‘તમારી કૃપાથી મને સત્ય જ્ઞાન લાધ્યું છે,

મારો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, મારા સંશયો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે, હવે હું આપ કહો છો તેમજ કરીશ.' "

કર્મવિના સર્વ કાંઈ નિરર્થક છે.

"કહેવાય છે કે, એક નૌકામાં ત્રણ વિદ્વાન પુરુષો જતા હતા. તેમાંથી દરેક જૂદી જૂદી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. એક સંગીત જાણતો હતો, બીજો જ્યોતિષ અને ત્રીજો ન્યાય. સૌ પોતપોતાના ગુણની પ્રશંસા કરતા હતા. સંગીતવાળાએ બીજાઓને પ્રશ્ન પૂછયો કે, તમે કંઈ સંગીત જાણો છો કે નહિ? જવાબ મળ્યો, ના. તેણે કહ્યું:–તમે તમારી ઉંમરનો ચોથો ભાગ એળેજ ગુમાવી દીધો. જ્યોતિષીએ પણ એવોજ પ્રશ્ન પૂછયો, જ્યારે તેને પણ એવોજ ઉત્તર મળ્યો. એટલે તેણે કહ્યું કે, તમે અર્ધી ઉંમર નકામી ગાળી. આ પ્રમાણે ત્રીજાએ પ્રશ્ન કર્યો અને એજ ઉત્તર મળતાં તેણે કહ્યું કે, જો તમે ન્યાય ના ભણ્યા તો તમે જીવનના ત્રણ ભાગ ફોગટ ગુમાવ્યા. એટલામાં વંટોળીઓ આવ્યો અને નૌકા ડોલવા લાગી; ખલાસી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે બધાને પૂછયું કે, તમે તરવાનું જાણો છો કે નહિ? બધાયે જવાબ આપ્યો:–ના. એટલે તેણે કહ્યું:–ત્યારે તો તમે આખી જીંદગી બરબાદ કરી. એવી દશા કર્મની છે. જો આપણે ગીતાએ શીખવેલો નિષ્કામ કર્મરૂપી તરવાનો હુન્નર શીખીએ નહિ, તો આપણું પણ બીજું બધું નકામું થઇ જાય છે."

મૌલાના રૂમનું દૃષ્ટાંત

"મૌલાના રૂમે એક શ્લોક લખ્યો છે કે:—

દિલ હાથમેં લા યહ બડા હજ હૈ,
હજારો કાબોં સે એક દિલ હાસિલ કરના બહેતર હૈ."

"ધર્મશાસ્ત્રી મૌલવીઓએ તેને નાસ્તિક ઠરાવ્યો અને તેની વિરુદ્ધ ફતવો કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પોતાનો બચાવ કરતાં તેણે તે શ્લોકનું કારણ દર્શાવતાં નીચેની વાત સંભળાવી."

"હું એક વાર કાબાની યાત્રાએ ગયો હતો, ત્યાં જોયું તો મને પવિત્ર કાબાનાં દર્શન થયાં નહિ. પછી બરાબર પત્તો શોધીને કાબા તરફ હું ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં કાબા મળ્યા. તેમને પૂછ્યું તો જણાયું કે, તે એક ડોશીનો સત્કાર કરવા ગયા હતા; મને તે ડોશીને જોવાની ઇચ્છા થઇ. મેં તેને પૂછ્યું કે, કાબા કે જેની પાસે લાખો માણસો જાય છે તે તને લેવા કેમ આવ્યો? ડોશીએ જવાબ આપ્યો કે, મને કંઇ ખબર નથી. મેં પૂછ્યું 'તમે કંઈક શુભ કાર્ય કર્યું હશે?' ડોશીએ કહ્યું 'મારાથી તો કોઇ દહાડોય કશું બની શક્યું નથી. માત્ર હમણાંજ રસ્તામાં આવતાં આવતાં મેં એક કુતરાને કૂવા ઉપર ફરતો જોયો. તે ખૂબ તરસ્યો હતો અને કૂવો બહુ ઊંડો હતો. મેં પાંદડાંનો એક પડીઓ બનાવ્યો અને મારૂં કપડું ફાડીને દોરી બનાવી, પરંતુ તે જળને પહોંચી શકી નહિ. જ્યારે એક પણ વસ્ત્ર

ના રહ્યું ત્યારે મેં માથાના વાળ ઉખાડીને દોરી બનાવી અને પાણી કાઢી કૂતરાને પાયું.' આ વાત સાંભળીને મેં કહ્યું કે, જ્યારે એક નીચ પ્રાણીપ્રત્યે દયા કરવાથી કાબાએ તને આટલું માન આપ્યું તો તો મનુષ્યે મનને વશ કરવું એજ ખરેખર કાબાની યાત્રાઓ કરવા કરતાં ઉત્તમ છે."

ગીતા અને મજુમદાર

ગીતાવિષે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે—

गीता मे हृदयं पार्थ गीता मे सारमुत्तमम् ।
गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥
गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ।
गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ॥

"ગીતા મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન છે; ગીતા મારું પરમ પદ છે; ગીતા મારું પરમ રહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે."

"'**गीता मे हृदयं पार्थ !**' અહો! ગીતા તો ભગવાનનું પોતાનું હૃદય છે! શું તમે એ ભગવાનના હૃદયને સ્પર્શ કરવા ઇચ્છો છો? ઇચ્છતા હો તો ગમે તેમ તેને સ્પર્શ ના કરશો. બહારથી તેમ અંદરથી પણ કંઇક પવિત્ર થઇનેજ તેનો સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો માત્ર

નાહીને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરવાથી બહારની પવિત્રતા આવશે; પરંતુ એટલાથી કામ નહિ ચાલે. અંતરની પણ પવિત્રતા જોઇશે. વિચાર તો કરો કે, તમે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સ્પર્શ કરવા જઇ રહ્યા છો. તેઓ કેટલા બધા પવિત્ર છે? અને તમે કેવા છો? લોકો ભલે તમને નથી જાણતા, પરંતુ તમે પોતે તો તમને જાણો છો, અને સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તો તમને તમારાથી પણ વધારે ઓળખે છે. તમારામાં કેટલા દોષો છે, કેટલા અપરાધ થઈ ચૂક્યા છે, કેટલાં પાપ કરી ચૂક્યા છો અને કેટલી અપવિત્રતાઓએ તમારા હૃદયમાં ઘર કરેલાં છે? કહો ત્યારે એવી અયોગ્ય સ્થિતિમાં શ્રીહરિના હૃદયરૂપ ભગવદ્ગીતાને તમે કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકશો?"

"પરંતુ અહો! ભયભીત થઇને એક વાર શ્રીહરિના સ્વભાવને તો યાદ કરો! તેઓ કેવા મહાન ક્ષમાસાગર છે! તેઓ કોઇના પણ અપરાધ જોતા નથી. તેઓ તો તેમના તરફ મોં ફેરવતાંજ તમારા તરફ હાથ ફેલાવીને છાતી સરસા ચાંપે છે. કેમકે એ દીનાનાથ કંગાળનું સર્વસ્વ છે. એ તો પાપી અને તાપીના આશ્રયસ્થાન છે. એ તો દીનબંધુ છે. એ તો જેનું કોઇ નથી તેનું સર્વ કંઇ છે. એ તો પોતાના જનોને નિર્મળ બનાવી દઇ ખોળામાં બેસાડવા નિરંતર તલસી રહ્યા છે અને યાચકને શ્રદ્ધા પણ આપી રહ્યા છે. માટે આવો, પ્રિય

ભાઈઓ! આવો. તે પરમાત્માના આ ગીતારૂપી હૃદયને સદાનો સાથી બનાવો; ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો; અને પાઠ કરતા થકા તેનો પ્રવાહ હૃદયની અંદર બને તેટલો વધુ વહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરો; પછી જુઓ કે શું થાય છે? અવશ્ય તમારૂં ખૂબ કલ્યાણ થશે."

"સાચી વાત છે કેઃ—

कृष्णो जानाति वै सम्यक् किञ्चित् कुन्तीसुतः फलम्।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः॥"

"'શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ગીતાને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે; અર્જુન તેમાંનું થોડુંક જાણે છે; અને વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય તથા રાજા જનક તેમાંનું કંઇક કંઇક જાણે છે.' જે ગીતાસંબંધી આવું કહેવાયું છે તે ગીતાને સંસ્કારરહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય શું સમજી શકશે? છતાં પણ બનતો પ્રયત્ન કરો, જેટલો પ્રયત્ન તમે કરશો તેથી વધારે ઝડપે તે ગીતા ગ્રંથ અને તેનો ગાયક તમને અપૂર્વ પ્રકાશ આપી આંતરિક રહસ્ય સમજાવ્યા કરશે. કેમકે યાદ રાખો કે, તે કરુણાસિંધુ છે, તેની કૃપાની કંઇ હદજ નથી; અને તેથી ગમે તેવો મનુષ્ય ઉન્નત થવાની આશા રાખી શકે છે."

("કલ્યાણ"ના ગીતાંકમાં લેખકઃ-શ્રી. રામદયાલ મજુમદાર)

ગીતા અને દેશભક્ત માલવીયજી

મહામના માલવીયજી લખે છે કેઃ—"મને

સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે, માનવજાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અલૌકિક શક્તિસંપન્ન પુરુષ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ થઇ ગયા છે; અને સમસ્ત પૃથ્વીમંડળની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કહેલી ભગવદ્‌ગીતા જેવા નાનકડા કદમાં આટલા બધા વિપુલ જ્ઞાનથી ભરેલો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી."

"વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર; આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં મંગળમય માર્ગ દેખાડનાર; કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રણે માર્ગોદ્વારા મનુષ્યને પરમ શ્રેયના સાધનનો ઉપદેશ આપનાર; સૌથી ઉચ્ચ જ્ઞાન, સૌથી નિર્મળ ભક્તિ, સૌથી ઉજ્જવળ કર્મ, યમ, નિયમ, ત્રિવિધ તપ, અહિંસા, સત્ય અને દયાના ઉપદેશની સાથે સાથે ધર્મને ખાતર ધર્મનું અવલંબન કરીને તથા અધર્મના ત્યાગપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કરનારો આ અદ્‌ભુત ગ્રંથ કે જેમાં ૧૮ નાનકડા અધ્યાયોમાં એટલું બધું સત્ય, એટલું બધું જ્ઞાન અને એટલા બધા ઉચ્ચ પ્રકારના ગંભીર તથા સાત્ત્વિક ઉપદેશ ભર્યા છે, કે જે મનુષ્યમાત્રને નીચામાં નીચી દશામાંથી ઉપાડીને દેવતાઓના સ્થાનમાં બેસાડવાની શકિત ધરાવે છે. ગીતારૂપી ધર્મનો ભંડાર માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતના માનવોનો ભંડાર છે."

"જગતના અનેક દેશોના વિદ્વાનોએ ગીતા વાંચીને

લોકોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારા પરમ પુરુષનું શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તેનાં ચરણોમાં નિર્મળ નિષ્કામ પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે.”

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે, કે જેમને આ સંસારના અંધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ દર્શાવનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“જેને આ ધર્મપ્રદીપ (ધર્મનો દીવો) પ્રાપ્ત થયો છે તેમનો એ પણ ધર્મ છે કે, તેઓ મનુષ્યમાત્રને આ પરમ પવિત્ર ગ્રંથનો લાભ આપવાનો પ્રયત્ન કરે.”

“મારી અભિલાષા અને જગદાધાર જગદીશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, હું મારા જીવનમાંજ એવા સમાચાર સાંભળું કે મોટામાં મોટા માણસથી તે નાનામાં નાના સુધીના પ્રત્યેક હિંદુ સંતાનના ઘરમાં એક એક ભગવદ્દગીતાની પોથી ભગવાનની મૂર્તિની પેઠે ભકિત-ભાવપૂર્વક રાખવામાં આવે છે. અને હું એ પણ સાંભળું કે, અન્યાન્ય ધર્મોને માનનારા આ દેશના તથા પૃથ્વીના સમસ્ત દેશોના નિવાસીઓમાં ભગવદ્દ-ગીતાના પ્રચારનો તેની મહત્તાને લાયકનો વિચારપૂર્ણ અને ભકિત, જ્ઞાન તથા ધનથી સારી રીતે સમર્થન કરાયલો પ્રબંધ થઈ ગયો છે. **श्रीकृष्णः प्रसन्नोऽस्तु**”

ગીતા અને તિલક મહારાજ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ કહે છે કેઃ—“ **‘સમ-**

સ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.' એ ઉપરાંત બૌદ્ધોના ત્રિપીટક અને ધમ્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢયો છે કે 'દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદશાની ઓળખાણ આપનાર અને ટુંકામાં ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનાર ગીતાના જેવો કોઇ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઇ ભાષામાં નથી.' 'વર્ણનો, આશ્રમનો, જ્ઞાતિનો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે શૂદ્રાદિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ કોઇ માટે એકસરખી સદ્દગતિ સમજાવનાર અને ઇતર ધર્મપ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વિશાળ વૃક્ષનું એક અત્યંત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનારૂં અમર ફળ છે.' "

"આ ગીતાધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્યતરીકેજ સર્વ ભૂતહિતાર્થે પ્રબળ પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ ભારતભૂમિને અલંકૃત કરતા હતા. ત્યારે આ દેશ ઇશ્વરકૃપાને પાત્ર થઇ જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ શિખરે પહોંચી ચૂકયો હતો; અને જ્યારથી એ બંને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમશ્રેયસ્કર એવો પૂર્વતર ધર્મ છૂટતો ચાલ્યો ત્યારથીજ

ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઇ છે.”

“હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવાં હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઇએ. કારણ કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાંત વગેરેના રૂપમાં ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશકય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મ-યોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્‌ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાઙ્‌મયમાં નથી.”

ગીતા અને મહાત્મા થૅારો તથા એમર્સન

“મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, તેમના હૃદયમાં સત્યાગ્રહના ભાવો ઉત્પન્ન થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ અને આદર્શ તરીકે અમેરિકાના રહેવાસી મહાત્મા થૅારો છે. તેઓ એકાંતસેવનને માટે જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમના પટ્ટશિષ્ય એમર્સન એક દિવસ તેમની ઝુંપડી પાસે જઇને જુએ છે તો થૅારો એક પાટ ઉપર સૂઈ રહ્યા છે અને નીચે બે ત્રણ સાપ અને

વિંછીઓ પડયા છે! થોડી વાર પછી એ સાપ વિંછી ચાલ્યા ગયા અને થૅારો જાગ્યા, ત્યારે એમર્સને અભિ-વંદનાદિ કર્યા પછી સંકોચપૂર્વક કહ્યું કેઃ—'મેં કેટલાંક ઝેરી જાનવર પાટની નીચે જોયાં હતાં. મને ડર લાગે છે કે, તેઓ કદાચ આપને હેરાન કરશે; તેથી આજ્ઞા હોય તો આપનું બિછાનું બીજી જગાએ કરી આપું.'"

"આ સાંભળીને મહાત્મા થૅારોએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે 'એમર્સન ! એમાં તે ભયની શી વાત છે? જ્યાંસુધી મારી રક્ષા કરનાર શ્રીગીતામાતા હયાત છે ત્યાંસુધી મને કોઇ પણ ભય નથી.' મહાત્મા થૅારો એક જગાએ ગીતાની બાબતમાં વધુ કહે છે કેઃ—"

"પ્રાચીન યુગની સર્વસ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્‌ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ પણ વસ્તુ નથી. * * ભગવદ્‌-ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઇ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. × × ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કોઇ કોઇ વાર તો એવોજ વિચાર થઇ આવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઇ જૂદાજ યુગમાં લખાયલું હોવું જોઇએ. × × × × હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય

અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થૉરોના પટ્ટશિષ્ય એમર્સન:— "અમેરિકાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો '**सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि**' એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને કલાકોના કલાકોસુધી તે આનંદાશ્રુ વહાવતો! પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો."

સાધુ ટી. એલ. વસવાણી:—"ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિચાર ભરેલા છે. એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરૂં છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુપર્યંત આ સંદેશને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું."

ટી. વી. શેષગિરિ અય્યર:—"હું ગીતાનો નિત્યપાઠ એટલા માટે કરૂં છું કે તે **સંસારના સર્વ ધર્મોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે.** તે ગૃહસ્થધર્મનાં કર્તવ્યો-

નું એક પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે તથા તે સૌથી મહાન અવતારની વાણી છે અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનનો સર્વોત્તમ સાર છે."

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરઃ—"પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો ભલેને ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ નાનકડા દીપકનો પ્રકાશ તે બધાથીયે વિશેષ ઝળકીને તેમને ઝાંખા પાડી દેશે."

જસ્ટિસ કે. ટી. તેલંગ:—"શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું **ભગવદ્ગીતા** અથવા **ઈશ્વરીય સંગીતના** નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે."

ડૉ. મેકનિકલ:—"ભારતવર્ષના ધર્મમાં ગીતા બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું એક **અપૂર્વ મિશ્રણ** રજુ કરે છે."

ટી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે:—"ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રસાદીરૂપ શ્રીભગવદ્ગીતા પ્રત્યેક ઘરમાં હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ તેનું અધ્યયન કરીને તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ કર્મ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઇએ. **આપણે આપણાં બાળકોને શરૂઆતથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઇ શિક્ષક કે માર્ગ-**

દર્શકની આવશ્યકતા નથી.”

પ્રૉ. રંગાચાર્યઃ—“હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રહિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાથી વધારે સારો બીજો કોઇ ગ્રંથ નથી. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના સંબંધમાં આ ઉક્તિ સર્વથા સત્ય છે કે, **તે સમસ્ત માનવી સાહિત્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું દાર્શનિક કાવ્ય છે.** હિંદુ ધર્મમાં વિશ્વાસ રાખનારા સઘળાઓને માટે એ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સઘળા નૈતિક અને ધાર્મિક આદેશ પરમાત્માની આજ્ઞારૂપ છે.”

શ્રી ભક્તરામજી શર્મા કહે છે કેઃ—“હાલમાં જો કોઇ એક એવી વસ્તુ હોય કે જેનો સર્વ લોકો સ્વીકાર કરી શકે તો તે માત્ર ગીતાશાસ્ત્ર છે. વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્રની આ રૂપમાં રચના કરીને હિંદુઓને એક તંતુવડે બાંધી દીધા છે. જો આપણે ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથીજ સંસારમાંથી સમસ્ત વેર–વિરોધ નાશ પામે.”

“હાલમાં કેવળ હિંદુઓમાંજ નહિ પરંતુ હિંદુ–મુસલમાનોમાં પણ પરસ્પર કલહ અને વિરોધ વધી રહ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તો તેનો પ્રતીકાર આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે કેઃ–

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ”

"આ શ્લોક સુવર્ણમય અક્ષરોમાં લખવા યોગ્ય છે. ભગવાને તો એટલે સુધી કહી દીધું છે કે 'જેટલા માર્ગો દેખાય છે તે બધા મારાજ છે. જેઓ જે રસ્તેથી મને મળવા આવે છે તેમને હું તે રસ્તે આવી મળું છું.' હું માનું છું કે, આથી વધારે સહિષ્ણુતા બીજા કોઇ પણ ધર્મમાં મળી શકતી નથી. વસ્તુતઃ ગીતાદ્વારા પ્રતિપાદિત સંગઠનનો એજ આદર્શ છે. **ગીતામૃત પ્રાણીમાત્રને માટે સુખનું સાધન છે.**"

પંડિતવર શ્રીલક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી:—"ગીતા માનવજીવનનું સર્વસ્વ, અસાર સંસારનો સાર, શાસ્ત્રસાગરનું નવનીત–સાર, ઉપનિષદોનું સત્ત્વ અને સમસ્ત વેદોનો નિષ્કર્ષ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભથી આજસુધીમાં ગીતાના જેવું કોઇ પણ પુસ્તક રચાયું નથી. સનાતન ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને સરળ અને સરસ ભાષાના થોડાક શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે. અને એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, ગીતાજીના જેવું પુસ્તક પૃથ્વી ઉપર **न भूतो न भविष्यति** અર્થાત્ થયું પણ નથી અને થશે પણ નહિ."

વિલ્હેલ્મ ફોન હુમ્બોલ્ટ:–"સંસારમાં જેટલા બધા ગ્રંથો છે તેમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્‌ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો પ્રાપ્ત થતા નથી. જ્યારે મેં ગીતા વાંચી ત્યારથી હું વિધાતાનો સદાનો ઋણી બની

ગયો છું; કેમકે તેણેજ મને આ ગ્રંથનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા જીવતો રાખ્યો છે.”

(ઉપરોક્ત કથનથી એ સમજાઇ ગયું હશે કે ‘ભગવદ્ગીતા’માંથી જર્મનીના એ એક ઘણાજ મોટા માણસને કેટલું બધું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. ભગવદ્ગીતાસંબંધી તેના એ વિચાર દૂર દૂર સુધી પ્રતિધ્વનિત થઈ ચૂક્યા છે અને તેથીજ આજે ‘ભગવદ્ગીતા’ દુનિયામાં સૌથી વધારે વંચાતાં પુસ્તકોમાંના એકતરીકે જર્મનીમાં સૌથી વિશેષ વંચાય છે.—મૂળ લેખક)

મહેરબાબાજી—“આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર ભગવદ્ગીતાનો ઘણો વધારે પ્રભાવ પડયો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો હિંદુજાતિમાં જન્મ થવાથી ગીતાને લોકો ઘણે ભાગે હિંદુઓનોજ ધર્મગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર ભારતવર્ષ માટેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતને માટે છે. માનવજાતિ તેના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરે એટલીજ માત્ર વાર છે. પછી તો સમસ્ત માનવસમાજમાં બંધુત્વ(પ્રેમ)ની સ્થાપના અવશ્ય અને આપોઆપજ થઇ જશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષ હતા એ વાતમાં શંકા કરે છે તેઓ જાણી-સમજીને એવું નથી કરતા. શ્રી-

કૃષ્ણ અવશ્ય ઈશ્વરના અવતાર હતા અને સ્વયં સદ્‌ગુરુ (પૂર્ણ-પુરુષ) હોવાથી તેમણે આધ્યાત્મિક ભાવ અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉપદેશોની અમૃત-વર્ષાથી જગતને તરબોળ કરી દીધું છે.”

એફ. ટી. બ્રૂક્સ—“શ્રીમદ્‌ ભગવદ્‌ગીતા ભારતવર્ષના ભિન્નભિન્ન મતોને એકત્ર કરનારી દોરી તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવામાં જે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે બધા શ્રીભગવદ્‌ ગીતામાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ભાવી વિશ્વધર્મનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે. ભારતવર્ષના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું એ મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે માનવજાતિનું એથીયે વધારે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરનારૂં થશે.”

શ્રીનિવાસરાવ કૌજલગી—“ગીતા એ જ્ઞાનનો એવો રત્નાકર સાગર છે કે જેમાં ડૂબકી લગાવીને પ્રત્યેક મનુષ્ય સિદ્ધાંતરૂપી અનેક બહુમૂલ્ય મુકતામણિઓ કાઢીને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર તેમને પોતાના ગળાના હારરૂપ અને સ્વજીવનના અંગરૂપ બનાવી શકે છે.”

મહાત્મા બંકિમબાબુ કહે છે કે:–“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપવામાં

આલોએ છે કે જેવું સામંજસ્ય બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં નથી!" × × "આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્‌ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઇ પણ દેશમાં ને કોઇ પણ કાળે કોઇએ કરી હોય એમ જણાતું નથી." × × × "આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી."

ચીની અનુવાદક—ચીનનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણ-ના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનુંજ નામ "ક્રિષનજી" (કૃષ્ણજી) પાડયું હતું; અને અત્યારે તો ત્યાં એનું મૂળ નામ કોઈ જાણતુંયે નથી.

મ૦ ગાંધીજી—"એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી."

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ—"કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે."

મહાન અકબરનો પ્રપૌત્ર "દારા શિકોહ" કહે છે કે:—

"આ ગીતાગ્રંથ આનંદ આપનાર, સાચો માર્ગ દર્શાવનાર, બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરપૂર, ઉંડા ભેદોને ખોલનાર, એકતાને દર્શાવનાર અને બધા જ્ઞાનીઓના શિરોમણિ એવા મહર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલ છે; એનાં પૂરતાં વખાણ

કરવાની શક્તિ મારી જીભમાં અને કલમમાં નથી."

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે:–"ભગવદ્‌ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે; એટલું જ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે." × × × "જે કોઇ ગીતાગ્રંથ બીજાઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું." × × "ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે."

ગીતાગાયક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—"હે અર્જુન ! આપણા આ ધર્મમય સંવાદરૂપ ભગવદ્‌ગીતાનું જે કોઇ પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારૂં–પરમાત્માનું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ."

ગીતાના દ્રષ્ટા મહર્ષિ વ્યાસ વદે છે કે:–

"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

ભાવાર્થ:–સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા જેવું અને પાળવા જેવું (અતિ ઉત્તમ અને મહાફળદાયક) કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાનું પ્રયોજનજ શું છે!"

सज्जनोने सूचना

૧–પોતેજ પૂર્ણજ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઇકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે.

૨–આ દેશની સ્થિતિ એવી છે કે, લખી-વાંચી જાણે એવાઓમાં પણ સેંકડે નેવું તો પૈસા ખર્ચીને સારા ગ્રંથો લઇ શકતા નથી. આવાં મનુષ્યોમાં ઉપયોગી, સારભૂત અને જ્ઞાન–ચારિત્રવર્ધક ચોપડી–ચોપાનિયાં વિનામૂલ્યે ફેલાવવાં એ પણ સમજુ દાતાઓની ફરજ છે.

૩–એવાં પુસ્તકાદિ મફત મળે તેથી તેને નકામાં નહિ ધારતાં જેઓ વાંચવા–વિચારવા કાળજી રાખે અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો પણ સુધારો વધારો કરતા ચાલે તેમના બંને લોક સુધરી કલ્યાણ પણ પામે એમાં સંશય નથી.

૪–ઘરનાં અને બહારનાં મનુષ્યો વાંચી ન જાણતાં હોય તેમને સારાં પુસ્તકાદિ વાંચી સંભળાવવાં, એ પણ લોકસેવા અને ઇશ્વરસેવાનો એક સરસ માર્ગ છે. સ્ત્રીવર્ગમાં તો સ્ત્રીઓએજ એ કાર્ય કરવું ઘટે.

૫–નાનામોટા સાંસારિક અને સામાજિક પ્રસંગો ઉપર બીજા ખર્ચમાં કસર કરીને પણ વધારે અગત્યના માનસિક ખોરાકરૂપ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ચોપડી–ચોપાનિયાં પોતાનાં મહેમાન, પડોશી, મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, ગામલોકો વગેરેને ભેટ કે લહાણીરૂપે વહેંચવાં જોઇએ. વળી તેમને

ત્યાં પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને પણ તેમ કરવા પ્રેરવા જોઇએ, કે જેથી આ પ્રકાર ક્રમે ક્રમે એક ઉમદા રૂઢિરૂપ બની રહીને જનસમાજમાં સહજે સહજે સાચી સેવા, નિષ્કામતા અને ઉન્નતિદાયક જ્ઞાનચારિત્ર્ય (આચાર, વિચાર ને ઉચ્ચાર) પ્રસરતા અને વધતા ચાલે.

૬–ઇચ્છા હોય તો "અમુક વ્યક્તિના અમુક પ્રસંગ ઉપર અમુક તરફથી ભેટ" એવી મતલબનું મુખપૃષ્ઠપર લખીને અથવા રબ્બરસ્ટાંપથી છાપીને આપી શકાય.

૭–આ સંસ્થાનાં તૈયાર પુસ્તકોની યાદી છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં છે; પરંતુ બીજાં પુસ્તકો પણ એ માટે પસંદ કરી શકાય.

૮–અઢારમા અધ્યાયરૂપ એકાધ્યાયી ગીતાઓ હવે ૦)–ની ૪, ૦ાની ૨૦ ને ૧)ની ૧૦૦, પોસ્ટેજ ૪ પ્રતે ૦)૦ાા થાય છે. વહેંચનાર એના ઉપર પણ પોતાનું નામ ઇત્યાદિ લખી કે છાપી શકે.

૯–અન્નવિનાના શરીરની પેઠે સાચા જ્ઞાનવિનાનું મન દુર્બળ રહે છે અને શુભ ચારિત્ર્યવિનાનું જીવન અધોગતિમાં નાખનારૂં થાય છે; માટે એની શુદ્ધિવૃદ્ધિ અર્થે દરરોજ છેવટે પાઇ પૈસો પણ અલગ કાઢીને દરેકે પોતાના ઘરમાં ઉત્તમ પુસ્તકો ઉમેરવાં જોઇએ. કેમકે વારસામાં આપવા માટે બીજા પદાર્થો કરતાં જ્ઞાન–ચારિત્ર્યવર્ધક ગ્રંથો બહુ લાભકારી અને દેવતાઇ વસ્તુ છે.

गीताजयंतीनी जरूर

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મરક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતોપદેશસંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનસમાજમાં ગીતાનો પ્રચાર વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે, તેટલો સંગઠ્નનો કિલ્લો મજબૂત થતો ચાલશે. અમને તો એજ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે

જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે; તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સારૂ થાય છે! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઇ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર–વ્યવહારમાં સદુપયોગ થવા માંડે. તેથી આ ગીતા–દિવસને મહાન ઉત્સવનું રૂપ અપાવું જોઇએ. તે દિવસે "**तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः**"ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઇએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી

"तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व ।
जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्"॥

ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઇએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(કલકત્તાના 'હિંદૂપંચ' ઉપરથી)

गीताजी एटले?

ગીતાજી એટલે–માનવજીવનની નૌકાને ભવસાગરના દુર્ઘટ ખડકો વચ્ચેથી પસાર કરાવી સદાને માટે સચ્ચિદાનંદમય સ્વદેશમાં પહોંચાડનારૂં **હોકાયંત્ર.**

ગીતાજી એટલે—જીવનરથનાં વ્યવહાર–પરમાર્થરૂપ પૈડાંને વિકટ સ્થળે પણ ગતિમતિ આપનારી **અખૂટ દિવ્ય શક્તિ.**

ગીતાજી એટલે—ઉપનિષદોરૂપી ગૌમાતાઓનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા અદ્‌ભુત ભરવાડે દોહન કરેલું, અને વ્યાસ જેવા અસામાન્ય મહર્ષિએ મહાભારતમાં સંઘરીને સર્વભોગ્ય બનાવેલું **સર્વ શાસ્ત્રોનું સારામૃત.**

ગીતાજી એટલે—મનુષ્યોને વહેમ અને ઉપલકીઆ આચારવિચારની ગલીકુંચીઓમાં રવડતા રોકીને જ્ઞાન-ચારિત્રની સીધી સડકે ચઢાવનારો જુગજૂનો **ભોમીઓ.**

ગીતાજી એટલે—દૂરથી સાચા ને સુખપ્રદ જણાતા ઝાંઝવાંના જળ જેવા જૂઠા પદાર્થો તરફ જીવને અનેક જન્મોથી તરસાવી–ભટકાવીને દોડાવી મારનારી, તથા 'વિદ્યા'નું સાવ ખોટું નામ ધારણ કરીને લોકોને મોહજાળમાં ફસાવી રહેલી એવી પ્રપંચની પૂતળીરૂપ જે 'અવિદ્યા' તેને ઉડાવી દઇ મોક્ષદ્વારની સરલ સુંદર ચાવીઓ સીધી જિજ્ઞાસુનાજ હાથમાં સોંપી દેનારી તથા પ્રભુએ પોતેજ પ્રેરેલી **ભોળી ભટાક બ્રહ્મવિદ્યા.**

ગીતાજી એટલે—નાશવંત શરીરને જીવાત્માના કપડા જેવું, અને જન્મમરણને જુનું કપડું બદલી નવું પહેરવા જેવું સમજાવીને તેમાં રહેનારા જીવાત્માને નિત્ય, શસ્ત્રથી ન છેદાય તેવો, અગ્નિથી ન બળે તેવો, પાણીથી ન ભીંજાય તેવો, વાયુથી ન શોષાય તેવો તથા મૃત્યુથી મરે નહિ તેવો હોવાની ખાત્રી કરી આપનારૂં **અભય શાસ્ત્ર.**

ગીતાજી એટલે-પોતપોતાની પ્રકૃતિને-ગુણસ્વભાવને-અનુસરતાં શુભ કર્મો ફલાકાંક્ષા ન રાખતાં માત્ર કર્તવ્યદૃષ્ટિથી બજાવવામાં રહેલો ખરો માનવધર્મ શીખવીને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા પાપીઓ માટે પણ મોક્ષપંથનો અધિકાર જાહેર કરનારો, તથા પ્રત્યેક આતુર મુમુક્ષુને અટળ **સાચા સ્વરાજ્યનો નિરંકુશ હક્ક આપનારો ઇશ્વરી ઢંઢેરો.**

ગીતાજી એટલે—વેદોરૂપી વિશાળ પહાડોનાં ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મશિખરો ઉપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ વિહરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ગર્જનોવડે જગતને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવા મથી રહેલી **અલૌકિક વિજળી.**

ગીતાજી એટલે—સામાન્ય લોકોના ત્રણે તાપ—અને પંડિતોના છએ તાપ—ને દૂર કરી વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પંથોને શીતળ તથા ટુંકા બનાવનારી **અમૃતવૃષ્ટિ.**

ગીતાજી એટલે—પાખંડી પ્રપંચીઓએ પાથરેલી ભ્રમજાળમાંથી છોડાવી સત્યાકાશમાં વિહરાવનારૂં **વિમાન.**

ગીતાજી એટલે-બસ ગીતા! ગીતા!! અને ગીતા!!!

દોહરાં

અગ્નિને તણખે બળે, મોટાં જંગલ જેમ;
ગીતાજ્ઞાન થકી બળે, પાપ તાપ સૌ તેમ.
સમજી ઔષધ સેવતાં, ટાળે રોગ તમામ;
ભગવદ્‌વાક્ય ભજ્યે ટળે, જન્મમરણ દુઃખધામ.

भागवत अने म० गांधीजी

"...અમે રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં આવું વાચન ન હતું. એકાદશીને દિવસે ભાગવત વંચાય ખરું. તેમાં કોઇ કોઇ વેળા હું બેસતો, પણ ભટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા. આજે હું જોઇ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો ગુજરાતીમાં અતિરસથી વાંચ્યો છે; પણ મારા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણમાંજ સારી જામત. તે વયમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ઘાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે."

(તા. ૭–૨–૨૬ના 'નવજીવન' ઉપરથી)

સારાં પુસ્તકોના લાભ

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે "તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે પણ મળી આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો; પણ એવું તો તમે જેમ થોડું વાંચો તેમજ સારૂં. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં અને બીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની તમારે આખા જીવન સુધી જરૂર છે."

મ૦ ગાંધીજી કહે છે કે "પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયલો રહી શકતો તેથી મને વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ-ચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે છે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો."

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઇ પણ કામથી નથી મળતો. × × × માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વ-દેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. × × × બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિ-

ના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. × × × સાહિત્ય–ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે."

સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમચંદ્ર

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી." **"માર્ડન"**

"પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, ઝેર પીવાસમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી મળશે."

"લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારાં મનુષ્યમાં શું તફાવત?"

उत्तम चरित्रोना फायदा

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદૃષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે." × × × × ×

"ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે."

× × × ×

"મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે."

શુભ ગ્રંથોનું સામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોટું ભાગ્ય, જો તું ઇચ્છે તારુયરૂં;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્‌ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહ્યલો;
આપે એનો રંગ, ઉપદેશોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર અજ્ઞાન, દૂરજ કરવા ઉગીયો;
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ મોંઘો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે તેહ, જ્ઞાન ભજન ને દાનથી.
વ્હેવા ચાહો વીર, મ્હોટા જનને મારગે;
ધારો ગુણ ગંભીર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ વાંચન વાંચજો, કરજો રૂડાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઇ ભજો, ભવ્ય ગ્રંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

આ સંસ્થાના ઉત્તમ ગ્રંથો

માર્ગવ્યય દરેકનું જૂદું.

ધાર્મિક ગ્રંથો

	મૂલ્ય
મહાભારત–સંપૂર્ણ ભાષાંતર ૭ ભાગમાં ...	૩૬)
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ–૩૨ ચિત્રોસાથે ...	૬)
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ–૪૦ ચિત્રોસાથે ...	૬)
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–બે ભાગમાં ...	૧૦)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–નવી આવૃત્તિ ...	૫)
મહાભારતનાં આદિ–સભાપર્વ (જૂની પ્રતો)	૨)
શ્રીમદ્‌ભગવતી ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર ...	૪।।
શ્રીમદ્‌ભાગવત–નવી આવૃત્તિ ૩), બે ભાગમાં...	૩।।
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા–નવી આવૃત્તિ ...	૨)
શ્રીદાસબોધ–નવી આવૃત્તિ	૨।।
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત–બંને ભાગ ભેગા ...	૨।।
મહાભારત અને રામાયણવિષે વિચારો (સાદુ)...	૦।।=
શ્રીમહાભારતવિષે–જાણવાજોગ વિચારો ...	૧।।
ધર્મતત્ત્વ–બંકિમચરિત્ર સાથે ૦।।।, યોગતત્ત્વ	૧।
સ્વામી રામતીર્થ–ચારે ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૧૩ ...	૮।
,, ,, ગ્રંથ ૧ લો ભા. ૧ થી ૫ ...	૨)
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભા. ૬ થી ૯ ...	૨।
,, ,, ગ્રંથ ૩ જો–ભા. ૧૦–૧૧ ...	૨)

,, ,, ગ્રંથ ૪ થો–ભા.૧૨–૧૩ ... ૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ–સર્વ ભાગોનું મૂલ્ય ... ૧૧)
,, ,, ગ્રંથ ૧ લો–ભા.૧–૨–૩ ... ૨।
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભા.૪–૫ ... ૨।
,, ,, ભાગ ૬–૭ (સાદુ પૂંઠું) ... ૧)
,, ,, ભાગ ૮ મો ... ... ૨)
,, ,, ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ ચરિત્ર ... ૨।।
,, ,, ભાગ૧૦મો–રાજયોગ (સાદુ) ૧)
ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત ૦)≈, ૦)≋,૦।
ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં ૦।, ૦।≈
ભગવદ્ગીતા–શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થ સહિત ૦।–
ભગવદ્ગીતા–મૂલમાત્ર–મધ્યમ અક્ષરની૦।, ૦।≈, ૦।।
પંચરત્ન ગીતા–ગુ૦ સરલાર્થસહિત મોટા અક્ષરમાં ૦।।≈
પંચરત્નગીતા–ગુ૦ સરલાર્થસહિત–નાના અક્ષરમાં ૦।।
પંચરત્નગીતા–મૂલમાત્ર–નાના અક્ષરની૦।, ૦।≈, ૦।।।
પ્રભુમય જીવન–સંશોધિત નવી આવૃત્તિ ... ૦।।
અખાની વાણી–મનહર પદ સાથે ... ... ૧।।
પ્રીતમદાસની વાણી–સચરિત્ર મોટો સંગ્રહ ... ૧।।
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૧ લો–૧) બીજો ૧।।, ત્રીજો ૧)
શ્રીભજનસાગર–સાદું પૂંઠું ૦।≈, પાકું ... ૦।।–
સ્વર્ગનું વિમાન–અ. સું. પઢિયારકૃત ... ... ૧।≈
સ્વર્ગની કુંચી ,, ,, ... ૧।≈
સ્વર્ગનો ખજાનો ,, ,, ... ૧।≈
સ્વર્ગનો પ્રકાશ ,, ,, ... ૧।≈